

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

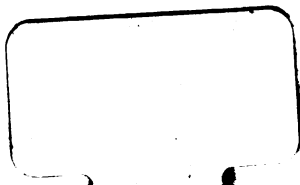
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Slav 4998.954 ($\frac{1908}{4}$)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

ЗМІСТ :

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ: На волю.	3
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Пам'яті Володимира Антоновича	20
МАРКО ВОВЧОК: Як Халко солоду відріз ся	22
ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сучасне українське письменство в його типових представниках	46
УЛ. КРАВЧЕНКО: Забуду — не забуду	60
М. СИМОНІВНА: Бувальщина	68
Л. ЛОТОЦЬКИЙ: Ризкаль	85
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Культурно-національний рух на Україні в другій пол. XVI в. (далі)	87
АНАТОЛЬ ФРАНС: Пилат, перек. Н. Романович	108
ХР. АЛЧЕВСЬКА: На самоті	118
ІВ. ФРАНКО: Сучасні досліді над святим шевцом (далі)	119
ГН. ХОТКЕВИЧ: Літературні вражіння.	129
МИХ. МОЧУЛЬСЬКИЙ: Срібне віноце	139
АЙТОН СІНКЛЕР: Нетри, (далі) пер. М. Левницького	140
ІВАН ФРАНКО: До історії небесного огню в Брусалині	166
РОМ. ЯРОСЕВИЧ: До споминів Д-ри Ів. Франка про Мик. Ковалевського	170
Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ: З українського життя	174
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрійської України	185
Бібліографія.	195
Книжки надіслані до редакції.	207
Оголошення.	
Зміст п'ятої книжки Л.-Н. Вістника	

ЛІТЕРАТУРНО
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

КИЇВ—ЛЬВІВ

Друкарня 1-ої Київської Друкарської спілки
Трьохсвятительська 5. Тел.ф. 1069

КНИГАРНЯ

Літературно-Наукового Вістника

має на складі видання львівської Видавничої Спілки і Наукового Товариства ім. Шевченка.

ЗАПИСКИ

Українського наукового товариства в Києві

Виходитимуть від р. 1908.

Передплата на першу серію: 5 р., для студентів, учеників, народних учителів 3 р., для членів товариства 2 р. — Приймаєть ся в бюро Товариства, при редакції Л. Н. Вістника.

Видавництво „ЧАС“.

Вийшла з друку і продаєть ся по книгарнях перша серія книжок видавництва :

- 1) М. Левицький. Злочинниця ц. 3 к.
- 2) К. Міксат. Син чи пасивок? ц. 2 к.
- 3) Р. де-Мопсан. Ватько Мілон ц. 3 в.
- 4) А. Гарборг. Помста ц. 3 в.
- 5) А. Фогасаро. Срібний хрестик ц. 2 в.
- 6) Р. Ветге. Марійка ц. 1 в.
- 7) Р. Кінлінг. Бувтарь Моті-Гюй ц. 3 в.
- 8) В. Прус. Живий телеграф ц. 1 в.
- 9) М. Телешов. Скрута ц. 3 в.
- 10) Рідні струни. (збірка вірнів). ц. 4 в.

Готуєть ся і незабаром вийде друга серія книжечок, у яку ввійдуть оповідання таких письменників: П. Ротара (укр.), М. Родзевичової (польськ.), О. Мірбо (фран.), Е. Пое (анг.), А. Чехова і І. Тургенева (рос.), Г. Д'Анунціо (італ.), І. Лі (норвеж.), Збірка поезій і инш.

Книжки коштують од 1 до 5 коп.

Хто замовляє на 1 карб. на складі (Київ, Прорізна 20, Укр. книг. „Літ.-Наук. Вістника“), той за пересилку не платить, а хто замовляє на 3 карб. той одержить безплатно цілу серію (10 кн.). Книгарням звичайна знижка.

П'ять відсотків прибутку од продажу виданій „Часу“ буде призначено на пам'ятник Т. Г. Шевченкові у Києві.

Перша серія книжечок (всі 10 назв.) з пересилкою заказною бандеролью коштує 36 коп.; гроші можна вислати марками.

ВИЙШЛА З ДРУКУ КНИЖКА :

Антін Чехов — ЖАРТИ.

(Ведмідь, Сватання, Калхас, Трагик з примусу, Весілля, Ювілей, Лихо од тютюну). Ціна 35 коп. Продаєть ся по книгарнях.

СКЛАД ВИДАНЬ

проф. М. Трушевського

по історії України й українському питанню

в книгарні Літературно-Наукового Вістника Прорізна 20, кв. 3.

РІЧНИК XI

ТОМ XLII

ЛІТЕРАТУРНО-

НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

ЦВІТЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ—1908

△ Slav 4998.954 ($\frac{1908}{4}$)
✓

LIBRARY
UNIVERSITY OF TORONTO
1908

72 *2

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

НА ВОЛЮ.

Оповідання.

I.

Подих осіннього вітру, вільний і невпинний, ішов із широкого степу, зза далекого, похмурого бору, з неомірної далечи світу.

Він ішов невпинний і величний.

І ніс він з собою пахощі широкого степу, сум похмурого бору і непереможну силу того вільного синього моря, що обгортає собою землю.

Здавалось, що вітер не дув, не віяв, а справді йшов — невпинно і владно, і кликав за собою все, мимо чого проходив, в інший незнаний край. Він кликав на простір, закликав на волю, на святу, нічим необмежену волю.

Він кликав за собою усіх і все.

Але будинки міста, над якими він проходив, були глухі й німі. Вони не чули того заклику. Тільки дерева молодого мійського скверу чули його і кожною своєю віткою, кожним чутливим листом поривались за ним.

Та дарма.

То було тільки поривання.

І він проходив над стурбованим сквером, бив ся у велику німу камяницю, що стояла біля скверу, і йшов далі, далі, на волю.

Вітер був західний. Дерева скверу нахилились за ним і тріпали своїми тонкими вітами. Вони тихо шуміли. А з неба на їх дивив ся блідий молодик, що вийшов на воздушне погуляння загодя, до заходу сонця. Воно ж, те сонце, недавно ще таке палке й блискуче, тепер сумно догорало в червоносизих хмарах, надаючи усій природі зловісного тону і обсипаючи останнім сяєвом і місто, і білу, обгорожену високим дощатим барканом камяницю.

Те сяєво, укупі з вітром, вривалось у саму камяницю крізь одчинені заграбовані вікна. І з ними туди доносив ся

і шум дерев, і пахощі молодого тополевого листу і непереможний, владний заклик: „на волю, на волю!“..

Вітер аж свистів у ґратах.

В однім із вікон тюрми, бо то була вона, саме проти скверу, виднілось обличчя молодого невольника. Смугляве й бліде, воно було отемрене шапкою чорного волосся. Міцні його руки, з товстими, цупкими пальцями, вчепились за ґрати.

Він дивився на місто, на сквер і на високу самотню тополю, що стояла, гойдаючи гнучкою вершиною, недалеко од замкової брами, де було чути ходу вартового. Він дивився на хмари, на вечіроче сонце, і на його блідім обличчі грали останні одсвіти сумного зява.

А хмари на заході непомітно краялись на довгі фантастичні пелени, і краї тих пелен зловістно грали і жевріли жаром в той час, як середина їх робилась усе темнішою й темнішою.

Коли б можна було ближше придивитись до обличчя невольника, то стало б видно, що він зовсім не вдивлявся ні в ті червонокраї хмари, ні в одсвіти захованого в їх сонця. Очі його напів-непритомно блукали геть поза межами тюремного двору, але вся його увага була тут, біля сеї кам'яниці.

Він, не озираючись, прислухався до самого найтихшого шарудіння в своїй камері, до кожного слова своїх союзників. Кожен найнепомітніший тріск примушував його здригаться, немов хто обсилав його спину гарячим приском. Але він не обертався назад.

Він повинен був стояти коло вікна.

Часом до його підходив товариш. Клав на його плече руку, заступав своїм тілом останню частину вікна і питав:

— Ну що, як?..

— Нічого — одмовляв він. — А там як?..

— Гаразд.

І вони замовкали.

Не треба було багато казати: розуміли все з одного слова. І коли їх очі, мов проти волі, спинялись на вартовім, що стояв коло брами, і яку хвилину потай стежили за ним, вони зараз же, мов чого злякавшись, зводили їх геть кудись поза баркан.

Вони ждали. Ждали чогось бажаного і страшного, при спогаді про що міцнійше билось у грудях серце і спірало дихання.

II.

В тюремній камері № 18 було п'ять чоловік. Їх було взято в тюрму не за однакові вчинки, але в будучині їм усім увижались довгі роки неволі. Деякі з їх були відомі злочинці.

Головою їх був Бетман, великий чорнявий чоловік, з круглою широкою головою, рідкою кучерявою бородою і з вузько прорізними очима. Він уславився надзвичайними хитрощами і обміркованістю своїх учинків. За свого життя він стільки убив і пограбував людей, що його злочинств було б досить, щоб поділити на всіх п'ять його союзників. Але він зовсім не чув у себе на душі ні ваги своїх учинків, ані якого з їх задоволення. І був він лінивий і до всього байдужий.

У камері його звали игуменом.

Він багато їв, багато пив і спав. Навпаки всім другим невольникам він був неохайний і брудний. Умивався не щодня, а волосся зовсім не розчісував. До товаришів він був незлий, але якось не звертав на їх уваги. Він жив сам у собі і, хоч здавався ледащим і спокійним, але завжди про щось думав.

Які у його були думи, — про те він знав сам.

Другий звався Вовком, і справді був схожий на вовка. Його худе й бліде довгасте обличчя кінчалось внизу довгим зубатим ротом, а в горі — вузьким і низьким лобом. З під рудих рідких брів блищали карі, рухливі, з недобрим блиском, очі. Він був широкий у плечах і трохи згорблений, рухливий і нервовий. Мав тонкі покривлені ноги і довгі жилаві руки, що, мов клешні у рака, були надзвичайно цупкі й міцні і якось немов закруглялись на переді.

Вся його постать виявляла жорстоку і немилосердну вдачу.

Третій був Повзун. Він був невеличкого зросту, але мав повне, чисте обличчя, гарну, дуже довгу русяву бороду і пригадував собою старовіра. Всі його рухи були зручні і лагідні. І вся його постать була мов звязана в тугий вузлик.

Його легко можна було вважати за крамаря, але се був завзятий коновод.

Він, мов кішка, упинав ся в спину краденої коняки, прилинав до неї мов крапля розтопленого воску до старої церковної книги, і не було сили, яка могла його звідти зірвати. Він летів, як вітер, і його ніколи не наздоганяли.

Піймав ся він випадково і удавав з себе перед начальством безневинного.

На його душі теж лежала вага людської крові і сліз, але й він її не чув. Він був веселий і лукавий. З його був чудовий оповідач про всякі злодійські події й пригоди.

Четвертий був чорнявий похмурий чоловігя з вугластими плечима, низьким лобом, широкими міцними щелепами, задраним догори носом і глибоко, немов у ямах, посадженими під насупленими бровами очима. Він сидів за те, що в сварці схопив камінюку, що сидів на їй у підпильї кумпанії, і на місці положив нею за якусь образу свого кума.

Він завжди був насуплений і мовчав. У його на селі зосталась сім'я. Жінка іноді приходила до його з найменшою дитиною, ще немовлятком, приносила йому їжу і завжди тяжко і довго плакала. Потім того, всю ніч, коли засипали його товариші по камері, він теж потай плакав.

Призвище його було Сидорченко.

Наймолодший був Крамарчук, отой, що стояв коло вікна. Його винуватили в тім, що він отруїв дівчину. Всі приміти склались для його так фатально, що всі селяне були певні, що він у тому винен.

Але він був невинний.

Всі вони жили вкупі кілька місяців і добре жились, і всі вони умовились утекти. Плян виробили Бетман і Повзун. Було кілька проєктів, але вони були відкинуті геть, як не-підхожі. Останній плян покладали здійснити.

І тепер усі вони, кожен по своєму марили про ту, найдорожшу за все кожній живій істоті волю. Всі вони були певні, що їх засудять на каторгу, і та каторга вставала в їх уяві, як щось непомірно важке і страшне, що вище з їх кров, виїсть все їх нутро, мов павук муху, і заморозить холодом далекого страшного Сібіру...

Про все се говорив їм Бетман, коли підмовляв утікати.

Коли так, то краще смерть!..

А воля так близько, он там, за тією огорожею, отам у тім сквері, отам за містом, в широкім полі. І всім їм малю-

валась та воля ясною і звабливою, а каторга страшною і темною, мов ніч, мов могила.

Поклали утікти.

Всі до одного. Що буде, те буде.

Але як утікти?

І тут прийшли на поміч Бетман і Повзун.

III.

Вони довго радились проміж себе пошепки.

Розходились і знов зіходились, і всё думали й думали.

Бетман лягав на піл горілиць, зводив догори свої товсті коліна, підкладав під голову ліву руку, прищулював очі і, здавалось, замірав. Коли б він не зітхав і не перекладав коли не коли праву руку, то можно було-б думати, що він спить.

А Повзун сідав на край полу, увесь мов збирався в грудочку, завязував ся у вузлик і теж замірав у тій позі. Він тільки все гладив і гладив свою викохану бороду. Спершу гладить спереду: раз проведе по їй пальцями згори до низу, вдруге, втретє. Потім рука пересовується трохи праворуч і теж веде: раз, вдруге, втретє... Дійде до краю, переходить на лівий бік і знов теж саме: раз, два, три — веде він рукою, намагаючи пучками найдовші волосинки і наприкінці трохи задержуючи їх.

Дійде до краю лівої частини і знов переходить на середину.

І так сидить годину.

Потім піде до вікна, стане біля його, рука знов береться до бороди, а очі стають глибокі-глибокі і нерухомі. Але він нічого не бачить поперед себе. Він увесь, уся його душа, потопає в одній думці: як знайти ту стежку, ту щілину, що вивела б їх на волю?..

А Вовк ходить без перестанку з кутка в куток по камері, мов дикий звір по клітці, і крутить і гризе свої коротенькі руді вуси і теж про щось думає. Але він нічого не може видумати...

І він з пересердя плює на долівку і знов ходить і ходить.

Сидорченко сидить мовчки там, де доведеться йому сісти. Він теж про щось думає. Тільки не про те, як утікти з сеї хурдиги. Він певен, що утікти не можно. Такі товсті мурі, такі міцні двері і такі сторожкі доглядачі!...

Що буде, тому не минути. Він винен. Він убив. Страшенно розгнівав ся на кума, раптом схопив камінюку і з усієї сили, так саме як колись у лісі, будши малим хлопцем, він убив з одного разу гадюку, — тепер убив кума.

Еге, він винен, він лиходій. Його будуть карати.

Але сі люде кажуть, що треба тікати...

Коли треба, той й він утіче. Хоч йому й не хочеть ся. Бо куди він подінесть ся?

Далі повітового міста він ніде не був. Він мов куц той приріс до своєї землі... І вся отся утечка йому малювала ся мов у тумані, мов то не він, Петро Сидорченко, буде тікати, а хтось другий. Йому нікуди тікати: тут у Майбородці, він народив ся й виріс. Там його сімя... Йому нікуди більше тікати.

А Крамарчук теж свої думки має.

Утікти, бо засудять... Так усе негарно склало ся, що навіть Бетман, що пів віку прожив по тюрмах і знає закони не гірше від облаката, і той сказав: „школа... пропадешь!..“ І додав: „не журись, не ти один підеш безневинно до Сібіру,— чимало уже є вас там таких, чимало й ще прибуде!“

І засміяв ся. Гидко засміяв ся.

Що йому той Сібір, йому пропацій голові, — коли він без вагання розбивав, як сам розказував, шворінем, мов молоді гарбузи, голівки дітям, йому, що уже давно й перелічити не може всіх занапашенних його руками душ. Але йому, Денисови, що ніколи за все жите своє не зробив нікому злого, йому взяти на себе сю несподівану вагу, йому йти до Сібіру?.. Та за що ж, Боже, за що така кара?!

І він бачив убитих горем батька й матір, чесних і на все село шановних людей, бачив весь свій рід і добре розумів те обуренне, що обгорнуло всіх їх, коли довідались, що він, Денис Крамарчук — лиходій.

Лиходій...

За те тільки лиходій, що ота безталанна Пріська закохалась у нім сліпо, безтямно. Що він, жаліючи її, сам добре не розуміючи її бажань і думок, ходив на вечерниці і ночував з нею...

Та він же їй нічого не обіщав.

Та він же сам може так саме безтямно закохав ся у тій гордій Марині.

Хіба він винен у тім?.. Хто ж міг сподіватись, що воно так станеть ся? Коли вона, Пріська, прохала його купити у місті мишаку, хіба він знав, нащо він їй — той мишак?..

Так, він купив того мишаку. Він не зрікаєть ся... Він дав його Пріській й собі трохи оставив... Нащо оставив, — він і сам добре не знає. Йому здало ся цікаво мати у себе отруту... Якась дитяча примха штовхнула його на се. І потім він чує, що Пріська отруїлась. Не мишей потруїла, як казала йому, а себе отруїла... Він перед тим признавсь, що не любить її, і ніколи не любив. А вона сказала, що як не буде за ним замужем, то ні за кого не піде.

— Підеш!..

— Не піду! Памятатимеш мене.

І тоді йому здалось, що вона намислила щось недобре.

Так і сталося.

Загуло все село, що Пріська Мазуренкова отруїлась і, умираючи, виказала, що не сама вона отруїлась, а отруїв її Денис. Зробили у його трус і нашли мишак. Справились у містечку в крамниці, — він купував мишак.

Та він і сам не відмовляв ся, що дав мишаку Пріській..

І ось тепер тюрма. Гидка, страшна тюрма. А там суд і Сібір. Краще б умерти. Зараз отут умерти. Боже, які несправедливі люде, які вони злі... Як усі визвірились тоді на його, — раді були б, здаєть ся, розірвати його на шмаття!..

Але він невинний. І він один тільки знає те. Знала ще Пріська, та її нема.

Се її помста.

Може й не помста.

Вона сказала: „Денис укоротив мені життя“ — і вмерла.

Воно правда: Денис прилучив ся до її нещастя.

Але чим він винен?..

А люде того не розуміють і не схотять зрозуміти.

Тікати... Тікати кудись далеко геть звідси!..

Але се було нелегко. Добре стерегли їх доглядачі і міцні були острожні стіни. Тільки хитрощами і можно було б визволитись. Та що вигадась, запертий у чотирьох стінах, не маючи ні ножа, ні гвіздка, анї якого струменту? Єсть тільки голова у невольника... І думає він. Думає день, думає ніч, думає тиждень, місяць, — і нічого путящого не видумає.

А воля так близько: он там, за тією огорожею!.. Там, по селах і городах, усе живе, усе ворухить ся. Там, мов веселка колірами, грає усіма звабами жите. Там є де розійтись вільному і смілому чоловікови!..

А тут?..

IV.

Помалу плян визволення утворив ся.

Всі подробиці його були обмірковані й зважені.

Бетман і Повзун довго радились, поки дійшли до згоди. Але вони зразу не виявили свого пляну. Спершу вони довірили його Вовкови. Вовк згодив ся. Вже наприкінці дещо було довірене Сидорченкови і Крамарчукови. Але про подробиці мовчали.

То була таємниця трьох чоловік, що вже були у бувальцях. Вони одні розуміли, на що вони зважились і на які небезпечности самі йшли і вели других. Їм ніщо не здавалось страшне і нічого не було шкода. Волі!.. Волі... однієї тільки волі!.. Кращого за неї нічого нема на світі.

Сьогодні все уже було доведене до краю. Тільки щасливий мент — і вилетять з тісної, темної клітки на волю вільні птахи.

Крамарчук стояв коло вікна на сторожі. Ще кілька годин і буде... буде щось страшне, але бажане... Страшне... але зваблिवе.

Починало смеркати. Крамарчук дивив ся на браму. Він чогось ждав. Він бояв ся когось проминути, не вглядіти. Підійшов Вовк і вони почали стежити вдвох. У камері все затихло.

Там теж прислухались.

Слухали, що дієть ся в тім поверсі замку, що був під ними. Для Бетмана і Повзуна тепер там було все. І вони пронизували думками поміст під собою. Вони бачили в тім поверсі все, мов воно діялось перед їх очима. Всі їх думки були скупчені на тім чоловіку, що був там.

Він збираєть ся йти...! Брязнули ключі від скриньки. Стукнув об поміст скинутий чобіт. Тупотять і риплять нові чоботи. Тихо... Се він причісує голову. Мастить волоссе й причісує... Закручує вуси перед дзеркалом... Іде до дверей. Чимсь стукнув там. Мабуть пе воду...

Іди!.. іди!.. Скорійше виходь!..

І він вийшов.

— Дивіть ся пильнійше, куди піде... шепотить Повзун.

І кожне його слово мов упиваєть ся в мозок Вовка і Крамарчука.

Вони дивлять ся.

Вони не дихають, і вся їх істота обертаєть ся в зір.

— Іде... іде...

Так, вони не помиляють ся: він іде до брами удвох з Басанькою.

Дозорчий одмикає браму.

Брязчать ключі, гремить засов... Риплять двері і вони зникають десь за брамою.

Їх нема.

— Тепер — пошепки, мов боючись, що його почують і стіни, каже, ставши посеред камери і піднявши в гору правицю, Бетман, — тепер настав час: або волі добути, або й голови збути!.. Тихше... Щоб ніщо не хруснуло, не тріснуло. Я стану слухати коло дверей, Крамарчук — до вікна... Сидорченко спустить вас — кивнув він головою до Повзуна і Вовка. — Дивіть ся, щоб усе живо і гаразд зробили. Тоді дасте знати... Спускайтесь!..

V.

Щось тихо зашаруділо. Обвалив ся шматок глини і стукнув об поміст.

Повзун і Вовк спустились.

Коли Крамарчук озирнув ся назад, їх уже не було в камері. Тільки на грубі в вечірній сутіні чорніла велика дірка, а біля неї виднілась широка Петрова спина.

Денис знав, що Бетман і Повзун наважились тікати через світлицю тюремного доглядача, що була саме під їх камерою. Кільки тижнів вибирались цеглина за цеглиною в тій грубі, що була у їх камері, і в тій, що була в світлиці доглядача, саме під їх грубою. Та дірка, що тепер виразно чорніє на білім боці груби, штучно що-разу заліплювалась увесь час папером і жованим хлібом і притиралась крейдою.

Папір добували буцім для того, щоб писати апеляцію в справі Повзуна.

Доглядачі нічого того не помічали.

Тепер хід у низший поверх зроблено. Серед ночі виберуться на двір, переберуться через огорожу і тоді... тоді будуть на волі.

Тільки-б не повернув ся рано додому він, той доглядач. Але він не вернеть ся. У його на другім кінці міста — любовниця. Він сеї ночі не черговий і тому прийде тільки перед світом. Вільного часу досить. Повзун і Вовк скоро уповають ся. Їм сказано все, що треба робить.

І вони роблять своє діло.

Тихо, мов коти, спустились вони в спідню грубу... Тихо виняли кільки цеглин з боку груби... Так тихо, що можно було подумати, що то шарудять під помостом миші. Вийшли з груби... Повзун навспиньки підійшов до дверей: чи замкнені?.. Замкнені. То й добре...

— Шукай ножа, — шепоче він Вовкови.

Найшли ножа, одного й другого.

— Чи немає де верьовки?

Шукають... Нема.

— Треба зробити з рядна та ковдри.

Беруть ковдру, здіймають з ліжка ряденце, крають їх на широкі пасма і звязують краями. Стягають вузли.

— Добре — шепоче Вовк.

— Тепер треба клинів роздобути. Шукай цурок...

Шукають цурок.

— Нема нічого, — каже вовк.

— Чорт-мас... Бери дошку з ліжка.

Взяли дошку. Ріжуть її потиху ножами на частини, колять на цурки й загострюють кінці. Єсть клини!..

— Тепер гака треба...

Шукають гака. — Немає.

Шукають якої штаби залізної. — Немає.

— Єсть, — каже Повзун. — Іди сюди.

Підходять до ліжка. Тихо виламують удвох середню ніжку з залізної кровати. Кровать гремить.

— Тихше, сатано!.. — шипить на Вовка Повзун.

— То ти сам садонув! — огризаєть ся той.

— Сам!.. Як так смикатимеш, то нас тут мов курей на сідалі заберуть...

— Не заберуть.

— Цить... Хтось іде.

Вони притихають. За дверьми в коридорі чути чийсь ходу. Підходить ближше...

Чи не вернув ся він?..

Іде рівно, спокійно...

Ось уже біля дверей...

Бере за клямку, міцно смикає двері...

Очі Вовка і Повзуна в тій хвилі немов засвічують ся, мов у вовків. Рука Вовкова міцно стискає залізну ніжку, а Повзунова ножа...

— Замкнено. Знов чортяка понесла кудись!.. — чути за дверима голос доглядача Труби.

Він незадоволено кашляє, плює і відходить геть, міцно стукаючи важкими чобітьми.

Пішов.

— Туди й дорога — к чортовій матері!.. — шипить Повзун. — Давай зігнемо залізяку.

Підкладають її на половину під важку шахву, що стоїть у кутку; приступають ногами і силкують ся зігнути. Шахва скрипить і тріщить зісподу. Вони підмощують ганчірку до дерева напружують ся з усеї сили і потроху згинають штабу в гак.

Єсть і гак.

Тепер тільки діждатись півночи, коли все посне в тюрмі і дриматимуть коло брами сторожі і тоді — гайда!

Але ще буде провірка арештантів. Буде ходити доглядач і заглядати крізь віконце у дверях, — що роблять по своїх клітках підборкані птахи.

Щось стукає на горі.

То дає знак Бетман, щоб підніматись на верх.

Дві людські постати ще хвилину маячать у млі вечірового присмерку і зникають у чорній пельці білої груби. І знов у хаті стає тихо, як було. І коли-б не та чорна пляма на грубі та не скудовчене ліжко, то було-б усе так, як було ранійше, коли господарь кімнати виряжав ся на любе витанне до своєї коханки.

VI.

Тюремний доглядач Іван Вовкотеча рівно о півночи повертав з Вюнища, де жила молода вдова Катерина Нечаїха, до тюрми.

Він ішов сердитий і незадоволений. Так йому хотілось пороскошувати сю ніч, і не пощастило. Він посварив ся

з Катериною, якимось так склалось. Мабуть той вітер, що дув цілий день і ще тепер гаразд не притих, навів недобрих думок у Катрину душу: ні одним добрим словом сьогодні вона не одгукнулась до його. Він спершу хотів був прилеститись до неї, почав був жартувати, але вона дошкульно ударила його по руці і аж скрикнула:

— Геть! Не вязни до мене!..

Він подумав: що то за знак? Чи, бува, не перебіг йому хто шляху до Катриної хати? Перебірав у своїй думці усіх кавалерів і тільки й міг подумати на поліцейського Стрюка. Колись він добре помітив, якими ласими очима дивилась на Стрюка Катерина, як він проходив проз її хату по Вюнищу у білім кителі з шаблюкою при боці... Се вона знюхалась з Стрюком, — поклав він у думці. — „Ну, я йому поперебиваю циби!“

Він ще який час посидів мовчки біля столу, тоді встав і промовив:

— Ну, то що-ж, коли наше не в лад, то ми й назад. Бувайте здорові з тим, кого ждете... поки в його цілі ноги й голова!.. — не зміг він не додати.

І Вовкотеча гепнув дверьми, садонув у сінях ногою в дїжку і пішов до тюрми.

— Чорт з тобою! — бубонів він. Сама закликатимеш вдруге...

Він ішов по довгій мертвій вулиці, зарослій травом і буряном. Було тихо і тільки дерева в садах шуміли своїми верхами. Небо було чорне. Молодий місяць давно вже зайшов і воно все повилось хмарами. І ніч стояла така темна, як на той час була темна й душа Вовкотечі.

Він був дуже злий, і коли з одного двору загавкала на його собака, то він підняв з дороги камінюку і з серцем шпурнув нею у той бік, де вона гавкала. Камінюка ударила в ворота і собака аж заскиглила в дворі від злоти і почала гризти зубами ворота, брязкаючи залізним ланцюгом.

— З цепу спускають, подлеці!.. Боять ся злодїв, чортові пічкурники!.. — промовив Вовкотеча, радий на кім-небудь зігнати своє серце.

Коли він підходив до тюрми, то роздратування його ще не вгамувалось, але він почував якусь слабість у ногах. Хотїлось скорїйше дійти до ліжка і, не роздягаючись навіть,

кинутись на його. Він підійшов до брами і тихо двічі стукнув рукою в неї.

— Хто там? — озвав ся вартовий.

— Свої, — тихо відповів йому Вовкотеча і стукнув ще двічі так саме в браму.

Так було у їх умовлено, щоб по тім знаку пускати своїх уночі, не роблячи галасу. Бо начальством було заборонено кого впускати або випускати з двору, як тільки смеркне. Але не можна було обійтись без того, щоб нікого не впускати і не випускати. І робили се потай.

Брама тихо відчинилась і Вовкотеча увійшов у двір.

— Чом так рано? — запитав його товариш.

Та так, чогось голова болить, — збрехав Вовкотеча. — А Басанько вернув ся?

— Ні, ще немає.

— Ну, я піду.

— Іди.

Вовкотеча глянув на тюрму, позіхнув і пішов тихо до своєї квартирі.

В ту-ж хвилину у вікні над нею промайнуло щось біле і зникло.

Він не звернув на се уваги і пішов у будинок. Злість стискала його серце. Хотіло ся лаятись, або ламати що-небудь. Хотіло ся знов вернутись до Катерини. Але ні, не діжде вона того! Він провчить її. Сама буде блукати побіля тюрми, щоб зустріти його.

Вовкотеча прийшов до своїх дверей, одімкнув нутрянний замок у їх і увійшов у кімнату.

VII.

Біла пляма, що промайнула у вікні над кімнатою Вовкотечі, було обличчя Крамарчукове. Він постеріг, що то несподівано вернув ся до дому Вовкотеча і зараз пошепки промовив товаришам:

— Вовкотеча вернув ся!..

— Спускай ся всі вниз!.. — скомандував Бетман.

І, мов звіри в нору, один по однім пурнули в грубу всі пять чоловік-союзників і спустились по верьовці у спідній поверх. Камера спустіла. Вітер тепер вільно віяв крізь одчи-

нене вікно і ходив по хаті. Все затихло. Тільки в місті завив десь сумно пес.

— До дверей! — командував внизу Бетман.

І всі стали до дверей, — не знаючи добре, що вони робитимуть. Ні, Бетман, Повзун і Вовк добре те знають. Бетман щільно притиснув ся спиною до стіни біля самих дверей з одного боку, Вовк так саме — з другого, Повзун став трохи отсторонь, увесь на поготові.

Крамарчук і Сидорченко не знали, що робить і стали теж біля других. Їм здавалось, що всі лагодять ся, як тільки одчинять ся двері, — тікати. І вони налагодились, як тільки Вовкотеча відчинить двері, прожогом кинутись за другими з хати.

В хаті було темно. В вікна крізь ґрати мутними очима зазірала похмура ніч.

— Дивіть ся, щоб — тихо... Щоб не стукнути... і всі гуртом, — шепоче Бетман.

Ніхто йому не відповідає. Всі мов заніміли. В коридорі чути ходу. То іде він...

— Тс!.. — шипить Бетман.

Ось він підійшов... Брязнув у замку ключ.. Повернув ся раз... вдруге... Двері відчинились і в їх освітленій рямі вималювалась постать Вовкотечі.

Він увійшов хутко і хутко зачинив за собою двері.

Крамарчук і Сидорченко було похитнулись на місці, щоб кинутись до дверей, але зупинились. Стало знов темно.

Вовкотеча простяг перед собою руку і зробив один ступінь наперед, коли разом почув, що щось хапає його за горло і раптом стискає так, що там хруснули кістки. Ту-ж мить його ухоплено за руки і за ноги і піднято з помосту.

Він не встиг зрозуміти, що з ним дієть ся, але з усієї сили пручаєть ся, хоче зірвати з свого горла кліщі, що обхопили його, та дарма... Борикаєть ся руками й ногами, але нічого не вдіє: страшна вага повисла на їх... Він хоче дихнути, — нічим. Світляні кола пішли йому в очах... Молотки забили у висках... Груді розривають ся... Все тіло його здригаєть ся... раз... у друге... Він увесь беть ся в корчах і падає в якусь чорну безодню...

— Мотузка!.. — тихо і спокійно, мов мати коло приспаної тільки-що дитини, каже з перегодом Бетман.

Повзун кладе на поміст з своїх рук ноги, що ще тремтять і здригають ся, і добуває з кишені мотузок.

— На!

— Кладіть до долу... Сюди...

Тихо, мов важко хворого, кладуть Вовкотечу на поміст і Бетман хутко двічі обмотує мотузком йому шию, міцно стягає кінці і зав'язує вузлом. Вовк і Повзун схиляють ся до трупу, обшукують кишені і стягають з теплої руки срібну каблучку, — подарунок чорнобрової коханки, вдови Катерини...

— Капуть, — каже Бетман, переступаючи через тіло на середину кімнати.

Тільки тепер Сидорченко й Крамарчук зрозуміли, що сталось. Вони обидва тремтіли, мов у пропасниці, але їм ніколи міркувати; уже Бетман одчиняє в коридор двері. Вони раді світу і раптом вилітають за ним з темної кімнати, штовхаючи його в спину.

— Тих... ше, чортяки!.. — опікає їх словом і поглядом Бетман.

Очі його блищать. Він страшний, мов у нім сидить диявол. Наче й волоссе на нім настовбурчилось.

— Сюди!..

І п'ять чоловіка, мов тіни, проходять по мовчазнім коридорі до виходних дверей і зникають за ними. В коридорі і скрізь у замку тихо, мов у домовині, тільки в кінці його, за кімнатою Вовкотечі, сюрчить цвіркун та блищить на стіні сонна лампа.

VIII.

На дворі тихо. Спить велика кам'яниця з своїми жильцями. Дрімає біля брами вартовий, вслухаючись, як за огорожею тихо шумить листом молода тополя. Немов то прийшла до тюрми вночі сестра чи кохана якогось невольника і боїть ся підійти до самої брами, а стала трохи осторонь і тихо викликає його з тієї страшної будівлі туди, де живуть вільні, несплямовані люде, туди, де й той невольник був колись чистим душею, мав надії на щасте, і де його зрадила доля.

У другім кінці двору теж стоїть вартовий. Ніч темна й холодна. Сонно дивить ся він на мертву тюрму, і очі йому самі собою склепляють ся...

А тим часом з заднього виходу безгучно проходять по-під кам'яницею якісь людські постати.

Ідуть, мов тіни.

Повертають за кам'яницю...

Тепер хоч і розплющити очі, то вже не побачити їх.

І він знов розкриває очі... Все гаразд. Скрізь тихо. Спить подіравлена вікнами кам'яниця. І він знов склепляє очі.

А тіни вже підійшли до огорожі, підійшли в такому місці, звідкіля їх не видно ні од брами, ні з другого краю двора, де сидить другий вартовий.

— Повзун полізе перший, повтикає клинн'я і зачепить гака, — тихо каже Бетман. — Тоді подереться Вовк, за ним — я, за мною Крамарчук, а останній Петро. Тільки гляд'ять, щоб тихо.

І він стає біля огорожі. На його злазить — на плечі, а потім і на голову — Повзун, тягнучи за собою гака з двома прив'язаними до його верьовками з ковдри та ряденця Вовкотечі і втикає скрізь у щілини поміж дошками клинн'я. Він простягає руку, щоб достати верху огорожі, але вона ще далеко... Тоді, мов кішка, чипляється він за клинн'я, що понастромлював, втикає вище себе другі... і ось він ухопився рукою за верхню перекладину на огорожі. Вона вся набита великими гвіздками, що стоять на їй, мов зубки на граблях. Закидає гака на перекладину, піднімається на ній на самий верх баркану. Перекидає один кінець верьовки геть за огорожу... Потім обмотує гвіздок верьовкою і помалу пригинає його. Пригинає другий... третій...

Тепер готово. Він злазить на верх огорожі, хвилину маячить там проти хмарного неба і зникає геть.

Він уже на волі.

Поки Повзун порався, другі стояли і стежили за кожним його рухом. Їх була нервова пропасниця: що, як він зірветься з огорожі?.. що, як стукне чим, або трісне щонебудь?.. Але все йде гаразд. Он уже його немає.

Тихо, держучись за верьовку, лізе по клинах, мов по драбині, Вовк. Ось він на верху... Зник і він.

— Тепер я, — каже Бетман і зручними рухами, не вважаючи на свою тушу, він лізе на огорожу.

І він уже вгорі.

І його немає.

Слідом за ним прохопливо лізе Крамарчук. Він доліз до половини...

Сидорченко теж зараз полізе. Він уже ухопив гарячими, тремтячими руками за край верьовки. Серце йому стучить у грудях, мов молоток... Він стежить за Крамарчуком. Один клин випав з-під ноги у його і він трохи не увірвав ся, але вдержав ся.

Крамарчук теж увесь дріжить; воля так близько... Ось і він ухопив ся за верх огорожі рукою і на неї дихнуло вільним холодним вітром...

Але саме у той мент щось раптом заторохтіло за барканом, гучно шморгнуло по огорожі і важко гепнуло на землю...

То увірвалась верьовка під вагою Бетмана.

— Хто там?.. Стій!.. — хрипко, з просоння, кричить вартовий.

— Держи-и!.. — чути голоси сторожів.

Вони біжать сюди. Але Крамарчук не може зупинитись. Він хутко дереть ся на верх огорожі. Його всього обгортає холодний вітер... Він уже перекинув одну ногу через огорожу, вирвавши з литки гвіздком шматок мяса, як з тюремного двору моргнула до його блискавка, щось злегка стукнуло йому в висок і він, широко махнувши у вільнім повітрі руками, мов сполоханий птах крилами, полетів невідомо куди...

Він полинув на волю.

А Сидорченко з ляку так і застиг у пільмі на місці, мов терновий кущ коло шляху.

Він ніколи не побачить волі.

Памяти Володимира Антоновича.

Все рідшає славна дружина — тих що в найтяжших часах українського життя zostали ся вірними своему народови й своїм обовязкам перед ним. В чорну, гірку добу, коли відбрано йому всяку можливість національного самоозначення, і як раз енергічнійший, громадянсько настроєний елемент кидав рідний ґрунт, вважаючи національну українську справу не тільки безвиглядною, а й марною, — сі люде заслужили вічну вдячність нашого громадянства, — як ті провідники старого Риму, яким в часи найтяжших проб громада складала подяку за те, що й серед таких сумних обставин не вважали пропащою справу свого народу. Жадібно шукали вони доріг суспільно-національному розвитку, підвалин національному житю в тій пітьмі, і не марними були зусилля сих горьчих сердець, сих благородних умів!

Два імени ясніли на чолі сеї плеяди і зістануть ся по вік виписаними на сій добі українського життя.

На одній з найвизначнійших памяток української традиції, українського історичного самопізнання були написані сі імена як товаришів-співробітників, і в уяві українського громадянства вони звязали ся так тісно, що само собою одно викликало в памяти друге. Кождий з них підчеркнув свою сторону в програмі розвитку нашого національного життя. Оден (Драгоманов) сторону суспільно-політичну, другий (Антонович) культурно-наукову, історично-етнографічну. Для сучасників се стало двома антитезами в сфері теоретичного і практичного українства. Але дальший розвій української мисли звів їх у синтез і обом представникам — проповідникам сих напрямів, позитивним здобуткам їх мисли й праці признав визначне, не минуше місце й значінне в історії нашого національного розвою.

І от прощаємось з тобою, другим і останнім з тої славної двійці. Твоя звичайна скромність, яку виявляв ти в житю, не боронить уже нам висловити тобі ту любов і поважанне глибоке, яким окружало твое імя українське громадянство, завдяки твоїм заслугам і обставинам твого життя і трудів.

Ти родив ся в пануючій клясі, членом народу-володаря, що в ідеї пановання на українській землі вирощував тебе як інших своїх дітей. Ти розірвав з ним, щоб стати членом нашого народу — народу-демосу. Ти бажав розділити його недолу, пониження і страждання, на які засудила його неприхильна доля, і вказати дорогу всім, хто фізично зв'язаний з нашою землею, хоче не бути духово чужим для неї. Ти став причастником великого горя нашого народу і його великих змагань і поривів до правди й справедливости, — і сили свого високого уму і благородного серця віддав на то, щоб вияснити глибокий зміст сих змагань, провідну історичну ідею народу-демосу.

Ти висловляв надію, переходячи в ряди української суспільности, що горячою любовію і працею для нашого народу ти станеш своїм, рідним для неї. Ти здобув більше — бо став для неї любленим між любленими, від перших праць твоїх і до кінця многотрудного твого віку.

І нині, спочивши від трудів і болів своїх — спи, друже! спи, брате! Твоє віддаємо нашій землі, яку так любив ти! Київські гори, що були гніздом старого українського життя, яке ти дослїджував з такою любовію, любовно приймуть немичний і слабкий сосуд твого духу. Але він — невмирущий, могутний дух твій, в творах твоєї мисли, буде вічним учасником українського життя, доки житиме українське імя.

Прим. ред. Життю й діяльності Володимира Антоновича Літ. Наук. Вістник присвятив недавно, з нагоди його юбілею велику розвідку д-ра Стефана Томашівського (рік 1906). Тепер з нагоди його смерті містить він замість статі мову, сказану на похороні, 11 (24) марта.

МАРКО ВОВЧОК.

Як Хапко солоду відрік ся.

(Казка).

Коли вже ви так просите, то нехай воно буде по вашому — розкажу вам, як Хапко солоду відрік ся. Чому не розказать... Тільки умова така: не вередувати і не перебендювати. Не знаю, як хто, а я не люблю, як беруть мене на решето, та починають сіяти та пересіювати на всі боки: „А се, дядьку, щось не припада, а те якось не приступа, а сього з роду-віку, мабуть, не бувало, а того ніколи, здаєть ся, не трапляєть ся, та чи ви, дядьку, не помилились, та чи ви не передали куті меду, та чи не з крилами ваше слово“... Може я й помилюсь, або й поязичусь, не до складу — не до ладу, може де переборщу, а де не дотну, може такого набазікаю, що і в шапку не забрати, а далі почну у пересипку, та й кінця не звяжу — дарма! Послухачі нехай умову памятають і голову мині не морочать. Згода? Як згода, то слухайте.

Колись прилучилось у пеклі, що підстарший чорт тяжко занедужав: наїв ся, як дурень в кума на обіді, а до того ще ковтнув якогось заморського з кригою трунку. (Іх, пекельників, і наші пани не переважать: у пана на бенкеті ласощ з-за моря, — і пекельник дихати не хоче без заморської). „Ой лихо! давай, куме, ще чарку, чи не відпустить!“ Ковтнув ще чарку... Тут вже так його вхопило, що в-силу до дому дочволав. Крутить ся, бідолаха, як посолений вюн, а стогне так, що аж по-за пеклом лунає. Жінка у крик, у плач — звісно, жінота; чи в селі, чи в пеклі — скрізь вона однаковісенька найперш збила бучу, а далі до знахара — рятуй!

Прибіг знахар. Тудою, сюдою, віхтем, деркачем, клепадлом, довбнею, сморовидлом, — нічого не вдіє! А до того ще і не розбере, що воно за хвороба — чи пристріт, чи підвій, чи перерва, чи завійниця. Отсе завійниця, чи там що, ніби відпустить, то тут би бідаку легенько зітхнути та відпочити, а він сплесне лайками та заскиглить так, наче з вірною дружиною на віки розлучаєть ся.

А знахар той, славили, такий був здатний, що всяку хворобу здіймав з недужого, як паутину з стінки. До того був він з тих, що за сім миль занюхує ковбасу в борщі, а за вісім догадуєть ся, кому на котрій нозі чобіт мулить. Порав ся він, порав ся, поки добре чуприну нагрів, а далі покинув клепадо й сморовидло, пильно подививсь на бідолаху, та й пита:

— А чого се вас за ухо бере?

А того, бачте, аж у два кия взяло: одно, що кумові вареники та ліквори тиснуть, а друге — пече думка, що саме мав він на полювання поспішатись, мав, як йому приділяно, уловляти по світі грішні душі, та за справну роботу таку-сяку гарнесеньку цячечку собі придбати, а він отсе мусить лежать, як гнила колода. Вхоплять його ліквори — йому вже не до цячечок, а відпустять ліквори, закипа жаль: оце-ж придбаю цячечку! Отсе-ж натішу ся, як пес у студні!

Мовчить, тільки стогне:

— Кажіть, годі соромить ся, — наполяга знахар.

Зітхнув, та так то важенько — як би в лісі, то стрепенув би старі дуби — та й признаєть ся.

— Так і так, — признаєть ся, — мав я грішні душі вловляти, за справну роботу цячечки собі сподівав ся...

Знахар зараз раду дав. Давненько вже у пеклі знахарував, — знав, де яка хвіртка і на яку стежку.

— Ви, каже, підстарший у старшого, то мабуть усюди годящий і в коло, і в мяло, еге?

— То що? — скавучить.

— А ви, підстарший, орудуйте попідстаршим — ви його в коло і в мяло!

(Що-ж ви думаете: пекельна нечисть не согласна, щоб і тут добрі люде переважили! Так само і в пеклі собі упорядкували: і старші в їх, і підстарші, і попідстарші, і менші, і цячечки, і уряди, і шпиги, і десятники — все у хрінових дітей, як у нас!).

— Та я, бачте, боюсь, бо присягав ся... як дознають ся...

Знахар тільки очі примружив.

— Ваше діло. Не те що цяцьку втеряти, — вільно й пропасти. Пропадайте, коли занудилось лиха!

Неборак поскавучав-поскавучав тай гукнув:

— Хапко!

А Хапко вже тут і на ввипинку. Швидкий, як мотиль і ріжки, і копитця говорять.

— Хапко, гайда на землю вловляти грішні душі. Та гляди, щоб я, пославши тебе, не скаяв ся... Чуєш?

— Чую, ваша вельможність.

— Торік я тебе брав на те полювання, то ти мусів бачити, як я справляв ся... Памятаєш?

Як би з села який простець Іван, то-б зараз бовхнув: „Щеб то мині, не памятати, як я ноги повідбігав, поки ви мед-вино кружляли!“ ну, а Хапко — не дурно-ж у підстарші постановили — бісик з освітою, — зна, кому яка відповідь годить ся.

— Памятаю, ваша вельможність.

— Гляди-ж мині, справляй ся. Бо я вас, молодь, знаю — недбальці ви... За що візьметесь, все в вас так, як мокре горить... Буде твоя робота справна, то і похвалять, а може і цяпечки якої діждеш... Не давай собі потолі — береш ся за діло, то берись обіруч, щиро... Занедбай гулянку... Навіть здоровя не шануй...

— Сказано: мусиш поводитись око в око як той, що тебе випроважає, примовля знахар.

— Гайда!

Хапко — круть-верть і вже в нашому повіті, під Маківцями.

Діло було літом — от не згадаю, у середу чи в четвер — саме як закотилось сонечко та зійшла вечірняя зіронька. Спочила вже, награвши ся дівтора, не пурхає й не озиваєть ся голосливе птаство, не гомонять потомлені люде, стихає село... Тільки щєбече соловейко, та чутно — деь далеченько співає дівчина. І такий Господь вечір дав, що і безталанному недосилку ніби легшає, а тому, на кого лихо ще тільки зда-лека кива, наче крила виростають, і здаєть ся от-от запопаде він собі таке щастячко, якого ще ніхто у божому світі не зазнав...

Хоч Хапко змалечку у пеклі звик, а проте Маківці вподобав: усі хатки у розквітчаних садках як у білих вінках, славно соловейко щєбече, солодко пахне очеремха.

Справний бісик любує садками, прислуха соловейка, приноує очеремхи, а своє діло добре памятає. Никає тудою й сюдою, визира, придивляєть ся...

Поникав яку там коротеньку годинку, і буде з його знав вже, в якому садочку хто кого ожидав, а в якому хто кого сподіваєть ся, кому під вишнею рай, а кому під другою очиці слізеньками ізіходять, хто ремствує, хто вірнецько кохає, хто зраду обмишля — усе перед гаспидовою дитинкою як на долоньці.

Подумав, поміркував, та аж вдарив гопки: не помилив ся, — радуєть ся, — скочивши навпростець у Маківці. Женихання тут, та любовці, а де любовці, там заздрість, зрада, жалощі — саме полювать на грішні душі!

— Низатиму їх, радуєть ся, як бублики — вязками!

Клятий бісик як в око вліпив, бо справді те женихання, любовці та жалощі... От я, здаєть ся, нічого собі чоловік, за гроші мене не показують, а як залицяв ся до Пушкаренко-вої Мотрі, то у два тижні такого наброїв, набрехав, наремствовав, наліхословив, нашкодив, що доброму чоловіку на цілий би довгий вік у достачу. Батька і матір зневажив, дядька Йвана підкурював, з братом трохи не бив ся, приятелів так зненавидів, що приміг би — з світа згладив, у старої тітки Оксани украв чобіт та закинув у ставок — нехай стара сидить у неділю дома та не шкандибає дозирать, де я Мотрю перестріну... А у любої Мотрі сьогодні головка чогось болить, а завтра їй чогось нудно, а по завтрьому на серденьку трудно. Вона ще вчора надумала, що з нашого закохання нічого не буде — ні щастя, ні вжитку, бо позавчора негарний сон їй снів ся... Впадаю коло любки: „Та не бій ся! та не жури ся! Та ти-ж моє серденько! та ти рибонько... зоренько ясна!“

Що я часу згаяв! А що втратив ся! Трапляли ся нам чудові воли — Ярема Неділька продавав — а батько нездужали. „Ось тобі, сину, гроші — кажуть мині, — та поспішай ся, бо тих волів аж рвуть — не бари ся!“ А тут чутка, що Мотря з Семеном Гайдученком вечір стояла, що Мотря важить на иншого... на того Гайдученка... Там з ним розмовляла, те йому сказала... Га! Коли Мотря така, нехай воли поздыхають! Трохи і грошей не загубив... Бодай і не згадувати!

Як сподівав ся Хапко, так воно й стало ся: низав-низав він ті грішні душі, лічив-лічив низки, та й годі сказав. Як би скласти до-купи та міряти на хрестянську міру, то мав би собі гарнесенький стожок... Похвалити мусять, а може ця-

печкою пошанують — яку небудь гарнесеньку на ріжок або на шию, а то й на копитце!

Та що! Подумать, яка-то сила в тих цяцечках! Ну, біс, — він, скажемо, на цей бік дурненький, а наші — такі вже розумні, наче всі розуми поїли, — чи-ж за тими цяцечками не хапають ся? Ніби і насміхаєть ся; що ця, каже, цяцечка? Дурниця, нічевя, тху... а проте — ке її сюди, приклади лишень` міні до грудей... Дурничка... а таки мушу... Залетів` межі ворони, то кракай, як і вони!“

(Не вам кажучи, бачив я, як за ту цяцечку де-хто рідного братіка віджалував, рідну країну занехав... Чи така вже наша доля, чи то божа воля?..).

— По добрій праці, — розмислив Хапко, — можна й відпочити. Та не сором і погуляти.

Відпочине і погуляє.

Озирнувся. Ясненько сходить сонечко, росить ся травиця, а зеленим яром шляшок до міста.

— Піду погуляю у місті. Не був там ще ніколи, то треба подивитись на міський звичай.

Вдарив копитцями об землю й скинув ся таким галанцем, що хоч найвельможну сватай: ніжки тоненькі, постать чепурненька, личко як калина, очиці зашморгом... Підкрутив вусика і до міста.

Виступа, а самого наче у гору здіймає — здаєть ся, ось зараз птахом зніметь ся і полетить.

(Око-в-око наш брат Хвалько, як не битий вертаєть ся з служби та тішить ся з себе, який то він здатний в Бога вродив ся: і пану догодив, і собі межі не переорав).

Легесенько, наче дотанцював до міста.

— Еге! Та як же тут славно!

Звісно, як таке в тобі грає, то скрізь показуєть ся славно, а місто, як місто — улиці та заулки, будинки та крамниці, ідуть і ідуть, гомонять, стукотять, грукотять... Де потягне крамарською цвіллю, а де вигнилком, де сишне та засліпить очі порохнею.

Проте ранок був такий в Бога веселий, наче сміяв ся. Тільки ти примірів ся скривити ся, згадавши своє уквітчане та тихе село, а тут пахне на тебе теплий, а свіжий вітрець і хто його зна звідки принесе гайові пахощі — наче скаже: не кривись, ось тобі — маєш...

— Чим би мині тут побавитись? — міркує Хапко.

Коли саме навпроти його крамниця — двері такі, хоть возиком відь, а на дверях намальований отілий турчин — сидить, склавши ноги калачем і тягне люльку; сам пикатий, витрішкуватий, у червоних шароварах, жупанчик зелений з жовтогарячою габою.

— Чудна в його люлька! дивує Хапко: — настромлена на ломаку! Не дуже то здасть ся пригодно: таку не ковтнеш на швидку!

А в їх в пеклі на той час мусіли уживати люлечки, як наперсточки, бо у найстаршого пекельника, у самого верховода, була жінка така виніжена, що їй не сказати. „Нехай“, каже, — „мині тільки болиголов пахне, а занюхаю тютюну — умлію!“ Як сказала — в один мент по пеклі наказ: в дрізочки люльки! На смітник тютюн! А по тім наказі хто нишком закурить — нехай і сам верховода — то зачує, ніби щось шелеснуло, зараз люльку ковть! і ковтне. Бісови то не вадить, а до того ще їй то, що не маєш де його краще сховати. Отсе Хапку і в-див та турецька люлька з цибухом.

Ще, бачте, молоде, то хоч воно з пекла, а таки ще недоук, не все зна. Шануючи вас, ми, грішні люде, вік свій навчаємось, а проте ми не до-краю розумні кладемося у домовину. От я вже їй посивів трохи, а тільки торік прочув від Байракського паламара — голова з освітою! — що їй Турки не такі вже непроторені дурні, як нам здасть ся, — знають вони, на-що ті довгі цибухи собі придбали: вони, бачте, в дома сидять долі, склавши ноги калачем, та курять (невідомо, казав Байракський паламар, чи так їм від Господа приділяно, чи з якої причини повело ся). — А турецька жінота, неначе наша, неслухняна і до того дуже проворна, — де вже отілому добродію, та ще сидячи калачем, запопасти таку дзигу та по надобі на добрий розум її навести; а як той його цибух у рупці, то часом він і гарненько влучить... І те казать: треба ж і Турчину якось запобігати тому лиху...

Ганить Хапко турецьку люльку, а проте кортить його: а нехай би з такої потягнути разок. Чому ні? От уступлю у крамницю, покажу крамарю коповик...

А тут хтось шторх його злегенька.

Озирнувся. Якийсь чи русявий, чи рудявий, на плечах шарпанінка, на грудях гудзика, кива на його і смієть ся.

— Ге, Микито! Голубе мій! ось і ти!

Хоч підтоптаний, а басуватенький, пика голена, вусстрижений, ніздрі неначе обценьками повихвачувані, очі свердлом, так тебе і прошивають.

— Як же там у вас, чи живі, чи здорові? Чи усе гаразд? А я дивлюсь та так зрадів: ось, думаю, й Микита... діждав таки я Микиту... Та чого ж ти на мене визираєш ся, наче не пізнав?

Бреше, мабуть, не вперше: язик обертаєть ся, як човник у ткацького майстра.

Та і Хапко не мемрач, придивив ся та й пита:

— А ви ж, дядьку, хто будете? Чи не Шелевило?

Заметушивсь трохи, та зараз і знов, як умитий.

— Так ти не Микита? А я думав Микита, — каже — та й дивую, що не пізнаєш давнього приятеля... Ну, помилка за фальш не іде... Я, бачиш, здалека... а теперки обертаюсь тут у місті... Володимир я... Дядько Володько... може чув? А ти-ж хто такий? звідкіль? Як тебе звать?

— Хай вже буду Микита, — смієть ся Хапко.

— Та годі вже жартувать! Я зразу не розгледів — хіба-ж сього не лучаєть ся?.. Який ти Микита! Микита — простець, мужик, а в тебе постать, як у паняти... Дівчат, мабуть, позанапастив, як мух, та ще незчисленне їх на теє сподіваєть ся... Еге? Отсе дивлюсь я на тебе, і згадуєть ся міні один пан... Такий був вояка, погляд орлій, похода важка, вельможна, білий як сметана, пухкий, як пампух... Гарнюк такий, що не списати, а ні змальовати... Дивовижа міні, як ти в того пана вдав ся! Наче не ти, а він перед очима — тільки одмолодів, та ще покращав...

— Бач якої співа! — дума Хапко. — Лестками закида! Закидай, закидай, тільки шкода заходу! Не охитрувати!

Ніби насміва, а сам аж очі мружить, так прислуха, і ті йому лестки — наче солодкий мед плине по кісточках.

Та й сила — ті, мовляв, лестки! От на приклад кажучи, ви добре знаєте, що ніби трохи руденькі, лїве ваше око не хоче тудою дивити ся, кудою дивить ся праве, кріхточку й голомозенькі (та й жінка нагадує, щоб часом не забули: „рудий шершень! Зизоока звірюка! Голомоза мацапура!“ Звісно, жінка, то вже доладу прикладе...). А нехай-но полегша: „ой дядьку, та який же з вас красень! Там то брови чорн!

Там то чуб кучерявий, а погляд орлій!⁴ то ви допадатимете до тих лесток, як ужака до молока, що як жлукче, то хоч рукою його бери...

А той дядько Володимир таки не відступаєть ся: — Тепер я роздивив ся, то добре бачу, що ти не з села, еге?

— З села, — дурить Хапко.

— З якого?

— З далекого.

— Годі вже! Не одуриш! Паничик? Чи може з міщан? Еге, з міщан?

— З міщан...

— А як тебе звать?

— Та ви ж вгадали — Микита.

— Бачу я, Микито, що ти тут у місті, як у темному гаю, та ти цим не турбуй ся, бо ти за мною, як за камяною горою: нехай-но хто вирветь ся до тебе з піддурю, або з опшукком, то він у мене за дев'ятьма ворітьми гавкне... Еге ж... чогось улюбив я тебе... Трапляєть ся часом, що иншого якое не приймає серце, відвертаєть ся від нього, до иншого так зразу приляже, як до рідної мами... Чи ж мало тут в мене приятелів! І до Києва мабуть не перевішати... А я їх всенських за півдарма віддам, аби з тобою побрататись та товаришувати... Оттаке... Улюбив я тебе, та й годі... Так тебе улюбив, що вже иншим нічого і не залишило ся... От як ті дурненькі дівчата по селах співають:

„Хоч натраплю, хоч зазнаю, та вже не такого.

Не приляже моє серце ніколи до його“.

Чого всміхаєш ся, ніби віри не ймеш? Хіба того не прилучаєть ся? Або ти не варт, щоб до тебе серце прилягло?

— Цей Шелевило-брехунець, — дума Хапко, а проте... Тями йому не бракує: зна, що личко, що ремінець... Не помилить ся, — одразу розбере, де ворона, де сокіл... Нехай трохи підбріхує, а розумає... Та не заспліш він і бреше: хіба ж я і справді не варт, щоб до мене серце прилягло?.. Ні, нема на що нарікати — пощастило ся мині таку голову стрінати... З таким товаришем не занудиш світом... Чоловік має в собі приємність...

А той, що приємність в собі має, завітує:

— От-тут недалечко пивничка... Воно не пивничка, а так сквапний чоловічок ніби то тим то цим крамарує... Труночок

там такий, що тільки ковтай, та бровами підкидай... Ходім, постановлю тобі пляшечку, щоб ти знав дядька Володька та його добрість... Звертаймо цим заулочком, то й зараз натрапи-мо. Згода?

— Згода.

Звертають у заулочок, а тут другі двері й у ту, мовляв, нивничку, де сквапний чоловічок то тим, то цим ніби крамарує. Увіходять.

Хата давненько не біляна, та відколи вже й не метена, по стінках колючки, а по колючках той мабуть крам — нова сива смушева шапка, якась червоненька спідничка, синя корсеточка, аж три халяви, вишиваний рушничок; де причеплена пилка, де хомут висить, де чемерка, а поруч славна хазяйська пуга і прехороша свитина; тут юхтові чоботи, а там з драної торби сторчить долото й просуваєть ся свердел. Й не злічити того, мовляв, краму. На одшибі, в кутку, кривенький стіл; на столі пляшка, скляночки й чарочки, а по-за столом сидить на лаві і тягне люльку сам сквапний чоловічок — вже давненько не юна, відколи вже й квіт з його опав, та ще й не трухляк: сивоусий, пикатий, броватий, очима, як списом пройма.

Загледів дядька Володька і не так, щоб ласкаво гукнув:

— Га, шпачок прилинув... Сподіваєть ся знов дві квартаи ушахровати? Колись матиму часінку, то я тебе трохи навчу! Знатимеш, як то гуляти, а погулявши втікати! Зажди-но, шпачок!

Та й устає... А барчистий, височенний, аж стелі достає, кремезний, кріпкий як дуб...

А шпачок скік за Хапка, та з-поза Хапка:

— Що се ви... що се ви, Охрime друже? Що се ви... Хіба мене не пізнали? Чи жартуете?

— Жартую? — одгрімнув Охрим... А ти, єретичний сину, позавчора не втік? Гукаю, а він...

— То що, що втік, Охрime? виговорюєть ся. — Втік, а ось прийшов, і все до шеляга заплачу.

Та до Хапка:

— Плати, Микито, бо в мене кат ма дрібнотки... А ми з тобою опісля порухеємось.

Хапко зараз витяга карбованця. Охрим приймаючи вмент уласкавив ся, та моргаючи Хапкови:

— Плати, плати, крутивусику, а він певно порахуєть ся — хіба що рак не свисне... Еге, Володьку?

Володько часом трохи не дочува...

— Беріть за ваші дві кварта, Охрime, — каже, — а всеньку рештку приділяно на вистоялочку¹⁾. Ставте, Охрime, та насипайте, коли ласка.

— Розумне слово добре й почути, — одказує Охрим.

Швиденько подав ся у другий куток, та трохи відсунувши якусь скриньку, підняв лядку, витяг з якогось темничка барильце — ставить скляночки, сипле...

Дух такий, що круторогі-б спинились...

Насипав, та й каже:

— Такого, каже, ведмедика²⁾ і в протоппа не піймаєш! Випили. Посиділи.

А як трохи відпустило, Охрим примружує око на Хапка та й каже:

— А ти, крутивусику на тоненьких ніжках, жвавого роду: пустив ведмедика наче-б то гаразд проторенною стежечкою...

Не бракло, здаєть ся, Охримови ані розваги, ані прозору, а проте не розчухав, що цей крутивусик й залізо ковтатиме, як ми з вами черешні чи оковиту — не завадить йому, а хіба попользує.

— Ге! хвалить ся дядько Володько! — се в мене такий кришталь, що другого такого у цілїсенькому світі не надібаш! Отсе, Охрime, побратавсь я з ним, та й обридли мині усі давні приятелі — бо чи-ж до його їх прирівняти? Ти споглянь на його...

— Та годі вже, дядьку, спиня Хапка.

А сам зирк та зирк з-укося на Охрима: здаєть ся бісєняти, що той Охрим так якось мружить око, наче-б тут не дуже дорогий кришталь...

— Кажу тобі, Охрime, — править Володько, — споглянь на його: се такий кришталь, такий...

— Не передавай куті меду, Володьку, — радить Охрим: — засоромив крутивусина... Може по другій?

¹⁾ Горілка, що вистояють рік, а то й два, часом закопуючи у землю.

²⁾ Палюча, як вогонь, горілка з пахоцями. Якийсь, славлють, протопп 7 років обмишляв, поки її обмислив.

Володько согласний :

— То і по другій? Еге, Микито?

Согласний і Микита.

— Напиймо ся тут, бо в небі не дадуть, — приказує Охрим. — А може по третій, щоб дома не журились?

Випили по третій.

А далі Охрим і згадує :

— А вчора згадує приходив аж двічі твій давній приятель Прохорець і питав за тебе. Де каже, запроторилась та московська ступайка, що ніяк оце не надібаю. Та вже якось мушу запопасти. А як, каже, запопаду, то буде шелесту... Дуже йому, Прохорцю, мабіть, пильно... Ге, Володьку?

— Чого там йому пильно! — стрепехнувся Володько, — не знаю...

Не зна, а наструнчив уха й позиркує на двері.

— Казав вчора Прохорець: коли завтра та ступайка надійде, то нехай мене підожде...

А ступайка вже в картузі.

— Підождав би, каже, як би час мав, та не маю. Дайте, Охрime, що там нам належить у пляшку та бувайте здорові... Ходім, Микито!

Та у двері, та швиденько з заулочка у заулочок.

— А чого се ми втікаємо, дядьку? — пита Хапко.

— Хто втікає? — відпитує на бігці дядько. — Я, бач, поспішаю ся до куми — бо есть в мене кума... А на дорозі ще треба забігти у пекарню. Ось уступимо у пекарню, та де-чого там купимо — папушника, чи що. Пекарка продає й те, що до папушника годить ся — усякі наїдки... Пекарня чудова, і пекарка знакома, удівонька. Красота така — на всю околію. Сам зобачиш. Ось і пекарня...

Пекарня і справді чудова: тут і паляниці, і книші, і папушники, буханці, вергуни, калачі, пампухи, балабушки, а до того сало, ковбаси, драглі, смажена рибка, вялена рибка, маківники — усякі наїдки і присмаки!

За прилавою препишна чорнява кирпатенька молодиця у червоному очіпку. Як зочила дядька Володька, зірвалась з місця наче її поломя обхопило:

— Перевіро! шибиник! злодюга!

А дядько Володько зумив ся, аж рота роззявив, хоч вом в'їдь. — Та на кого ж се ви гніваєгесь, голубонько? З ким

сваритесь? — пита. Та хто ж се вас угнівив? Та ви скажіть мині, то я того псотника чи псотничку... Та не турбуйте ся, мое золото...

А золото трохи не удушуеть ся з гніву.

— Ти, безчельнику... ти, проява... Які такі коралі на-
раєв? Завіряв: грапиня спродає... З роду-б не продала, як би
не визволяти грапа... а вони... а ті коралі розпадають ся...
тrophать ся, як скло... Щекачу клятий!

Дядько Володько аж руки до Господа здіма.

— Господи милостивий! Чи я ж таке провидів! Я ж на
ту злиденну грапиню покладав надію, як на рідну маму! Та
я до неї піду! Я її поспитаю! Я їй не подарую! Нехай грапська
челядь мині голову одітне, а не подарую!

— Ти, продай-душе! Ти... Геть з пекарні! Щоб ти тут
і не пах! Геть!

— А я, голубонько, до вас...

— Геть — геть — геть!

— бо мій товариш репетує: як зблизька не побачу
ту удівоньку — себ то вас — то або води завідую, або петлі
на шию... Ось він стоїть. Спогляньте на його, голубонько...

А голубонька вже споглянула. У гніву, з опалу не зав-
важила, що коло дверей стоїть такий галанець — хоч малюй,
хоч цїлуй!

— Верзете не знать що! — промовила разом втихаючи.

І здаєть ся нічого не вдіяла, тільки на пів крочка посу-
нулась по-за лавою, та взявши рушничок, злегенька його
струсила, а виявила, наче вималювала, які в неї рученьки
білі, який стан гнучкий, яка постать пишна.

— А нехай же скаже що я брешу! — править Володь-
ко. Нехай скаже!

Та до Хапка:

— Ти присягавсь, що як удівонька загордує, то або
втоплю ся, або в камінь розібію ся? Присягавсь чи ні?

— Та годі вже, пустаче! ніби сварить ся удівонька
(а хмару з чола наче вітрець гонить. От-от вже й всміхнеть
ся, та зирк позирк на Хапка). У вас на вербі груші. Та ще
й рясно їх...

А Хапка підстріхує вусики та світить вирлами.

— Нехай тому комарі виїдять очі, хто бреше, вигукує
дядько Володько ніби то вже й сердячись, що так його

кривдять. Хіба мині треба у ту вашу пекарню заглядати, або того вашого папушника купувати? А що робитиму як він клешаком в мене заклепив ся: „нехай же хоч подивлюсь з близька на кралю, нехай же хоч гляну!“ Змусив мене. А що, думаю, раз літо родить — нехай ужива світа, поки літа... І погодивсь: дивись на свою кралю, а я вже мушу папушником, чи там чим иншим піклуватись.

Розказує, а сам з під поли торбу та у торбу.

— До папушничка можна і ковбаски — от ся, здасть ся, добра, з часничком... Візьмемо... І калача можна... і смаженої рибки... як на твою думку, Микито? Підходь ближче — годі вже соромить ся! Та не світи такеньки очима, щоб часом нам стелі не спалить... от тут і драглі... підходь лишень та подивись. Можна й шматок сала, еге?

— А можна, згожаєть ся Хапко, підходячи близенько та викладаючи перед удівонькою карбованця.

— Беріть от сего папушничка, радить Хапкови удівонька, може мині спасибі скажете... За ковбаску з часничком теж, сподіваю ся, не налаєте. А бублички не до смаку? А пампухи з медом? Солодкі...

А у самої усміх солодший від того пампуха солодкого... Голосом пестить, оченятами голубить...

— Таких і в нас у пеклі не густо! — дума Хапко.

Та трохи похилиючись, наче йому вгодило у серденько, стихенька перепитує:

— Солодкі?...

— А як солодкі, то кидайте мині в торбу, — озиваєть ся дядько Володько.

(Поки що, він у ту торбу понахапав і такого, що удівонька, виграваючи очима, й не постерегла).

— І я ласий до солодкого, жартує, сказано: кожна душа не з лопуцька, того-ж хоче що й людська.

Та ніби, скаменувши ся, вжахнувся.

— Забарив ся з тим коханцем, а в мене такого діла, що аж голова в очевидь сивіє. Бувайте-ж здоровенькі, голубонько, а я завтра раненько або пропаду, або видеру у тої злиденної грапині ваші гроші... Се так певно, як сонечко сходить і заходить. Видеру й вам до ручок... Може товаришом перешлю. Не забороните товаришу вас одвідати? Не бороніть, галонько, бо товариш сухот достане, або щось собі заподіє.

— Чого-ж маю боронить, одказує удівонька, як свята : у пекарню кожному двері відчинені... кому треба, той і уступай.

— То й добре, галонько, він не забарить ся. Еге, Микито? А ви його, серденько, прикрийте, бо кажу вам, се трохи не панська дитина, роду доброго, заможного... я і батька його, і дідуся, і прадіда знав. Може Господь його вам, голубко, приділя...

— Та одкосніть ся! Вже й так заробили на позиск, — знов впиня удівонька, чи сварячись чи потураючи.

Та до Хапка, всміхаючись любенько :

— Завтра в мене булочки, свіженькі, тепленькі... усякому на здоровлячко...

А Хапка, виграваючи вирлами :

— Та вже як такі ручки та пучки орудують, то певно не попсиють...

А вдівонька голівку схиляючи, вії шовкові долі приспускаючи :

— Та візьміть одчепного...

— Час нам, Микито, час, — нагадує дядько Володько.

А тут у двері якийсь десятник :

— Давай, бабо, дві паляниці, та повертайсь, бо началство дождатъ не согласно.

А за десятником якісь москалі :

— Давай, тетка, калачиків, да проворно! живо!

А за москалями якийсь дяк, за дяком мелник, за мелником дві перекупки, оболонник, грабар, стара пані з двома песиками на червоних віжках — тай кінця нема. Затуркали удівоньку — мусіла на швидку попрощатись.

— Ой, та впав же ти їй в око! — смієть ся дядько Володько, виходячи з пекарні.

Смієть ся й Хапка; щєб то не впасти!

— Пропала красоха!

— А нехай!

— Тепер ходімо до куми. Там у куми я собі притулочок маю. Там, хоч пізненько, а так чи сяк пообідаємо, — каже дядько Володько.

— Тим часом, минувши будинки, добігли до вбогеньких хаток, геть по-за крамницями, вже таки далеченько від міського розласу й туркоту.

— Он кумина хата — показує дядько Володько, — он, он, — там де стара груша та купка бузку.

Хаточка на одшибі, малесенька, низесенька, біліє з під старої груші немов з під зеленого намету; з-за бузка блискотить проти сонця віконечко.

Ще до загородки не доступили, а вже хатні двері відчиняють ся — стріча кума на порозі... Бачить ся давно дожидала.

Хапка аж поточивсь — молодиця як зоря!

А зраділа! збіліла й почервоніла й знов збіліла... Втопила очи в кума — Хапка чи бачить, чи не бачить... голосок дзвенить.

— А я, каже, почула ся, догадала ся, що се ви... Мабіть втомили ся. Може голодні? А я сьогодні й не топила! Чим прийматиму?

— Не журись, отсе тобі міх добра, хвалить ся дядько Володько, показуючи торбу. Бери лишень та гарненько подякуй. Чого задивилась! Веди у хату та вибійрай з торби.

Та киваючи на Хапка:

— От я закликав товариша у гостину, чи-ж не красень? такого мабіть з роду не бачила? еге? Витай його, бо він міні рідніш рідного братика. Побратались ми з ним.

Іде як господар до хати — вбогенька хатка, а як у віночку — і зараз почина порядкувать:

— А ну, Ганно, швиденько! Отсе став тут, а то посунь... а се покрай, та дрібненько... А де ж той ніж? Гляди пляшки... Ну, Микито, сідаймо обідати. Ганно, чого задумалась — шануй гостя дорогого. Край, насипай, частуй!

Слуха: крає, насипає, частує, а як вліпила оченятка у ту, мовляв, ступайку, то й одвести не сила — на його тільки дивить ся, його тільки бачить... А ступайка й не спогляне на безталаночку — упада коло Хапка.

(Збіга міні на думку, з чого то береть ся часом, чим держить ся та, мовляв, уподоба, чи любва? Давненько вже блукаю по Божому світі, придивляюсь, прислухаю, а досі того не второпаю. Нехай би хилило чоловіка щось добре, розумне, щире, — так ні... Часом улюбить таку кралю, що здасть ся маючи хоч кріпку тями, мусів би на сім миль від неї відбігти, а вам чи міні, — любочко, рибочко, пташенятко... і орудує нами як віхтем отта пташка аж до сивої скроні...

Ми з Лавром Самодійчиком та з Данилом Черевком сидючи якось у Гершна в коршмі довгенько міркували, в чім тут сила — саме тоді Василь Чорняк повісив ся й славили, що бідолаху жінка з світу згладила — то Лавро й каже:

— Такі як покійничок; — хай над ним земля пером! — самі трохи завинили: не питаючи броду та сунулись у воду. Коли в мене на плечах не макітра, то в сьому ділі мушу я так ступати, як переходячи глибиню у позімку, памятаючи, що лід як скло, а шурхнеш під лід, то сухого не витягти. Бачу як інші на льоду обломилась, маю пересторогу, то як то кажуть з чужого злого вчу ся свого. Мушу роздивлятись, уха межи люде далеко пускати та раз у раз завертати до голови по розум. Боже борони хапатись — мушу повагом з оглядом... То й оберу собі таку, що й добра й тиха, а до того й гарна, як ясочка... Так то воно буває, як на плечах голова, а не макітра.

Славно розказав Лавро, аж мило слухати, а в самого така ясочка, що як вигляне у вікно, то три дні собаки брешуть, та сердита, як рарах, та язиката, та уїдлива.

А Данило Черевко додає:

— Розважний чоловік з роду б не повісив ся: коли вже так пішло ся, що придбав собі верещуху, що проти тебе не мовчить, то навчи, щоб мовчала.

І Данило ніби до ладу розумкує: тільки як заверещить його жінка: долі! долі! він не відмагаєть ся, зараз присіда до долу, а вона його тоді за чуба... Бо Данило високий як лугова тополя, а та занозячка така як вузлик, та й не хоче підскакувати, а хились, каже, щоб способно тебе відчухрати.

Оттак ми розумаки, ставимось, як орли, а прийдець ся до діла...

А що вже дівчата та молодиці, то бодай і не згадувати. Укохає собі якусь, мовляв, ступайку, — а бува сама і добра і прехороша, — і не надивить ся, не налюбє. Нехай та ступайка що дня, що години серце їй крає, нехай раз у раз душу з неї виймає — байдуже! Хто його розбере, що то за попуст в Бога!).

— Ще чарочку, Микито! Частує та частує дядько Володько Хапка.

— Та вже довольний, дядьку, дякувати.

— Пивце нічого, добре... я на сьому знаю ся... бо сам трохи не пивоварник. Гай, зварив би я пивце... тільки що треба багато заходу, та щоб новно побрязкачів, у кишені... Ой зварив би я пивце!

А Хапко:

— То зваримо, дядьку!

— Таке пивце!

— То зваримо!

— З таким духом, що за девять миль чути!

— То зваримо!

! так бісеняти аж закипіло того пива варити.

— А побрязкачі? — пита дядько.

— Отсе знайшли чим турбовати ся. Побрязкачі будуть...

Побрязкачів до схочу...

Звісно дідькове кодро, як ті великі пани, не турбуєть ся втратою, бо теж гроші не зароблені ручками та пучками, не криваві, а ласкаві.

— Було і в мене тих брязкачів до схочу, — зітха дядечко, — та бач чоловік я дуже добрий... Такий добрий, що аж сором: аби побачив людське безталанне, або вбожество, то радий і сорочку з себе віддати. Отсе вчора бачу сидить вбога людина, а до неї двойко діток тулять ся, простяга руки: змилуйте ся! Будьте милосердні! То я зараз: „Ось небого!“ та все чисто й віджалував... я щоб ти знав...

— То зваримо-ж пиво! — перехопля Хапко.

— Воно б можна, та багато заходу.

— Прошу я вас, дядечку!

Нарешті дядечко ніби власкавив ся.

— Що маю з тобою робити! Нехай, вже постараюсь тобі на втіху. Тільки умова така: моя майстерська праця, а твої гроші, бо казав вже я тобі, що вчора...

— Та добре, дядьку, добре...

— То згода?

— А згода, згода... Зараз і заходимось... еге?

— Ти, бачу, з вітрогонів, братіку. Хіба у такому ділі припада хапатись? Нехай хапаєть ся попівна заміж, а тут треба братись, добре розміркувавши.

— А чого маємо міркувати? — кинув Хапко. — Зараз усього накупимо тай заходимось варити. Ось, беріть гроші...

— Велике діло твої гроші! Пхе! — угинаєть ся дядько, ніби то він по самі вуха у грошах сидів, сидить і до віку сидітиме. — Сила не в твоїх грошах, а в майстерстві... Розумієш?

А Хапко:

— То бувайте здорові!

Та до дверей.

— Куди? Стій! Микито! Товаришу!

Та обіруч за Хапка.

— Хібаж я відмовляю ся? Обібравсь грибом, то вже нікуди, як у кошик... Ну давай гроші... Давай карбованець... Ні, два, та ще з копою... бо теперки за солод правлять, як за рідного батька... Давай ще три копи... та ще трохи... Міркуй, що солоду нам не аби якого... нам треба виборного... Дорогий, кат його не взяв, та нічого не вдіяти — як треба, то треба... Побіжу до знакового пивоварника, чи не позичить дїжечки... Та хто його зна, чи позичить, бо жмикрут страшенний... хіба золотого йому в зуби?

— Як маємо позичати, то може лучче купимо, — каже Хапко.

— А лучче... безпечніш... Давай на дїжечку... Та підкидай і на пахоці, бо моє пиво з пахоцями... І пахоці в мене не аби які, а з виборних найвиборнійші... Ще підкидай... дві копи... та ще копу... Сип, сип, — буде рештка, то принесу, а як забракєє міні у крамниці, то вже не гаразд. Ге, скажуть, се мабїть шеляговий купило! Шкода й показувати йому виборного краму — йому і вибірки годять ся... Ну давай ще хоч карбованчика... як захожуватись, то захожуватись...

Кума тим часом стоїть та прислуха. Не в тямки, мабїть їй, яке з того кумового пива буде диво, а не озиваєть ся й не пита.

— Слухай, кумасю, ти міні гарненько усе опоряди... усе що треба... пильнуй, щоб рощини... чого очі в мене встромила?... не бачила, чи що?

— Та ні... та я зараз...

— Я швиденько подам ся до Грека по пахоці, а ти, Микито, бери в куми синю торбинку та поспішай ся за мною. Он тут у заулочку по правім боці на ріжку той Грек крамує... Та не барись, бо я дождатиму, а міні пильно... ще маємо того солоду запопасти.

Та у двері тай нема його.

Хапко до куми :

— Дасте синю торбинку?

— Синю торбинку? Якаж то синя? Не здумаю... шукати... зараз знайду.

Метнулась шукати.

— Та не турбуйте ся, — спиня Хапко — йому аж пече бігти — обійдемось, куплю якусь.

І льотом стрепенув до Грека, що у заулочку близенько по правім боці, на ріжку пахощі продає.

Коли ж ріжок не з правого, а з лівого боку й не близенько, і Грека на ріжку нема. Продає тут маківники якась огрядна молодиця у синій корсетці, завязана чорною хусткою з червоною габою. Не привітна. Напустила брови як пушик. Погляда з укуса.

— А тут мав бути Грек... деж той Грек? — пита Хапко.

А молодиця як у дзвін :

— Якого тобі Грека? Вирла як у теляти, а не бачуть... сліпі, чи що?..

Хапко зараз маком розсипав ся.

— Я, крамарочко, хотів спитати... Може ви мене направите, де той Грек, що німецькі пахощі продає?

— Отсе заробиш ти в мене німецького пахоща, та ще потиск на придаток! Бач, викрутень! З третьої, мабїть, гіллі зірвав ся!

Та як задзвонить :

— Десятнику, Овдію! десятнику, Овдію!

Хапко дременув далі.

Надїбав ще ріжок, от і другий, пятий — кат ма Грека. Мало не все місто вибігав та вишукував. Хоч ніжки бісячі, а гудуть.

— А може він все покупив та й до куми подав ся і там вже орудує?

Потер-потер ніжки і мерщій до куминої хати.

— Нема?

— Що нема, — одказує кума, — сідайте, відпочиньте, поки надїйте. Втомились, аж задихались. От свіжа водичка...

Напивсь Хапко свіжої водички тай пита :

— А деж той Грек, що його не знайти?

Спахнула як искра :

— Який Грек?

— Що цедалечко, казав дядько, на ріжку пахощі продає?

— Не знаю... я бачте пахощів не купую, то деж мині і знати...

А сама наче провинила.

— Кудюю ж той кум подав ся? де його шукати? — аж викіпає Хапко.

— Може й хутенько надійде...

— Отсе щоб я його дожидав, та виглядав.

— Не звикли? — всміхнулась.

Та так то вже смутненько... От як той, що вже добре навчив ся і дождити і виглядати — добре зна, що то переплакані ночі та перемучені дні й вже відколи їх не видічує.

— Тай звикати не хочу! Піду знов шукати! Казав за-раз варити, а коли ще то буде! От лихо! От напасть! От безгловля!

І так бісеняти того пива варити, та зараз та притьмом... аж казить ся...

— Нашо воно йому? До чого?

Та що бісеня, — нехай собі дідькове насінне й казить ся — лихо, як хрещеному таке заподієть ся. Хіба ж не лучаєть ся, що ніби й розумний і розважний зразу наче збожеволіє — пропада за якою небудь дурницею, що вона йому ні до чого — й гонить за нею наче його з мосту пхнуто...

Та вже признаюсь за себе.

Торік повертавсь я з Деркачівського ярмарку й так мині тим разом пощастило ся, що я і своє добре спродав, і купив що мині треба поцінно. Правда, посварив ся був з Іваном Лемішкою, та сварка та не зашкодила, бо не дурно кажуть: не бити кума, не пити пива... Так от, повертаюсь з того ярмарку, поганяю по рівному і наче в колісці роскошную. Дрімаючи доколисав ся до Лучок, а в Лучках собаки кляті — мухи не пропустять й умерляка піднімуть — мусів прокинутись. А тут як раз на дорозі два півні деруть ся аж піря летить і рябий посіда червоного. І чогось мині той рябий у воко внав: куплю його! Нехай у нас у дворі рябі півні кукуракають. А тут вибіга молодиця, хапа того рябого. Я до молодиці: „продай мині того півня, молодице!“ Не хоче — звісно жінка то й нарівниця... Я, не вам хвалячись, як почув, що не продасть, то трохи не взридав... Продай.

хрінова дочко! Не продам - не продам - не продам! Як зацокотала, як засвіготала, заверещала, світе мій! Таку збила бучу, що сусіди позбігали ся... у гук, у крик... А тут собаки ті кляті, як не розірвуть ся, гавкають... Я ніби трохи схамівсь: будь ти неладна дармосварко! Погнав воли... Приїхав до дому, а в дома гості, та ще милі гості — давній мій приятель Корній Чубатенький. Розказую йому як за рябого півня з лучковською молодницею посварив ся. Смієть ся Корній, смієть ся й жінка. Було, мабуть, у головці, каже...

Сміюсь і я, а про те не йде міні з думки той півень! Треба міні того півня... Так треба як дихати... Випроважаючи Корнія, хвалю ся йому: а я таки того півня, хвалюсь, добуду А навіщо тобі той півень здав ся? — пита Корній (Той Корній такий, що хоч чуприна трохи й курить ся, а річ розсудлива). Як би земля, або віл, або кінь — нехай кабанець, а то півень! Начхай на того півня, друже! Я за таку раду дибки — наче хто мене в серце списом проняв. Як то? — гримаю. І посварився б добре, та той Корній такий догодливий в Бога чоловік, що скажіть йому: а я тобі, Корнію, голову одітну! То він трохи повідмагаєть ся й погодить ся: одітни, друже! Зараз він мене втихомирив: коли вже так тобі приступило, друже, то добувай того півня. Після нас не буде нас... уживаймо, що мога...

— Добуду півня! — Хвалюсь жінці.

А жінка сварить ся: отсе розносивсь з тим півнем, як з писаною торбою.

— Таки добуду! наполягаю!

— І добувай, а поки що лягай спати!

Тим словом трохи мене не вмертвила... Спати? кажу, спати?

Проте ліг спати.

Що ж ви думаєте? Аби заплющив очі — вражий півень як живий — тільки не дзюбне! Прокинусь — в уха кукурікає.

Чи спав, чи не спав, у досвіта скочив на конячку та посмиком у Лучки...

Ранок свіженький та росистий, вітрець повівний.

Нбіи трохи мене відпустило... чи не повернуть до дому? Тим часом таки простую до лучковської коршми.

А в коршмі бондар Назар Попелуха, не горілочку і перекоряєть ся з Гершком за якісь обручі на діжку. Побачив

мене: Га! слихом слихати, видом видати! Здорові були, дядьку! А будемо воювати? Смієть ся, і той ластатий дурисвіт Гершко смієть ся. — А чого мині з тобою воювати? питаю. Та не зо мною, а з Варькою Бандурихою — рябого півня забули? А тут Гершко дзиг-дзиг-дзигує: ну, ну, послушайте ви моєї доброї ради, постановіть йому (Назарку то) квартиру, то він вам того півня добуде.

Як то? — питаю. — Бо він таке слово має, смієть ся ластатий. — Добудеш? питаю Назарка? — А добуду, — впевняє, станови квартиру. — Матиму в руці півня, кажу, то й постановлю.

Бере шапку: то ходім до Варки.

Пішли до Варки... Іду й так вже мині в серці, згадуючи, як образила мене та катова дочка, так вже, що аж руки чешуть ся... А до того не дуже то і вповаю чи згодить ся вона, чи знов зібе бучу...

Уступаємо в хату...

То я аж вжахнувсь: не та баба, не та Варка.

Вона, кат її не взяв, прешишна молодиця, гладка така, що й миш не одержить ся, смуглява, румяна як промінь вечірній, очі огневі, та тільки гордувата, чванькувата — носочка й коцюбою не дістати — дивить ся зараз тебе наче зість не соливши, словами й січе і руба, ані приступити... а тут бачу таке лелечко — носок долі, очиці якось пригаслі, всіхаєть ся любесенько, голосок приятельський — хоч до якої пекучої рани її прикладати...

— Як вас Господь милує, Назаре? чи здоровенькі — витає бондаря.

А бондар, хрінів син, до неї, як голуб до голубки.

Тоді вже згадав я, що той Назарко на цілу округу жіночий воркит й такий на це діло здатний, що, не вам кажучи, в ранці вдовуленька слізюньками вмиваєть ся, згадуючи свого покійничка, а покивав та поморгав Назарко, та бідолачка того-ж таки вечора вже у червоний очіпок причепурилась.

— Ми з товаришем до вас, рибонько, за великим ділом притупали, — почина до неї прикочуватись Назарко. Пізнали мого товариша?

— А як же, пізнала.

І до мене приятельська!

Що ж ви думаєте? У мент оборудовав діло Назарко. І півня продала і навіть торбинку на його позичила.

Іду до дому, везу півня... І не так то вже дуже радію... Чогось ніяково мині...

А що далі, то гірш та гір надозолов мині те придбане добро, бо вража птиця без перестанку так стрепхаєть ся у торбинці, що конячка наструнчує вуха. А ну, думаю, звяжу я його краще, бо та Варка прислухаючи та приглядаючи свого залицяйку, кат-зна, як звязала.

Спинив конячку, витяг того невірного півня з торби, прибравсь міцніше притягнути мотузок, коли бісів півень, фурх! та у степ... будь воно тричі німцево! Я за ним... і крила, і ноги в його спутані, а нічого не вдію: підстрібує, та підлетує, мов скажений. Спинюсь я, спинить ся й він — розявить дзьоба і взираєть ся, наче очі йому зараз вискочуть, аби я поворушивсь — він стріб далі у степ. Добре нагрів чуба, поки його злапав...

Привіз до дому, пустив у дворі. Жінка тільки в долоні сплеснула.

— Отсе, кажу, я таки докупив ся...

А сам раки печу, аж в очах зеленіє.

Бодай й не згадувати!

Так от побігло дурне бісеня шукати того дядька Володька.

Відома річ, який у бісового кодла нюх і чух, а про те тільки на другий дець вишукав жвавого дядька аж за сім миль від міста — у Хрещатках ярмаркує.

Ярмарок аж кипить. Вирожуть ся і гомонять люде, ржуть коні, реве бидло, риплять вози, гагакають гуси, покотять перекупки, божать ся Цигани, лають ся Кацапи, шваргочуть Жиди... гвар, стук, гук, розголос...

А в самому натовпі звиваєть ся дядько Володька, трусить якоюсь свитиною та вигукує: люде добрі! люде добрі! Отсе свитина над свитинами! Нова! Чудова! Коштує сім карбованців з копою, а віддаю за два! Таке лучилось! Поспішайте ся! Купуйте, не баріть ся! Два карбованці! Хіба се великі гроші? Два карбованці! Коштує девять! А вам за два! Нова! Чудова! Два карбованці!

— Дядько Володько! Дядько Володько! — гука Хашко.

Не дочува дядько. Хашко метнув ся був у самий натовп, а народу що і кием не проторкнеш. Але, звісно, бісеня скрізь пролізе і вже Хашко коло дядька, коли ж тут якийсь вел

тень хап бісеня за галанці та як порожню макітру відкинув геть у бік на плечі двом добродіям. Добродії у крик, а баби коло них у писк... А велитень до дядька Володька: га, таки застукав невірну ступайку! А дядько Володько: Прохорець! Прохорець! друже! брате! (Еге, дума Хапко се такий Прохорець!) та як вигукне: ой смерть моя! тай повис як неживий на Прохорцевих руках.

— Удає! — гукнув хтось з натовпу — я його знаю: шпаками годований!

— А я ось навчу, як удавати! — каже Прохорець.

А про те трохи ніби втихомирив ся й взяв поклав дядька Володька на землю ошамненько.

Як його визволити? — дума Хапко.

В пеклі, щоб ви знали, як побратають ся, то вже за побратимо як за рідного батька, не те що в нас — при добрій годині побратим, а при лихій — мерщій за шапку, та бувай собі здоров, побратиме...

— А визволю! ¹⁾

¹⁾ Потім кінцева приписка:

Хапко малоопытен, но талантлив.

Черти ужасно много трудятся, придумывая сложные соблазны, а дядько быстро и совсем просто, наглостью:

Диви ся у вічі та бреши, а свій упоминач занедбай, будь воно тричі німцево!

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ.

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО В ЙОГО ТИПОВИХ ПРЕДСТАВНИКАХ ¹⁾.

Дмитро Маркович.

Селянське жите се звичайна тема українських письменників, і звичайний тон для сих тем — сумний, сірий. Чи писано об'єктивно-епічно, як писав Левицький свою „Кайдашеву сімю“, чи суб'єктивно-нервово, як писала більшість, всюди загальне вражінне від сього селянського жита лишало ся сумним. І в минувшині рідній в житю селянства знов виступають наперед важкі сумні риси дійсности. Українські письменники, маляри селянського жита, ніколи не уживали ясных фарб — спокійного народнього добробу-та, задоволення житем, ясної безжурної певнрсти за будучий день.

Такиж сумні малюнки і у Дм. Марковича в його оповіданнях з селянського жита. Від сих малюнків віе на читача сумом і од-чаєм. Бідуванне економічне разом з духовною темнотою важким тягарем лежать на селянстві. Важка праця і важкі злидні без надії на якесь поліпшенне: „нема хліба — нема й щастя на селі“ і для сих немаючих постійна важка гризота — „аби на шма-ток хліба заробити“. І окрім такого звичайного бідування бувають ще надзвичайно важкі часи: „голод у селі — страшне слово!“ і нема кому помогти, бо всі бідують, а земської помочи не ви-старчає на всіх...

В таку важку зіму удова Ганна з малими дітьми побачила себе в дуже важкім стані. Одинока надія її на сина Степана, що прийде до дому і принесе гроші зароблені в наймах. Але надія ся не здійснила ся, Степан грошей не приніс, хазяїн його роштитав і потім ніде не міг він знайти праці: усюди однаково бідують. За порадою сусідки мати відводить 12-літню дівчину у найми на сусі-дній хутір. В степу — як ішли — захопила їх заверюха і знесилена дівчина вже не могла далі йти. Заким мати позвала людей на поміч, дівчина була вже мертва. Ось і уся нехитра, а повна безмежного горя трагедія („У найми“). В такуж степову заверюху чабани сте-режуть в степу шматок — себ то гурт овець шпанки, щоб їх, цілу

¹⁾ Див. кн. III.

Отару овець, не розбило на кавалки, та не загнало б далеко в степ, де вони без поратунку загинуть. В клопоті чабани і не завважили, як відбився непомітно від них знесилений і голодний підпасок-хлопець, а вранці найшли його зовсім задубілим („Шматок“). Се також звичайна драма голодного бідування за кусень хліба.

Таке бідування гонить з дому в найми і віддає в залежність від експлоататорів різного типу. До того ж ще і духовна темнота селянина, брак освіти і незнання юридичних норм, — і обманути селянина стає дуже легкою і спокусливою працею. Цілий ряд таких хижих експлоататорів проходить перед очами читача, починаючи від шинкаря, що ширить за для своєї користи п'яцтво межі селян, і кінчаючи вже багатим впливовим підприємцем. Грошові вигоди заслонюють в очах власника усе иньше, і яке йому діло, що замерз хлопчисько-підпасок, колиб лише цілий був многотисячний гурт овець-шпанки; яке йому діло, що наймитам нема чого їсти — на ярмарку у Каховці Полтавці „поставали дешевше“, отже можна рошитати і взяли иньших наймитів ще дешевше; і ось наймаючи за низшу платню робітника, прикащик не хоче йому позичити в нужді й тридцяти копійок. Мов кріпке, міцне павутинне, зо всіх боків селянина оплутує систематична і безсоромна експлоатація. Ось шинкар Лейба бере у Панаса новий кожух, позичає йому за те десять рублів, і з сих лишає собі як процен для певности пять рублів і нарешті Панас приходить до дому п'яний з двома рублями лише. Так обрахував шинкар, і такий безсоромний вчинок будить в серці важку думку: „нема, нема правди... шахрайство, кривда панує, а правда згинула!“ далі підіймаєть ся міцна глибока злоба, ненависть проти експлоататора: „а хто знущаєть ся над людьми? чи не Жиди? Вони... Годі знущати ся над людьми... Г-о-о-ді!“ і се обуренне приймає найбільш ясну і просту форму — вбити. Тільки припадково се почутте пійшло иньшим напрямком і Панас не вчинив вбивства. Подібним же безсоромним експлоататором являєть ся вже свій чоловік лихвар Мусієнко, жорстокий, невмолимий. Мусієнко домагаєть ся свого і ні чим його не можна ублагати: „то брехня: не мерли й не вмуть. А як береш, то треба віддати“ — се увесь етичний кодекс лихвара.

Серед таких тяжких обставин, серед такого щоденного безвідрадного бідування одиноку втіху, одиноке забутте шукає селянин в горілці. Але в хвилину зворушення підіймаєть ся в серці все що там роками кипіло і збирало ся, підіймаєть ся міцною

хвилию і шукає виходу. Ось і Панас — як би не трапила ся пожежа — певно вбив би Лейбу, та був би засуджений, як злочинець. А хиба б се дійсно був злочинець? Се тільки знесилена, змучена життям людина, яка там, в душі багато заховала доброго і гарного. Се дуже важна риса в літературнім дарованню нашого письменника, ся змілість підійти до людини, заглянути в її душу і побачити там добрі почуття, яких звичайно не припускають інші. Панас прийшов з сокирою вбити шинкаря, але замість того кидаєть ся рятувати свого ворога, як тільки побачив небезпеку від того, що загоріла ся нафта. Так само і Іван з Буджака вбив за кілька копійок прикащика і не покаяв ся в тім — се виходить „форменний злодій“, але він віддає всі свої гроші тій нещасливій жінці що йде в Сибір з немовлятком: до жалю зворушила сього Івана з Буджака доля нещасливої жінки, будуче її гірке бідування в далекім чужім краю. У иньшого також „злодія“ Омелька каторжного міцна і глибока любов до своєї родини і ось він втік з заслання, два роки блудив по Сибіру, мов той звір, боячись бути зловленим, не їв кілька день і се тільки для того щоб побачити свою жінку і дітей. Таким чином ці приклади ясно показують, на скільки треба бути обережним, засуджуючи людину, як злодія, за оден лише вчинок і відмовляючи їй во всіх добрих людських почуттях за те, в чім винна властиве не вона, ся людина, а її нещасливе бідування. Тут можна пригадати одну фразу селянина з пєси Дм. Марковича: „по мойому так: у мужика чесноти тієї нема і не шукайте, він голодний: увесь він за шматок хліба беть ся, тому й ненажерливий. Мужикови треба добре наїстись, наїстись вволю, тоді він чесний стане, а поки що він за гроші і душу продає“. Се дуже сумний і різкий осуд сьогочасних сільських умов, але він занадто песімістичний і як раз з наведених вище прикладів легко побачити, скільки доброго почуття там в серці простих звичайних людей, яких лише нещасливі обставини життя повернули на иньшу, важку стежку.

Індивідуальна прикмета творчости Дм. Марковича — се знання степу. Він знає сю країну і вміє добре її малювати. Широкий простір степу з рідкими де-не-де роскиненими хуторами на далекім віддаленню оден від другого, гурти овець на випасу з їх швидкопривичаєними до степного безлюдства атагасами та чабанами, сумна осіння заверюха, погибельна для отари, що відбила ся, або для заблудної людини — се все виступає у оповідачач живо і яскраво. Таке самітне жите, окремо від людей, далеко від

сел, оден на оден з мовчазним степом та нікими гуртами — се накладає на людей свою відзнаку і на деяких відбиває ся повно та яскраво. Старі люде, що здавна живуть в степу, памятають його инакшим ніж тепер, і в ті часи сам оден без людського товариства та сусідства — самотний чоловік дійсно дуже швидко ставав „степовим вовком“.

Окрім сих оповідань Д. Маркович заніс в свій збірничок „По степам і хуторам“ і комедію „Не зрозуміли“. Зміст цієї комедії дуже характерний для реалістичних поглядів автора: се відносини між селом і культурною освіченою одиницею. Молодий вчений агроном Богун, інтелігент, власник землі, задумав свої агрономічні знання повернути на користь селян. Він осів на землі, став жити зовсім по-селянськи, бажаючи ближе і тісніше зійтись з селянами, щоб бути їм корисним. Він починає ділитись своїми знаннями, дає поради в агрономічних справах, разом з тим впливаючи власним своїм прикладом. Далі він задумав поставити справу більш широко: тисячу десятин повернути під громадську пашню, кооперативно її оброблювати, а Богуну лишає ся лише загальний контроль і заведенне агрономічних поліпшень. Але всеж таки сим всім добрим замірам не пощастило розбити глибоке недовіре селян і до панства і до панської науки. Коли випадково трапив ся неврожай і надії селян не здійснили ся, вони зовсім зневірили ся в панську науку. Далі в своїм звичайнім селянським недовірю до панської ласки селяне не хотіли зрозуміти альтруїстичних мотивів діяльності Богуна й попали ся на вудку Жида, який вів спеціальну агітацію проти альтруїста-агронома і влучно вмів скласти злістну вигадку про пляни Богуна. Легко зрозуміти, який песімістичний осуд викликає се все у самого Богуна, як далеко стоїть усе отсе від його бажань та надій на корисну діяльність на селі. І скільки можно зрозуміти з цілого пляну песи та з теоретичних уваг сільської вчительки Олени Івановни — сей песімістичний погляд на глибоке, органічне недовіре селянства до панів — погляд самого письменника.

Олена Пчілка.

В своїх оповіданнях з життя інтелігенції Олена Пчілка малює по власним споминам і вражінням настрої і погляди цієї верстви в другій половині шестидесятих і в семидесятих років: з погляду клясового се дрібне українське панство, зубожіле матеріально і пересічно — з малою освітою.

Зазначені десятиліття се утворення так званого „народнічеського“ руху серед російської інтелігенції, а разом вироблення і ширення — хоч і мляве — української національної самосвідомости. Більш глибоке розуміння відокремности своїх національних змагань і завдань тільки що прокидало ся серед українського студентства, вихованого під певними впливами російської культурної дійсности.

Автор не обмежує своїх спостережень лише межами певної групи серед інтелігенції, але хоче змалювати різні нюанси настроїв і поглядів. Ось, наприклад, інтелігенти, як Раїса Брагова, що вважають селянство по тім боці великого, неперехідного провалля, далеким і цілком чужим для себе. Ставши лікарем, Раїса не хоче лічити бідних, бо се лише клопіт, без жадного зиску. Для характеристики взагалі її поглядів, досить навести ту фразу, що, мовляв, „кожен індівід з народа (селянства) може не більше викликати інтересу, як рослина, бо живе чисто ростином життям“. Легко зрозуміти, що від такої „реалізмом“ перейнятої людини цілком не можна чекати якої небудь чулости до селянства: сі почуття цілком незрозумілі.

А се друга група. Вихована і випещена серед звичайних умов панського безжурного і забезпеченого життя, панночка зовсім не уявляє собі селянського бідування, аж поки дякуючи якому небудь несподіваному випадку не зробить сама свого великого відкриття („Забавний вечер“) або хто иньший не зверне на се її уваги („Світло правди й любови“). Чула людина легко переймається жалістю до покривджених і темних братів і кидаєть ся більш приступною стежкою — вчителькою або лікарем — нести пораду і поміч на село.

Се почуття морального обовязку маючих і освічених кляс суспільности перед бідними і неосвіченими меньшими братами — як відомо, головна прикмета „народнічеського“ руху серед російської інтелігенції. Воно являєть ся проявою загально російського культурного життя і не має на собі — поки що — ніяких українських відзнак.

Закрашення його українським відтінком йде поволі, з повільним темпом поширення української самосвідомости. Вплив „народнічеського“ руху дає себе почувати і між українським студентством. В оповіданню „За правдою“ автор малює перед нами дівчину Надежду з незвичайно глибокою чулістю до усякої неправди і з пориваннями „шукати правду“. Свідком отсих поривань

стає студент — Українець Лукяненко, він хоче заспокоїти сум Надєжди, але се йому не вдаєть ся. Коли нарешті дізнаєть ся він про глибокий одчай Надєжди в її шуканню правди, він дуже близько приймає се до серця і бачить в сїм велику провину інтелігенції взагалі, а далі і свою особисту. Таким чином тут яскраво виступає характерна прикмета тодішнього „народнічеського“ руху і світогляду. Ми маємо обовязок перед тими, хто теж „шукає правої стежки, не кидати їх на роздорожі, а вести — та ні — нехай і не вести, а просто йти вкупі з ними!“ каже студент Мокієвський з приводу тої цілої історії; згоджуєть ся і Лукяненко з таким поглядом товариша; се таким робом вже не особистий лише погляд, а гадка цілої групи.

Щоб перенести сей погляд на український ґрунт, потрібне передо всім ясне розумінне свого тісного і кривного споріднення з українським народом. Але далеко не вся українська інтелігентна молодіж почувала се спорідненне. Не одна лише Брагова хотіла-б забути про своє неарістократичне походженне і цілком затерти усякі сліди такого неприємного споріднення, було таких і більш. До ясно-го розуміння українства, української ідеї — було ще дуже далеко.

Знав се і автор: не відступаючи від реальности життя, він і не міг змінити своєї характеристики на користь тодішньої суспільности. Ось наприклад Люба Калиновська, українська панночка з полтавської дрібної шляхти. Вчила ся вона в пансіоні, але її знайомість з українською літературою почала ся з того, як випадково між батьківськими книжками панночка знайшла „Енеїду“. Пізнійше прочитала вона і „Кобзаря“, але всеж таки українські почуття її були не дуже глибокі та ясні. Тільки молодий Бучінський, українець з Галичини, своїм гарячим, безпосереднім почуттем до рідної мови, своїми поясненнями та оповіданнями про поривання української інтелігенції в Галичині розвинув і заглибив українські почуття і симпатії Люби. В кінці оповідання ми бачимо її фельдшеріцею в українськїм селі з бажаннями помогти по змозі бідному люду („Товаришки“).

Таж степень національного самопізнання переважно і у студентів: поколінням пізнійше після Радюка ми зустрічаємо таку-ж неясність в українській програмі; тільки змінила ся загальна основа сих українських бажань і поривань, а розумінне українських завдань не стало глибше. Молодіж відчуває красу рідного слова, рідної пісні, вона горнесть ся коло Вересая і впиваєть ся рідними співами. Студент Лукяненко — оден з найбільш чулих народо-

ців того гуртка — відвертаєть ся від панночки Віри, з її інститутськими манерами і поглядами та з її погордою до всього народнього: се важна риса в характеристиці Лукяненка. Зладив ялось для прикладу Лукяненко й український переклад одного псалма; але се все почато і недокінчено, не злучено разом, не продумано і через те — не становить суцільного, стійного погляду, суцільної програми діяльності.

На гадку письменника, Лукяненко — з ліпших представників української молодіжи, але як склало ся далі його жите і як виявили ся далі його українські симпатії — сього ми не бачимо. Тим більш цікаві в інших оповіданнях відгуки минулого жита, минулих поглядів і дебатів.

Одно з найбільш цікавих питань, які дуже часто викликало горячи дебати і ріжнородні розрішення — се питання про межі національної освіти. Там, де рідною мовою являєть ся мова народа, селянства, тим часом як висші верстви користують ся иншою мовою, мовою державною і культурною, легко виникає той хибний погляд, з яким не мало прийшло ся боротись прихильникам української мови. Як би то не було раніше, реальний факт той, що зараз українська мова живе лише в устах народа, тим часом як інтелігенція уживає російську, більш розроблену мову. Отже, коли є вже готова вироблена культурна російська мова, то чи треба — вагали ся деякі — уживати зайвих зусиль, щоб підняти народню українську мову на висшу ступінь для уживання інтелігенції, — зайвих, бо вже є готова, вироблена російська мова? З другого боку, коли прикмета народнього, національного лежить лише в народній мові, в устах селянства, то таке приладжуванне народньої мови для уживання інтелігенції, поширенне і розвиток цієї мови чи не відбере від неї сю прикмету народности? Легко уявити собі, як відповідає на се устами дівчих осіб авторка, яка і сама богато приклала праці коло витвореня нових слів для поширення української інтелігентної мови („Товаришки“).

Другий епізод переносить нас в инші умови, в сферу инших поглядів. Се дебати про найважніші питання часу, про головні пекучі завдання серед теперішніх обставин. Українець Підгірний згожуючись в розмові з товаришем, що завданем передо всім має бути боротьба з маючими і пануючими верствами суспільности, разом з тим підкреслює вагу національного самопізнання („Світло правди й любови“). Хто вчитаєть ся в відповідні місця повісти, мимоволі зауважить тут відгомін горячих дебатів минулого часу, почасти — не закінчених і досі.

Ворис Грінченко.

Кожне покоління інтелігенції, живучи та працюючи серед певних обставин і впливів, зустрічаєть ся в своїй діяльності з певними принципіальними питаннями. В тіснім звязку та сполученню з умовами життя виникають вони, чекаючи свого розв'язання. Здаєть ся иноді, начеб деякі можна відсунути, відкласти на далі, наче б можна почекати з повним їх розв'язаннем, але се тільки здаєть ся так. В дійсности непорішене, відсунуте питання лягає важким тягаром на плечі дальшого покоління, як приклад та авторитет батьків, що не ставили свого питання так різко і яскраво, не надавали йому такого значіння.

Для Українців — інтелігентів з початку XIX в. таким принципіальним питанням було проведення різкої межі рідного, національного від загально-державного, загально-російського. Треба було передовсім в'яснити свої відносини до мови, занедбаної зневаженої, а тепер піднесеної на рівень мови літературної. Українці сорокових років вперш висунули питання про рідну мову в літературі, науці та в школі; треба було в'яснити питання про націоналізацію школи, треба було перевести се в дійсне жите, але загальна реакція, а для Українців спеціально важкі впливи після нещастя 1847 р. спинили на якийсь час дальший рух українського відродження.

Двадцять років пізніше знов виникає отсе питання в шестидесятих роках. Було се в тіснім звязку з розцвітом російського суспільного життя, відбило ся се й на українській суспільности. З піднесенням рівня української мови треба було піклувати ся про заведенне її в середній та висшій школі. Треба було на плутанину в розумінню загально-людського і національного відповісти рішучим розмежуванням сих двох сфер, щоб не було місця докорам в вузькім розумінню певних питань або ваганням між вузьким, місцевим, національним та яскравим загально-людським в російській культурній оправі. Але українські інтелігенти сорокових років не зробили сього, не дали такої рішучої та ясної відповіді і в роках шестидесятих, коли се можливе було і коли сього від них чекали. Наслідки цієї помилки виявили ся дуже швидко, в семидесятих та восьмидесятих роках.

Яскраві приклади денационалізації болюче вражали як старших так і молодших. Запобігти — чим можливо і як скорше —

сій руйнуючій силі чужих культурних впливів, спасти що можно з сфери рідного, національного побуту, передовсім найліпшу прояву народної творчости — пісню, в сім згожували ся майже всі (наприклад — проф. Дашкевич і студент Радюк в „Хмарах“ Левицького). Але се була одна сторона завдання, більш ясна і легка. Инакше були з другою стороною сього завдання — як полагодити з національними рідними елементами духового і матеріального жита прийняття нових здобутків загально-європейської мисли. Старше покоління не дало на се повних, вдовольняючих вказівок. Серед молодіжи також частійше трапляло ся, що „любов їх до свого рідного тільки стихійна, се любов непритомна, не виведена в систему, не являна перед товариством“ (Яворницький. За чужий гріх). Таким чином коли прогресивна частина російської суспільности перейнялась західно-європейськими радикальними думками, українська молодіж ще не виробила сама і не мала непохитних поглядів та оцінок, на які могла б опертись, відповідаючи на докори російської інтелігенції в особі більш радикальних її представників, — докори в вузькім місцевім патріотизмі, та навіть у шовінізмі.

В повістях Олени Пчілки ми бачили відгомін таких обговорювань та суперечок ще з шестидесятих років. Для пізнійших вісьмидесятих років ми маємо подібні ж малюнки в повістях Грінченка. Знов таки тут, як і там, ми маємо з одного боку — непорозумінне що до взаємних відносин між рідним, національним та загально-європейським, сумніви та вагання, особливо коли почали ширити ся серед суспільности погляди та переконання про велику соціальну боротьбу та будуче ґрунтовне перебудованне суспільного ладу. З другого боку — неясне розумінне народности, коли — наприклад — розроблюванне народної мови задля цілей наукового і літературного уживання уважало ся лише шкідливим її ламаннем та псуваннем.

Цілих чверть віка пройшло між студентом-народником Радюком з повісти Левицького „Хмари“ і Марком Кравченком та Демидом Гайденком з повістей Грінченка „Соняшний промінь“ і „На роспутті“. І ми бачимо в намальованих Грінченком обставинах життя ті ж шкідливі впливи, ті ж хибні погляди на українство та його завдання, ті ж вагання і сумніви у самих Українців, які змальовано у Левицького; тай нарешті самі українські інтелігенти не ідуть в своїх плянах і надіях далі, а тримають ся того лише, що намітили діячі попереднього покоління: се все

разом узятє значить, що українське культурне жите за сі чверть-віка шло дуже млявим темпом, що батьки не заложили міцних підвалин для дальшого розвітку української справи і се мусять робити — з запізненням — сини, серед умов більш важких завдяки сьому запізненню, воюючи з ворожнечею і непорозумінням чужих та недбальством та короткозорістю своїх.

Багато дечого нагадує тут у Грінченка давнє. Ті ж сумні вражіння від селянської денационалізації: подібно тому, як професора Дашкевича болуче вражає занесена на село московська пісня замість своєї чарівної рідної української, так само і Марко Кравченко з гірким зворушенням слухає, як в Радьківці на вулиці парубки і дівчата співають чужі занесені пісні. Теж саме нещастє з ненародньою чужою школою на селі, сим одиноким огнищем культури на селі, на великий жаль неприступним і малопожиточним завдяки чужій, незрозумілій мові вчення. Се-ж все не поліпшало з шестидесятих років і денационалізація зробила місцями великий поступ.

Цікаво ближше придивити ся до взаємних відносин між інтелігенцією. З одного боку люде цілком далекі від ясного і справедливого розуміння української справи, чи здалека байдужі, чи навіть ворожі. Де хто перейнятий цілковитим зневірем до українських завдань, та й не береть ся до праці, бо все однако нічого не зробиш супротив важких впливів та перешкод. Навіть ширенне серед народа освіти шляхом школи, бесід та популярних книжок здаєть ся їм безнадійною, засудженою на смерть справою: „прийде час, коли якийсь піп, глитай чи урядник пошле на тебе донос, зявлять ся непрохані гості і тебе, раба Божого, потягнуть, а у людей зроблять трус і українські книжки позабирають“ (На розпутті). На них роблять вражіннє репліки про державну мову, ті навчання, що Українці хоч і не розуміють, але все ж таки мусять вивчитись російської мови, бо се одна лиц державна мова, а української чи пак „хохлацкої“ жадної нема (Сон. промінь).

Другу групу становлять ті, що не відрікають ся взагалі від українства та української культурної роботи, але тільки бажають перечекати базпечний час лихоліття. Такі — наприклад — Човгань (пов. „Сон. промінь“), Давиденко (На розпутті); вони не відрікають ся зовсім від українства, але тільки думають перечекати та сховати на якийсь час свої українські симпатії. Таким чином, як і вороги українства, вони своїми страхами лише гальмують

українську справу, і без того ще не далеко посунену. Старий народник Овсієнко називає се „дочасне затемненне розумів“ („Сон. промінь“), а Ганна Раденко як раз підносить потребу ясного і відкритого поступовання в українських відносинах („На розпутті“): „не ховати ся нам треба, а навпаки: смілійше, гордїйше підводити голову, треба піднімати в гору пониклий дух!“

Симпатії автора в сих довах оповіданнях по стороні народників — Марка Кравченка, Гордія Раденка, Демида Гайденка, а сі мають своїм завданням перед усім культурну працю серед народа: як в шестидесятих роках Радюк, шукаючи на користь народа праці, хапаєть ся за плян видавання популярних книжок, так і тепер для Марка Кравченка ширенне освіти серед народа через народні популярні книжечки являєть ся головним завданням; в мріях бачить він, як ся діяльність „ширшає — росте, як книжка видаєть ся за книжкою, та все дешеві гарні книжки і вони йдуть у народ і народ їх читає, і національне самопізнанне починає прокидатись“...

Але автор не міг поминути в своїй характеристиці культурних течій, також і прояв певної опозиції супротив націоналістичного народництва та його ідеалів. З одного боку таку опозицію та зневіре до націоналізму проявляють Українці захоплені та втягнені в жите російських революційних організацій. Хто вважає своїм завданням терором розхитувати ненависну будівлю державної організації, для того — цілком зрозуміле — буде зовсім зайвим, навіть шкідливим усякий націоналістичний девіз. „Є і проміж українофілами часом такі горячі молоді голови, що ще не стоять твердо на своїм українським ґрунті. Ім докучає довге ожиданне і вони кидають ся у революційний вир, зрікаючись української справи, хоча й кажуть часом, що мають прихильність до неї“... Коли сей осуд націоналізму засновуєть ся на революційних поглядах і змаганнях, то з другого боку такаж сама неприхильність та опозиція виходить з гуртка соціалістів, які вважають головною потребою часу осягненне соціальних реформ. „Націоналісти — стара ідея — запевняє молодїж перейнята новими поглядами — і мусить поступити ся иньшій. Націоналізм тільки форма і такі річи, як мова, одежа, — се навіть не другорядні, а хіба третьорядної ваги річи. Соціальні питання — ось в чім вся річ“.

На сі докори та уваги відповідає в обороні націоналістичного народовства] Демид Гайденко (На розпутті) і сі повісти тим

і цікаві, що в розмовах ми чуємо й тут знову така відгомін недавніх часів, коли в гуртках молодіжи шла горяча суперечка з приводу перегляду старих ідеалів та шукання нових шляхів і нових завдань.

Михайло Грушевський.

Українська література небогата оповіданнями про війну. Спомини Софрона Крутя про словянське повстання перед російсько-турецькою війною, Садовського — з самої цієї війни, та Чайківського з австрійської окупації Босни — се здасть ся все. З відмінними прикметами психічної індивідуальности сі автори мають багато всеж таки спільного в своїх описах подій і вражень. Се не фахові військові люде, яких з дитинства привчають до їхньої будучої кар'єри та разом з тим наповнюють вузкою груповою етикою, поглядами і переконаннями мілітаризма. Навпаки, сі всі попали на війну зовсім випадково, з зовсім відмінними цілями та поглядами, вони не вважали війну своєю природною ареною діяльности і шли на се за для иньшої вищої мети. Через те вони могли просто подивитись і оцінити сі сумні факти, які звичайно закутують гучними словами, закличками і патріотичними промовами, згадками про людський героїзм та вказівками на велику місію.

Описуючи в своїх споминах різні пригоди того великого нещастя, що зветь ся війною, сі автори — і С. Круть, Садовський і Чайковський — і читачеві передають свій глибокий сум та болючий жаль свідків і учасників. Кожний описує, що бачив сам на власні очі, що бачив і пережив, але тут бракує ще одної ноти, одного закінчуючого та узагальнюючого мотиву, се загальної оцінки війни взагалі, в її істоті, в її основі. І як раз сим доповнює военні спомини маленьке оповідання „Бех-аль Джугур“ М. Грушевського. Автор не належав до військової групи, се розумієть ся само собою, він навіть не був випадковим свідком війни, але він належить до тої мислячої і культурної інтелігенції, яку переймають жахом відгуки братовбійчої війни, яка з сумом спостерігає коло себе важкі впливи далекої боротьби на дикі інстинкти мас і яка з жалем бачить тимчасове — хочай би — пониження культури і гуманности серед суспільности. І при своїй глибокій чутливости автор вмів своїм просто й безпретенціозно написаним оповіданням зачепити і зворушити почуття читача.

Чому люде — одні лише з всіх живих істот — ведуть війни, себ то мучать і вбивають таких же, як і вони сами, людей, руй-

нують і нищать їх працю і роблять се без вагань і сумнівів, мов так і слід?

Чому вони не тільки не жахають ся робити се, але навіть вважають се здійсненням вищих цілей, високих завдань і місій? Як в сїм оповіданню з війни Англіїців з махдістами, англійські вояки не тільки вбивають Арабів і нищать їх майно, але вважають се великою культурною місією, за яку буде вдячне їм будуче покоління арабського народу. Таким чином кожний офіцер уважає себе культуртрегером і може дійсно дивуєть ся, що ті, кого він руйнує і вбиває, не вдячні йому за його культурну руйнуючу працю, культурне завдання білої людини — як назвав се шовініст Кіплінг.

Чому? Можно вияснити і простежити в кожному окремім випадку причини війни, ті суспільні чи дипломатичні звязки, що її викликали, але досі і довго ще — на жаль — не будуть з'ясовані сї споконвічні ґрунтовні контрасти людської психіки, м'якої і жорстокої, гуманної і руйнуючої. І „Бех-аль-Джугур“ як раз зазначає отсі таємничі контрасти людської душі, людського загалу, і се вперше в новій українській літературі.

Символ сього соціального нещастя і конфлікту людських почувань — се Бех-аль-Джугур, маленьке, непомітне арабське село. Двадцять років назад було се іменне більш зрозуміло, тоді, під-час англійської війни з махдістами. Тепер сей заголовок оповідання говорить мало сьогочасному читачеві, який цілком забув про давні війни.

Але се не має значіння. Великі і детальні описи недавніх війн, цілком обраховані на свіжий інтерес суспільности, який так цікаво дізнатись та прочитати „усю правду“ не в офіціальних справозданнях, а в докладних описах безстороннього свідка, сї великі і детальні описи, дійсно, втрачують своє значінне і цікавість свіжости, коли забуваєть ся недавнє пережите. Але Бех-аль-Джугур символ. Автор не через те взяв сей епізод, що був його учасником, чи свідком, що мав про нього спеціальні, більш відомості, ні, Бех-аль-Джугур лише зразок війни взагалі, малюнок контрастів, який дає можливість глибоко відчути сумну правду війни взагалі, і ся його ідейна основа заховає цікавість і тепер і на далі, хоч суданська війна вже забута.

Символ не має бути конче ірреальним, і Бех-аль-Джугур також має яркі фарби і риси реальности, життя. Автор бачив в уяві своїй, як і читач бачить, се далеке, маленьке село арабське

з його простим хліборобським побутом. „Джугур стояв над невеличкою річкою серед безкрайого степу. Зелені купи дерев, жовті поля, лани, гаї виразно ясували ся серед рудого степу, на котрім тільки де-не-де росли маленькі кущики буряну, сухі, сірі, густо запоросені. Глиняні береги річки йшли згористо, обросли лататтем, густою травою; кущі нахилили своє гілле, купаючи в прозорчастих хвилях листе, тут дрібне, там широке, лапасте. Берегом, межі зеленими садками, під широким листем пальм та бананів, немов під зеленими наметами, виглядали соломяні покривлі маленьких хаток; межі хатками городи, а далі широкі лани і паші, то ясно-зелені, то темні, то жовтозолоті“.

Також яскраво намальовано і зворушення місцевої людности арабської з звістками про Махді та махдістів. „Розказували, що були всякі великі чуда й знамення у Мещі, коло могили Магомета; що премудрі люде знайшли в Корані проречення, очевидячки про Махді, що він зруйнує царство невірних і заснує велике довічне царство підданців великого пророка. Вечерами на порогах аж за північ сиділи купками діди й чоловіки, вернувши ся з поля — бо тут усе були хлібороби — й довго балакали: віддыхаючи в холодку, міркували про Англізів та великого пророка, оповідали всякі чудасії. Вони не бояли ся, що Англізи йдуть на них — звістки про святого Махді втішали їх, підкрепляли, дух в них розпалювали: вони раді були все знести, все потерпіти від Англізів для свого пророка, для свого царства“...

По другім боці стоїть англійське військо. Ми не бачимо тут звичайних вояків, але лише офіцерів, себ то як раз репрезентантів свідомого мілітарізму, воєнної ідеології. Коло офіцерів також капелян і кореспондент. Се з їх вуст ми чуємо ідеологію війни, сі пишні фрази про велику культурну місію, сі пишні фрази, якими так легко заспокоїти вагання і сумніви. „За теж маємо ту відрадну думку, що ми тут не для себе трудимо ся, а для усїєї людскости, що ми тут виступаємо проводирями культури, просвіти, несемо в сі степи, до сих звірів світло науки“...

В кінці оповідання кінцевий акорд. Поручик Суфлі пише лист до своєї нареченої, де оповідає про події дня, та віддає ся мріям, як вернеть ся до дому і побачить ся з милою; був сей Суфлі людина м'якої вдачі і свої сумніви він заспокоює думками про велику культурну місію. Не далеко від сїєї хатини вмирає на руках матери смертельно поранений Араб і в агонії бачить, як „по небу летять ангели в блискучих срібних шатах,

оповиті сяєвом і ведуть за собою череду душ побитих Арабів. Ті душі всі в білих одежах і відбивають теж якимсь сяєвом“...

З тим порубаний Араб і помер в агонії. Сеж звичайнісенька подія під час війн з великими культурними завданнями!..

Поруч з сим зразком аналізу колективної психології в оповіданню „Бех-аль-Джугур“, автор дав також гарний яскравий малюнок з психології індивідуальної, се — „Бідна дівчина“.

Так казали — „бідна дівчина“ — про сільську вчительку Марусю, казали її знайомі з певним жалем до неї. І дійсно се була бідна дівчина. В коротенькім стислім оповіданню так яскраво і повно намічені ті умови, серед яких пройшло жите сїєї сільської вчительки. Передо всім вона була негарна, а се так багато значить в наших суспільних умовах і поглядах — де звичайною нормальною стежкою для дівчини зявляеть ся перспектива вийти заміж, де донедавна так багато лежало перешкод для самостійної жіночої праці і діяльності, де, як найвище, бажали для хлопця бути розумним, а для дівчини — бути гарною.

Окрім того Маруся виросла серед важких обставин, в сімї дрібного урядничка, який ніколи не міг помириться з своєю долею і в своїм незадоволенню за свої розбиті надії мстив ся на своїй родині — на життю своєї жінки і доньки. Тверезий був він неурівноважений, дуже швидко переходив до підозрень, до скарг на свою нещасливу долю, до злісної, вїдливої іронії над собою і иньшими. Не лїпший був він і на підпитку, так само і тоді мучив він свою родину. І окрім такої моральної гризоти, ще і матеріяльне бідування, непевність і в тім невеличкім шматку хліба, який був.

Такі родинні обставини не лишили ся без наслідків. З жінки зробив батько „плаксиву, вїдливу бабу, а з дочки — бідну, прибиту дівчину. Вона звикла чути крик та посміх, вона звикла годити кожному дурному слову“...

Боязка, пририта, та ще і негарна дівчина завжди почувала себе чужою, несміливою. Житте на завсїди огорнуло її своїм сумом і від сього важкого тягару вона ніколи не могла визволитись. Дома було сумно; якісь надії жили, жеврили в її серці і вона старала ся бувати між людьми. Але сумна, несмілива, непомітна, вона не звертала уваги, — хиба тільки недовга, уривкова, чемно-обовязкова розмова з хозяєвами дому, так щоб лише виповнити обовязок в відношенню до нецікавого, небажаного гостя.

І хоч жите обгортало сумом, надії не сповняли ся, всеж таки в серці жило і жевріло якое неясне поривання. Але і кохання її було сумне, непомітне. „Воно як раз припадало до її сїрого житя, наче та руда травиця, що проростає межі сїрих, рівних плит, під людськими ногами. Воно проминуло, ледви зявившись, зоставивши по собі ще одну болячку на серці“...

І ось в сумну годину безсонної ночі знов ціле жите встало перед її очами; дуже сумний був з того всього балайс і нещасна дївчина прийшла до гіркої постанови. Вона отруїла ся сїрниками.

Окрім цієї сумної і непомітної трагедії одинокої, страждаючої душі, в сїм оповіданню треба ще звернути увагу на характеристику умов житя сільської вчительки. Так багато говорило ся про високу місію, про велике призначення сільської школи і так міняє справу суворя дійсність. Автор добре знав вчительське бідкування по селам, принаймні по деяким місцевостям, і се дуже яскраво намальовав в своїм оповіданню. Матеріальне бідкування завдяки малій платні, залежність в тім від місцевих сільських властей, передовсім старшини і писаря, яким також приходиться в голову думка показати сій панночці свою вагу, повна відсутність інтелігентного товариства, наговори, підозрення, сплётки, підглядкування в вікна — яким важким тягаром впало се на голову нещасливої дївчини!..

Від сього сьогочасного життя переносить нас автор в оповідання — „Ясновельможний сват“ і „Неробочий Грицько Кривий“ в рідну минувшину XVII і XVIII вв.

Оповідання „Ясновельможний сват“ перейнято ясним, спокійним, бадьорим почуттем. Сеж як раз 1648 рік, коли Хмельницький з таким успіхом вів активну, завзяту боротьбу з Поляками, коли не зражені ще були надії, які покладали на сього нового Мойсея, і справа українського народу уявляла ся такою певною, такою ясною. Автор вмів в своїм коротенькім оповіданню передати настрої тих часів і сей спудей Грицько Пісченко, що кидає кїво-братську схолястику, щоб прилучити ся до Хмельницького, та з сим заміром разом з двома товаришами в ночі викрадаєть ся з брацтва, се дуже гарний зразок тодішнього загального піднесеня народнього самопочуття.

Як раз, наче контраст до сього бадьорого типа — „Неробочий Грицько Кривий“ дише глибоким щирим сумом. Далекіше менше приходиться тут доповняти самостійною творчістю історика-оповідача; в порівнянню з попереднім, се оповідання більш

залежить, більш звязано з простим офіційно-спокійним справозданнем актів. Дійсність о стільки важка, що навіть і се спокійне офіційне актове справозданнє не можна читати без зворушення та жаху за тодішніх людей. Історик-аналітик толкує сей окремий випадок, звязуючи його з загальними тодішніми умовами суспільного життя взагалі, і селянського з окрема, історик-маляр обмальовує психологію дєвих осіб і сей схематичний малюнок у нього набираєть ся життя, яскравих фарб дійсности. Припадково заховала ся в наших джерелах пам'ять про сю подію, але се разом з тим — і відгук иньших подій, від яких до нас нічого не дійшло, подій важких, сумних, але зовсім звичайних в ту гірку добу повного безправа, соціального утиску і безоглядної безпомічности зубожілого і безправного селянства.

Володимир Левенко.

Від звичайних тем сьогочасної української літератури в зовсім иньшу сферу умов і обставин переносить читама оповіданнє „Абдул-Газіс“. Заголовок оповідання се ймення міністра якогось азійського ханства Дейлама. Але окрім особистої долі сього міністра, оповіданнє дає і більш загальну тему: се зустріч, конфлікт двух культур — примітивної, азійської і більш виробленої, європейської, конфлікт притім важкий і руйнний.

Вище з приводу оповідання „Бех-аль-Джугур“ зазначено було основну гадку ідеології війн — се велика культурна місія. І там коло маленького арабського села, в тій зустрічі жменьки мешканців - Арабів і англійського війська, також ми бачили конфлікт між двома культурами, двома укладами життя. Тут в оповіданню „Абдул Газіс“ справа йде не про маленьке село, а про ціле азійське ханство, отже міняєть ся лишє розмір.

Колись Абдул-Газіс був висланий разом з ханським посольством до Росії, вчив ся він в російській школі, обертав ся в російській суспільности, уважно приглядав ся до умов життя чужого народу і суспільности. Під впливом сього всього Абдул-Газіс переконав ся в висшости європейської культури і став її свідомим і щирим прихильником. Для нього вже нема вагань що до вибору між своїм рідним патріархальним і сим культурним європейським побутом, і далека улюблена мета Абдул-Газіса — колись бути впливовою людиною у себе на вітчизні та внести нові культурні впливи. Се бажаннє здійснило ся, Абдул-Газіс міністр, впливовий порад-

чик і фаворит хана; він ненавидить хана, як репрезентанта споконвічної деспотичної системи панування, і близьке почесне впливового становище коло хана се лише засіб для проведення нових реформ. Познайомившись з європейськими культурними впливами в Росії Абдул-Газіс вважає потрібним дати більший простір російському елементу і російському впливу, як більш культурному, як репрезентанту західно-європейського складу життя. Так дозволено було російським підприємцям провести залізницю через ханство та потім ввести російський військовий відділ для оборони цієї залізниці та різних інтересів сусідньої прихильної держави.

Се все робить Абдул-Газіс спокійно і свідомо, не звертаючи уваги на незадоволення та подразнення людности супроти нових впливів, в ширім переконанню, що культурний вплив інших умов життя дуже корисний для його народу, що перейнявши деякі нові форми життя державного і культурного, рідний нарід і далі буде жити своїм самостійним національним житим.

В такім ширім переконанню робить се все Абдул-Газіс, але зовсім несподівано сі всі надії зникають: несподівано, раптом, коли він близш придивив ся до російського життя, він побачив, як глибоко помиляв ся. Коли в своїх пляхах Абдул-Газіс уважав зовсім можливим спокійне і незалежне існування ханства в сусідстві з російською державою, спокійне і незалежне національне існування поруч з російськими культурними впливами — се було великим засліпленням. В Криму, куда хан поїхав скласти візиту сусідньому володарю, Абдул-Газіс бачить в суїнім і зневаженім стані місцевої татарської людности сумне пророцтво будучого нещасливого стану і свого рідного народу. Він тепер тільки зрозумів, що спокійні культурні впливи — се лише ступінь до будучого опанування, що сильніша культура губить слабшу, що нарешті внесення нової культури, руйнуючи звичайні споконвічні умови і оцінки, втворює в переходовий час морально-шкідливі типи. Ясне розуміння небезпеки, яку накликав він на рідний нарід, несвідомо, бажаючи йому щастя, — морально губить Абдул-Газіса ранійше, ніж він кінчає з собою самовбійством під галас розлученої народньої юрби, що напала на дім міністра.

Такий в загальних рисах зміст сього оригінального оповідання. Дещо взято з реального життя, в решті описів се дійсно „історична фантазія“, як зве його сам автор. Воно, се оповідання підіймає болюче, давнє, нерозв'язане питання. Житє ставить се питання, як теоретичне, великим, міцним, руйнуючим народам,

і як практичне, малим слабим падаючим в боротьбі за юридичну чи культурну незалежність.

Три окремі течії можна відокремити в с'їм конфлікті різних культур і різних державних одиниць. Чужа, більш розвинена і міцна культура впливає на місцеве патріархальне примітивне житє, руйнує його, руйнує далі споконвічні звичайні умови і традиції, і переводять людність до нових обставин і умов — суспільних і державних. І в сю переходову добу, коли знищені давні традиції і давні вірування, коли замість віри і певности давніх часів лишила ся вагання і сумніви, руйнний вплив висшої культури для деяких менш вироблених духовних індивідуальностей може бути морально-шкодливим, може зіпсувати їх, спричинити їх погибель. Нарешті, в с'їм прикладі ханства за культурними впливами йдуть впливи політичні, і ханство, підпавши культурним впливам, після того втрачує і свою політичну самостійність, переходячи в залежність від сусідньої культурної держави.

Наша сьогочасна європейська культура звязує людську психічну самостійність тисячами норм, приписів, розпоряджень і звичаїв; вона зтримує всяке вільне безпосереднє почуттє, вона накладає на людську індивідуальність ознаку загального, звичайного. Через те для оригінальних, психічно-самостійних одиниць наша європейська нівеляційна культура являеть ся иноді важким тягарем. Починаючи від Шатобріана з його Рене й Атталя і кінчучи Лефкадіо Херном з його японськими оповіданнями ми не раз бачили протягом XIX віка заяви про втомленне від європейської культури та про глибоку симпатію до більш примітивної, низшої культури з її більшою свободою і безпосередністю почуття. І не раз сї репрезентанти висшої європейської культури, почувавши себе в конфліктах стороною переможною, подібною, висловлювали свій щирий жаль за сим більш простим, більш легким складом житя низших — як звичайно кажуть — народів.

Оповіданне „Абдул-Газіс“ написано з становища спокійного, об'єктивного свідка; ніхто не висловлює тут ясноґо щирого жалю за засудженим на затрату побутом і складом житя. Нема в с'їм конфлікті і колективної психології мас, є тільки індивідуальна трагедія самотного міністра. Але з цілого оповідання, з окремих його більш яскравих епізодів ми можемо відчути і погляд автора і почуттє його, хоч він і не навязує сього своїм читачам.

Оригінально задумано оповіданне з українського інтелігентського життя „Пани й люде“. Перед нами два брати і два ціл-

ком різні погляди на улаштованне відносин між двома верстами — панами й людьми.

Автор хоче поставити сю різницю в поглядах в зв'язок з суспільними впливами та суспільними течіями. Обидва брати Судієнки пройшли висшу школу, але в різні часи, в різних умовах, і се відбило ся на їх світогляді. Старший Олександр більш холодний, повздержний егоїст і скептик, і ставить своєю метою поліпшення свого становища; збогаченне — його улюблена далека єдина мета життя і діяльності. Старанно працюючи над своїм господарством, Олександр, дійсно, досягає своєї мети. При тим він зав'язує зносини з селом, з селянами, але ці відносини цілком не виходять з сих економічних границь. Жити в добрих відносинах з сусідами і не визискувати своїх робочих, сього ж вимагає добре господарюванне і дальш отсих вимог економічних і господарських Олександр і не йде. Його зовсім не цікавить внутрішнє, духовне жите селян, їх надії і бажання. Справді, він робить багато корисного селянам, запроваджує в селі громадське господарство, поширює його, будує цукроварню і притягає більш і більш учасників, але во всіх своїх замірах і плянах він тримаєть ся здалека від селянського життя і дбає лише про піднесенне матеріяльного добробути і зовсім забуває про щось вище.

Цілком відмінних поглядів тримаєть ся другий брат Гриць; се навпаки ідеаліст, який зовсім би забув про матеріяльний бік щоденного життя. Щоб мати корисний вплив на селянське жите взагалі — з матеріяльного і духовного боку, треба — на гадку Гриця — як мога близше підійти до селянського життя, цікавлючись і поділяючи його радощі і сум. Так Гриць і робить, віддає свою частину батьківщини братови, осідає сам на селі, цілком як селянин, щоб власним своїм прикладом, не пана чужого і далекого від селянського життя, а також селянина, тільки більш культурного і розвиненого, впливати на селян. І дійсно, не вважаючи на опозицію місцевих багатирів Грицькови удаєть ся переконати селян і з великим успіхом провадити далі свою корисну культурну діяльність, працю народника на селі.

(Далі буде).

УЛЯНА КРАВЧЕНКО.

Забуду — не забуду.

I.

Щоб не тужити більш і не терпіти,
Щоб кривдникам простити злону їх,
Щоб людськість не зненавидіти всюю,
Стреміти все до ясної мети,
Під татаром не впасти в пів дороги,
Зберу душі всю силу — і забуду.

Нарву у жмені повно маків-цвіту,
І по за себе кину має дрібний,
Ти сиц ся, сиц ся, сімя забута,
Аж в шітму вся минувшина западе!

Против знаруг на дальший шлях життя,
Щоб стяг свій я нести могла високо,
Щоб осолодою терплячим бути,
І йти на труд для спільного добра,
Як зброю, як чарівний талісман
Візьму одно з собою — забуте.

Забуду дійсність, сум свій і розпуку,
І серце відорву від мар минулих...
Забуду сю ясну життя хвилину,
Що блиском щастя на дно серця впала

І щезла вмить, щоб більш не вернути...
Забуду все, що наповняло жахом
Коли в безмір я сміло поглядала
Що із вершин життя, бажань, змагання
В бездонну пропасть сумніву тручало...
Забуду, хто любов велику зрадив

І що кохання райський цвіт зломало,
Останній блиск надії погасило,
Що вмерло в серці скошене зневір'ям...
Мій сон несповнений в життю забуду,
І рай утрачений і тихе щасте...
Забуду все... сама себе забуду...

II.

Ти сном був, що його житє нам не сповняє,
Сим соняшним, найкращим сном моїм,
Найкращим, білим сном, якого не забуду,
Тим сном який душа в упоєнні раз тільки снила.

Ти перший був привіт з небесних десь країн,
Із уст коханих перший поцілунок,
Чутя палкого подих перший ти,
Ти мисль, що будить гасла бойовії,

Ти молодість, огонь вітхення мого,
Ти крила моїх юних літ,
Ти був мені горюча зірка в темі,
Ти був мій совяшний, весняний ранок.

Ти світло, що красу і чар несе,
Ти блиск, що все довкола золотить.
Що ще мені лишилось за тобою?

Ти папороти таємничий цвіте,
Ти туга тихих, зоряних ночей,
І безнадійна пропасть сумніву-розпуки,
Моє сумне коханне!

М. СИМОНІВНА.

Бувальщина.

Просите мене написати про Мальованого. Попробую як зумію.

Перший раз Мальований був узятий, як він розказував, разом з Гернетом, Е. Борисовим і ще двома. За що і про що і на який час, не обявили та через місяць одправили їх уже в Сібір. Кажали, що він „обвиняється в знакомстві с неблагонадежними людьми“.

Він подавав прошеніє, щоб йому сказали, в чім його вина і чи довго йому прийдесть ся жити у Сібірі. Бо як на довго, то він мусить забрати свою жінку і двоє дітей, що зостались без шматка хліба. Одвіту не получив.

Прожив у Сібірі років зо два і страшенно бідував. Мусів заробляти гроші тим, що бочкою розвозив воду по людях. З непривички в таку люту зиму, як у Балаганську, йому було дуже важко. Він утік. Як тікав, я не гаразд памятаю. Було так, що видавав себе за купця, часами його везли крадькома. Ховав ся в ріжних городах. Я з ним зустріла ся в Харкові.

Зросла я в тісному крузі людей поважних, і набралась того вільного духу, що чоловік має право робити, як йому совість велить. Бо батько хоч і був строгий, але справедливий. Дитиною я його боялась, а як зрозуміла, то й сам він не зміг мене переважить, як я що було надумаю зробити. Як я надумала їхать учитись, то ні його уговори, ні його страх, що я уплутаюсь „у політику“ і попадусь, не спинили мене. Я стояла на своїм праві, на тім, що всяка людина мусить щось знати, щоб помагати суспільности.

Часи були дуже смутні: один процес за другим і один замах на Олександра II за другим. Не диво, що мій батько бояв ся, що, як я з своєю горячою головою попаду в ту гуцу, то мушу, як кажуть, пропасти — може й дурно.

Тоді газети доходили до нас не скоро. Я читала ті процеси запоем. Часто приходилось раньше прочитать приговор, ніж кінець процесу. Найбільше мене запечалив процес Лизогуба, Губарова і тов. Міні здавалось, що як би можна було

добить ся до Царя і розказать усе, що діеть ся, то сего б не було. Міні все снилось, що я з ним балакаю. Не нялось віри, що таке творить ся. На що губити стільки людей, як можна договорити ся мирно?

Може хто здивуєть ся та скаже: Невже я не читала історії і не знала, що й у інших краях так бувало? А про те історія історією, а як трапляєть ся в житті зустрінуть ся з таким ділом, то якось нейметь ся віри.

Аж ось прочитала смертний приговор. За що, що вони зробили? По процесу не видно було такої великої вини. Як би разом не прийшла звістка, що вже їх повішено, як би був ще час, то я мабуть поїхала б у Петербург добивати ся до царя.

Я поїхала, тільки не в Петербург, а в Харків. Не „політикою займаєть ся“, а вчитись, і поступила на фельдчерські курси. Се був перший курс, що половина учениць була „вольнослушаюція“. Раніш були земські стипендіатки. Більша частина з них були зовсім неінтелігентні. Набірались вони не з тих, що хотіли служити земству, а по протекції. Казали, що де які „общественные дѣятели“ пристроювали так на земський кошт своїх любовниць із сільських дівчат. Між вільними слухачками було багато таких, що скінчили гімназію. Так ми й поділились на двоє, мало зближаючись між собою.

Школа була за городом. Ми жили як у селі. Частенько ходили у город до знайомих, на вечерниці, то що. Вечерниці тоді були часто і легальні й нелегальні. То щоб зібрати грошей на яке діло, то щоб побалакати, то щоб прочитати яку небуть нелегальщину. Зустрічалась я і з де якими пропагандистами. Тільки вони мене не зворушили. Все се була мілкота. Читала прокламації, часами брала їх для схованки. Думала, що за се людей карати не слід, та й діла в сьому мало бачила, не варто було за се голову підставляти.

Аж ось прийшла звістка, що царь їхатиме у Чугуєв на смотр. Невже я до його не добюсь? Невже я не зможу йому нічого сказати. Я вийшла на дорогу, де стояв „народ“, що зустрічав царя. Я бачила, як він пролетів зі своїми козаками, що навіть і птичці не долетіти до його. Шкода й праці! Та все ж я жила тихо. Спершу сама, пізніше в трьох. Так тихо, що мій хазяїн, що колись сам був полдейським (а про те вся сімя була хороша), як прийшов по-

ліцейський наводить про мене справки (бо попав ся якийсь мій однофамілець), трохи його з хати не вигнав.

Прийшло 1 марта. У нас була „Євдокія“ і ми зібрались у городських знайомих справляти її празник.

Гуляли тільки що не до світа і мусіли в городі ночувати. В ранці прийшла наймичка і сказала, що царя вбито. (Ся наймичка була дуже чудна. Одного разу каже: „Забрали сіцілістів, і кажуть, що вони чисто як люди: і очі є, і ніс, усе як і у людей“). Ми посхоплювались. Я пішла туди, де збирав ся народ іти до присяги, послухати, що балакають. Видно було, що „не знають, на яку ступить“, куди вітер повіє, чого сподіватись?

Не памятаю, чи того дня, чи другого я була в суді. Судили офіцера „за оскорбленіє начальника при исполненіи обязанности“. Наче віяло вільним духом: адвокат говорив вільно, психіатри признали, що він „дїйствовавль подь вліяніємъ аффекта“. Навіть прокурор говорив більш за його. Офіцера виправдали. Усі зраділи. Галас такий був, що трохи стеля не піднімалась.

Аж ось і діждались нового царя, що давав надію на луччі часи.

Та й почались „обиски“, були у де кого з наших учениць, бо і у нас на вулицях розкидано прокламації. Навіть поліцейському усі ворота обклеїли.

Якось де хто з наших учениць курил у закутку і почув балачку поліцейського з нашим больничним служащим: „Ну, що, скоро робочі будуть бити студентів?“ „Се не Москва. Поїли, поїли, та навряд, чи що буде“. — „Сподіваєм ся — завтра“. Дійшла чутка і до нашої компанії. Був уже вечір. Ми з однією подругою зібрались пішки у город. У мене у городі була приятелька, чоловік її був студент. Вони здивувались, що я так пізно прийшла, бо було далеко. — Чого? „Рятувати студентів“. Вони в сміх. А я собі надумала: одягнусь у просту одежу, завинусь платком і піду між робочих. Як будуть бити, буду спиняти, хоч нехай і мене убють. Тільки нічого не було. Не помогла й горілка. Чорна сотня ще на Україні тоді не народилась.

У сієї сімі, що справляли „Євдокії“, ми часто збирались. Він був якесь „цабе“, любив дуже жінок. У їх були співи й танці. Бував у їх і Мальований. Вони потроху вільнодум-

стували. А як було Мальований сміючись скаже їй, як вона чого почне киснуть: — „Для вас було б добре, як би вас на який час одправили в Сібір“, — то вона жахаєть ся.

Міні казали, що М. гарно співа, тільки міні усе не впадалось саме тоді бути, як він.

Я скінчила фельдшерські курси, поступила на перший курс акушерський і мусіла їхати служити у земство, бо не було грошей. Одїзжаючи я зайшла попрощатись і познайомилась з Мальованим. Скажу по правді, він міні тоді чогось не вподобав ся. Я з ним і не балакала, попрощалась і пішла.

Минув рік. Я була на другім курсі і жила в городі. Зібралась якось до нас ціла компанія і завели гарячу балачку. Коли приходить Мальований дуже смутний. Щось побалакав з хазяйкою, посидів трохи, послухав нашої балачки і пішов. Тоді саме прийшла звістка, що його жінка вмерла.

Я вже казала, що в тій сімї ми часто бували. Часом хазяйки не було дома, то ми порядкуємо як свої. Одного дня надійшла телеграма. Хазяйки не було дома. Ми з товаришкою прочитали; хтось писав, що доїхав благополучно. — Ну, і слава Богу! Згорнули і положили у стіл. Через кілька днів кинулась хазяйка чогось шукать і побачила ту телеграму. До мене: Коли прийшла? — Тоді. — Чому мені не сказали? — Забула. Бачила, що не екстренне. — Щож ви наробили, сеж Мальованому! А він клопочеть ся. Як йому доставити. Знаю де живе, а не знаю, під якою фамілією“ (бо він міняв часто). Я спитала вулицю і нумер, ухопила телеграму і побігла. Пошукала. Ухожу. Світлиця чимала, накурено, аж не гаразд видно. На столі самовар і хлїб. (Було вже опівдня). Мальований саме тоді більш місяця бідував без грошей. Я подала телеграму і втекла.

Тільки я прийшла назад, аж і він слїдом і пита: „Як ви мене назвали?“ — „Нїяк“. — „А як же ви мене знайшли?“ — „Так і знайшла“. З того часу завелось наше знайомство.

Було прийде до мене: у кишені тетрадки і що разу нові вірші записані (не його). Він почав вірші писать у темниці. Розказував про своїх дітей. Дуже за ними сумував. Балакали і про „полїтику“. Питає, чи не боюсь попасти в Сібір. Я казала, що не боюсь, аби було за що.

Минув мабуть місяць, як він мені сказав, хто і що він таке. Дуже здивував ся, як я йому сказала, що давно се знаю. Після того ми ще дужче здружились.

Хатинка у мене була така, що в довш ліжка та стул, а в шир — проти ліжка невеличкий стіл. Як часом приходив він та ще хто й сідали ми пити чай, то мусіли ставити стіл коло ліжка. Як хто сідав навпроти ліжка, то не можна було двері відчинити, так було тісно.

Хата була узька, а заміри у всіх були широкі.

Мальований мені багато де чого розповідав, тільки я йому сказала, що поки не скінчу акушерських курсів, буду себе оберігати. Бо чула, як судять, що революціонери живуть „на общественный счет“ (судили й його). Як вони на дурниці гроші тратять, то ще нічого, а як він збув ся усього ради того „общества“, то не має права на шматок хліба. Бодай ніхто не дждав такого їсти. Не легко він йому доставав ся. Було де ступне, то я і затрушу ся (боялась, щоб його не забрали), а він усміхаєть ся тай каже: „Ніхто, моя голубко, не прийде окрім жандармів“. Через те я рішила, що мушу попередку скінчити акушерство, щоб, як бува мене куди запровадять, практикою заробляти гроші. Окрім того я боялась, щоб з не-привички не уклепатись на допросі. Я себе так привчила, що ніколи, нікого (й його самого) ніяк не називала: — „Ви“, „та“, „той“ — тай годі. Він було сміючись пита: — Чи ти ще знаєш, як мене звуть?“ Бо казали, що по тюрмах декого катували, щоб допитать ся. Боялась кого зрадить.

Його дуже хотіли до себе привернути і народники, і народовольці. У деяких справах він їм помагав. Тільки ні до однієї сієї партії пристать не хотів, бо стояв за автономію України на федеративних соціалістичних основах, як у Швайцарії, тільки з соціалістичним строем. Таку програму мусіли вони зложити з Драгомановим і з іншими за гряницею. Був завзятий агітатор і вмів приспособляти людей до діла, бо вмів розібрати, хто на що згіден.

Не буду казати про все те, що і як він хотів або робив, знаю тільки, він мав діла з головами обох партій.

Устроювались нелегальні друкарні, пропаганда йшла скрізь.

Хотілось йому свою українську нелегальну газету або збірник друкувать. Були такі, що наче й гроші згожувались

дати; — та й назад. „Если бы это было вѣрно... „Если бы было“, „если бы“, то не треба б. було і ховатись. Дуже він було досадує на сі балачки.

Аж ось почалась Дегаєвщина. Ніхто спершу не знав, відкіля узялось лихо. Мальований було не нахвалить ся. А міні Дегаєв одразу не подобав ся. Якось я була у Мальованого (ми жили різно). Прийшов Дегаєв, Бичков і ще хтось. Із світлиці були двері до хазяїнів. Щоб не було чути, я з Дегаєвим мусіла балакати аби про що, поки ті побалакають про діло. Я навмисно старалась балакати голосно, а він, видно було, що прислухав ся і наче сердив ся на мене. Мене се дуже дивувало — на що? Ніхто від його тоді не ховав ся і все, що треба було, мусіли йому сказати. Другий раз я застала його ранком. Він кудись їздив, не було ніякої звістки. Мальований дуже клопотав ся, думав, що він попав ся і радів, як саме він тоді прийхав. Я увійшла і не пізнала його. Він дивив ся якось з підлоба — але і насмішкувато. Може помітив, як він мені не по душі прийшов ся, бо у мене на виду зараз усе було видно. Як він вийшов, я й питаю Мальованого: Хто се такий? Мусить бути поганий чоловік? Мальований став сміятись, що я не відгадчиця. Потім став оповідати, як Дегаєв ловко одурює жандармів та як йому все удається ся. „Удавалось“, поки зрадив Фігнер, а там — і інших. Зрадив і Бичкова. А жвавий хлопець був Бичков. Колись дивлюсь серед дня летить на дрожках. Картуз з кокардою, під рукою портфель. Настоящий „чиновникъ особыхъ порученій при губернаторѣ“. Аж трохи я не засміялась. А він і не зморгнув. Наче йому і обличчє инше зробилось, наче у нього у портфелі „предписанія его превосходительства“ були, а не яка будь нелегальщина.

Не тільки я себе оберігала до якого часу, оберігав мене і Мальований. Як просили зробити у мене „конспиратівну квартиру“ і для інших збірок, то він не посовітував. У мене тільки тоді збирались по двоє, або по троє, не більше, як або було спішно, або не було підходящого безпечного місця. Приходили тільки, як було діло до Мальованого. Через те мені не прийшлось зблизька знати нікого з їх. А про те попались ми через пустяк: забрали Присецького на вулиці в день. А у його було письмо Мальованого. По готовій адресі і прийшли.

Як арештували Фігнер, то всі „вольнодумствовавшіє“ одразу присіли. Стали боятись не то Мальованого, а навіть і мене. Умер один студент ветеринар з голоду. Він мав тільки чи $2\frac{1}{2}$ чи $3\frac{1}{2}$ карб. у місяць. Один карбованець платив хазяйці за „угол“, а на $2\frac{1}{2}$ харчував ся. Про се почули від хазяйки, як він помер. На його могилі говорили: що не дають студентам товаришувати, свою касу мати і т. и.

Окружила їх поліція і повела. Я на похоронах не була, а зустріла сю процесію на вулиці. Посеред вулиці йшли студенти, по тротуарах народ. Передо мною йшов пристав. Мене така досада взяла, що я як ступну, то йому на п'яти. Далі привели їх до поліції і загнали у двір, а народ стали розганяти. Я сіла як раз коло воріт. Підходили поліцейські і казали, щоб я йшла відтіль, що не можна там сидіти. А я на них і не дивилась, тільки думала: що се таке? Чи се людей заганяють, чи скотину? По якому праву? І що робити? Коли чую — балакають, що мабуть я журюсь, що попав ся хтось, кого я кохаю. Мені стало досадно, бо навіть нікого знайомого не примітила. Я й пішла до дому. Їх переписали і пустили. Тільки ся переписка не всім минулась дурно: де в кого були труси, де кого виключили або вислали. Упослі я роздумалась, що не слід міні зачіпати поліцію, бо як заберуть мене, то по моїх слідах ще й на Мальованого наскочать.

Одного разу приходить до Мальованого один зовсім молодий хлопець Українець. Я була вже заміжня. Як він вийшов, М. каже: — Се моя надія. Як би ти була його жінкою, було б лучче і для тебе і для діла“. Год через 15 міні прийшло з тим хлопцем зустрінуть ся (у його теж уже сім'я була) і розійшлись — не зовсім ворогами, та не так би слід по товариськи.

Прийшла весна. М. мусів їхати за границю, а я поїхала до Кулішів. Тільки їм нічого про М. не казала, щоб, як бува попадусь, то сміливо змогли сказати, що нічого не знають. Пробула я у їх, поки він не написав, що скоро буде вертати ся. Грошей у мене не було і я надумала їхати служити у земство. Вже зовсім зібралась, аж получила звістку від М., що він уже у Києві, та щоб я до його приїхала. Я послала телеграму у земство, що буду через тиждень на службі й поїхала у Київ. Він привіз українську програму.

Минав тиждень. Я мусіла на другий день їхати. У вечері ми пішли до пам'ятника Володимира. Се останній раз М. довелось там бути. Сиділи, балакали, тільки міні так було сумно, що я аж плакала.

Спершу як він куди виїзжав, то я було сама не своя. Мало кого із революціонерів я тоді знала зблизька, де хто живе. Як поїде, то як крізь землю провалить ся. Як би попав ся — де його шукати і кого і як його питати? Тепер, спасибі жандармам, навчили і багато де з ким і з чим познайомили, не дурно держали більш году, а тоді я зовсім дитина була.

Одного разу він їхати збираєть ся, а я ухопила його і не пускаю. Він і каже: „слухай, Марусю, у мене всі бумажки сховані, поїдьмо в який город, звінчаємось і будем десь жити, де ніхто не знає, що то за Мальований“. Я не схотіла.

Була йому не одна пригода. Треба було невеликий спадок получить — кілька сот рублів. Він забрав бумажки і поїхав у якийсь город. Тільки увійшов до нотаріуса, щоб довіреність робити, аж в присінку жандарм сидить. Нікуди було дітись. Увійшов, зробив довіреність і — шукай вітра в полі.

Живе в одній квартирі (по одному документу) — „холостяк“; виїзжає на другу — я його по дорозі зустріну — по другому — „сь женой“. Побуде день, два, і їде на вокзал, а я на дорозі встану. Як їхав із за грямиці, була йому теж пригода: тільки він увішов у Варшаві в кімнату, як ввійдуть хазяїн і каже, що жандарм просить позволення увійти і обдивити ся, бо якийсь проїзжий раніш був, котрого вони шукають, то чи не зоставив чого. Обдивились і пішли. Виїхав він із Варшави, а на білет грошей не хвата і достати ні у кого. Він попросив, щоб його кондуктор без білета провіз. Той згодив ся до Казятина, а далі — каже — не можна. Доїхали до Казятина. Хоч виходь з поїзда! Пішов він по вагонах роздобувати грошей. Знайшов ся такий, що позичив. Тільки ж він узяв на білет, а на їжу не було, так він од самої Варшави нічого й не їв.

Так як опівночі, ми вже спати полягали, чуємо, щось стука у двері.

— Хто такий? пита М.

— Письмо! (навіть не „телеграмма“).

Він відчинив. Ускочили жандарми. Я чую, що бряжчать. Одягаюсь, вихожу. Стоїть він босий, не вдягнений, з обох боків його жандарми за руки держать. Я їм кажу: „Пустіть, дайте хоч одягтись!“ Вони пустили і почали „обиски робить“. Нічого не знайшли, тільки два чи три його паспорти. На стільці лежала де яка одежа, а зверху зелене сукно, що у М. стіл застилав ся. Вони видно боялись зразу торкнути, а питали, що там таке, бо боялись — не знали, кого із чим беруть. Як зробили „обиск“, капітан і каже одному жандармови: „Іди до жінки і скажи, що все благополучно“. Стали його забірати, я їй кажу: — Беріть і мене, бо я його самого не пущу“. (Хотіла знати, куди його повезуть). А капітан і каже: „Не клопочіть ся, ми вас і так заберем“. І забрали. Повезли нас в участок. Сидимо ми, коли ще одного привозять по „нашому ділу“. А я його у перше бачила і зовсім не знала. Просиділи ми до ранку. В ранці нас у фотографію повезли. З мене таку пяцю зробили, що рідна мати не пізнала б, не тільки чужі. Після того позабірали у нас усе (гроші, ключі то що), повели у низ (там камери були) і посадили різно.

Та камера, де мене посадили, була здорова. „Нари“ або піл насланий. Тільки так високо, що я насилу злізла. На йому солома. На наше щастя у нас подушки були. Вікно невелике і так високо, що стоячи на полу рукою не достать. Перед вікнами вартовий ходить, тільки ноги видно. Коло дверей другий. Бог, якого почоту дождалась! Долівка земляна і мокра, — як ступаю, то аж пищить, як у кошарі, від усякої нечистоти. Казали, що у їй чоловік по сорок уголовних арештантів держали. Клопів — аж кишать. Хоч і не лягай.

Не раз я питала вартового, де сидить М. Він казав, що на другім кінці сіней. Одного разу приносить міні трохи води у кухлі, а я його не прохала. Я їй кажу: „Міні пити не хочеться“. А він одвіча: „се він пив“.

Принесли арестанський обід. Я не раз їла селянський обід, часом борщ і без сала, а такого і не бачила: тут і мясо є, і каша з салом, тільки і навернуть ся не можна: усе чорне, несвіже і не чепурне.

У вечері міні маленьку лямпу дали. Скло розбите, чадить, а погасити не можна, щоб не втекла. Коли се забігали по сінях. Прибігають і до мене, вносять нову лямпу, кажуть, що жандармський полковник Новицький прийде.

Прийшов. Пита мене, хто ми? Міні М. сказав, щоб я не таїлась, однаково дізнають ся. Я сказала. Повели нас обох на допрос. Прокурор і Новицький сидять, читають наші листи, розпитують про всячину. А як би подумав, по якому праву? Як я сказала, що я дочка Симонова, прокурор і каже: „Это того оригинала, который самъ избы строить и дрова рубить“? А я й кажу: — „избъ не строить потому, что не умѣеть, а дрова рубить, когда нужно, такъ какъ никакой трудъ не считается позорнимъ“.

Так водили нас днів зо три у вечері. Коли се виводять у день. Як глянув на мене Новицький, та аж сам здивував ся, пита: Ви не здужаете? а далі й каже: — я мушу вам сказати, що ми вас у тюрму одвезем. А міні байдуже — везіть хоч у пекло, гірш не буде. Нас зараз разом і повезли. Переводили в арестанську одежу і розлучили. Наділи на мене сорочку з кропивяного полотна, що їсть тіло, коротку до колін та вузьку таку ж кропивяну спідницю. Мою всю одежу одібрали, навіть спершу й біле. Білий платок на голову, халат, хотіли і черевики арестанські дати, так я що ступну, то й падаю. Мусіли мої лишити. А тоб настояща арестантка була.

В такій одежі ми й вінчались. Наші дружки були в такій же одежі. У мене дружкою — Пчолкіна, а боярином — Е. Борисов. Як же увели мене в саму тюрму, то я аж скрикнула (сміялись з мене не раз): Ах, як тут гярно! Щоб не гарно після тієї нечистоти. Хоч тут і ґрати на вікнах, та не під землею.

Тільки я увійшла, як із усіх віконць у дверях стали жінки виглядати та питати мене, хто я і по якому ділу. Увели мене далі у камеру і зачинили. Я оглядала ся кругом, поглянула на ґрати і думала: Чи се я, чи не я? За що я такого почоту дождалась? Одного разу, як я ще М. і не знала, одна моя приятелька сказала міні, що фельшериць приглашають їхати на службу в Сібір. А я собі так не на роком і кажу: „Я в Сібір тільки на казенний щот поїду“. А вона й каже: „Щось ви об собі багато думаете“. Аж міні ніяково стало. А тут, на тобі несподівано у „государственныя преступницы“ попала. Не заслужила я, поправді сказавши, такого почоту. Так я собі думала і стало міні стидно, так як би мене нізащо звеличали. Як тільки мене засадили сюди, я дала звістку до дому. Ще жандарми гаразд і не роздиви-

лись, не няли ще віри, хто ми такі, як моя мати прийшла. Сижу я собі у камері, коли капітан Малицький входить і каже міні: „Хочете вашу матір побачити?“ Я усміхнулась тай кажу: „Хочу“. Він зразу відчинив двері — коли справді мати. А я сижу і своїм очам нейму віри. Далі як схоплюсь!..

Приходила вона до мене що дня у камеру, поки я сына не вродила. Ще раніш перевели мене у другу, здорову, або навіть у дві здорові сумежні камери і посадили зо мною ще одну. Моя камера в три вікна (колись больниця арестанська була). Клопів і тут видимо не видимо було. Не одну ніч висядла; поки повиводили.

Між жіночими камерами і чоловічими був здоровий двір. Цілий день у йому уголовні арестанти гуляли. Як вони полягають спати, тоді ми вилазимо на вікна і балакаємо з нашими чоловіками, бо у день такий галас, що нічого не чути.

Хоч балачки й заборонялись, та нічого не помагало: і вікна високо, і подвійні рами залізні, що тільки в горі відчиняють ся (тільки у мене ще не успіли зробити), і стільці та ліжка залізні приковані, та все те балачок не спинило. Виймуть шибку, зачеплять простиню за решітку, зроблять як колиску і сидять.

З М. міні бачити ся не давали. Навіть не пускали нас жінок до церкви, як наші чоловіки там були. Я надумала втекти в церкву, щоб побачити ся. Прийшла в неділю ключарка, відчинила нас і дає чаю. А я тим часом по східцях у низ, трохи не покотилась, та через двір, через уголовні камери та в церкву. В церкві жінки стоять уголовні окроме. Я побачила наших чоловіків і М. Вони мене не знають, а М. мене не бачить. Коли вбіга ключарка. Кличе назад — я не йду, ухватилась за решітку і держусь. Вона скликала жінок — нічого не зроблять. Підняли вони мене тоді на руки. Я бачу, що мушу пустити та як крикну: — Мальований! Усі в церкві, навіть піп у алтарі, повернулись. Я поздоровалась з М. і пішла. Коли трохи згодом приходить до мене піп. Гладкий, аж очі йому жиром позапливали, та противний. І так грізно до мене: „Як ви сміли у церкві кричати? Вас за се на покаяніє треба оддати“. А я йому так само: „А як ви сміли допустити, щоб силком із церкви тягли? І почала йому вчитувати, який він „служитель Богу“. Він не рад був, що й прийшов.

Утікла я ще двічі. Приїхала сестра покійної жінки М. з його двома дітьми. Я хотіла з ними побачити ся. Новицький не дозволив. Я хотіла, щоб мого сина до їх понесли — не дозволив. Я й утекла. Побачення мусіло бути у конторі в другому дворі. Я встала наче на прогулку. Як стали випускати уловних жінок на роботу, я й проскочила. Біжу через двір. На міні халат. Я халат скинула, та далі. Коли на порозі ключарь, що М. привів (була добра цяця). До мене: „Мадам, мадам, не помагаєть ся“. Я як крикну на його: „Не твоє діло до жінок мішати ся!“ Він був з москалів, зразу „під козирьок“. Убігла в контору. М. сидить з дітьми і сестра. Помошник смотрителя просить мене: „Пожалуста верніть ся, бо нас під суд оддадуть“. Я поздоровалась і вернулась.

Другий раз я так саме втекла, щоб знати, кого привезли у камеру.

Як народив ся син, привели М. і мати була. Як стала я поправляти ся, мати хотіла їхати до дому. Новицький обіцяв мене випустити після одного ще допросу і раїв матери підждати мене. Не знаю, на що він надіяв ся, тільки після того допросу мене і з залогом не схотів випускати, і відвідини стали давати через решітку. Навіть моя маленька небога Кибальчич казала, що „тьотя Маня у клітці сидить“.

Допрос робив Малицький. Привезли мої речі з Харкова. Була там тільки одна брошура: „Народ і інтелігенція“. Поки мене Малицький допрошував, то смотритель читав ту брошуру та прихвалював: „справедливо написано, і я б таке читав“. Я вже думала, що Малицький і його засадить, щоб не хвалив „запрещенных книг“.

Чи з досади на ті допроси, чи з журби, що мати поїхала, я занедужала і пролежала з місяць. З дитиною міні дуже важко було сидіть, як він став підростать: йому малому нудно на сірі стіни дивитись. Як хто поносить, то добре, а сама я довго носить не здужала. Іграшок, що йому прислали, не дозволяли брати, бо залізо та дерево есть у їх.

Були два помошники смотрителя, один гладкий, „дурний та хитрий“, як кажуть у нас. Другий про його казав: „Як би ти був свиня, а я Німець, то яб за тебе пятдесят карбованців дав“.

Одна наша товаришка вийшла якось з біноклем, та й дивить ся. Він загледів, підскачів та її за руку. Вона, як то кажуть, „по пиці натовкла“ тим біноклем.

Не раз його примічали, що він підслухує, як балакають. Двоє з наших чоловіків сиділи окремо від інших, через сімечки. Як він став підслухувати, вони стали балакати по-німецьки. Тоді він звелів зачинити двері у великі сіни; як їм чого треба було, то мусіли добре кричати. Вони повибивали фірточки в дверях, щоб було чутніше (в кожній двері дві фірточки: одна велика, щоб подавати їжу, друга у їй маленька з залізною заслонкою, щоб тільки оком заглянуть, що робить ся в камері). За се їх посадили у карцер.

Карцер був як погріб, без вікон, долівка земляна, постелі нема, тільки солома. Обидва були безздоровні. Як ми — жінки, те почули, покликали смотрителя і сказали, що ми теж повибиваєм фірточки, щоб і нас усіх засадили у карцер. А я йому сказала, що як він зараз міні не пообіцяє їх випустити, то я йому залізну заслону викину через вікно, як він буде йти поз його. Я так і зробила. Він вернув ся і пита: „Чим ви її одломили?“ — „Рукою“ (бо й справді рукою, я як розсержусь, то сили прибавляєть ся). — „Не може бути“. Одібрали у мене ножниці, бензинку, ножик, усе залізне. Як він вийшов, казали всі фірточки вибивать. Тільки була не рівність, і через те я мусіла не фірточку, а двері вибивать.

До нас перевели перед тим ще двох. Я було натомлюсь з дитиною, а вечір прийде, вони почнуть балакати, та мусять добре кричати, бо далеко. Дитина не спить і міні не можна ні спати, ні балакати. Я й відрізнялась. Міні дали дві маленькі камери — одна через одну. В тих дверях, що між ними, є фірточка, то хоч я її й виламала, то неоднаково, що другі. Я сама заточена, а мене б ще може й не покарали, як других через дитину. Бо й так міні через неї дещо дозволялось: двері у мене у день не замикали, була в мене бензинка, на ніч давали гарячий самовар і ночви, щоб дитину купати. А у тих дверях, що в сіни, була тільки дірочка маленька, навіть і заслонки не було. Через те я мусіла вибивать двері. Піднялась у нас гуркотня. У мене вікна були ще деревляні. Я шибки побила і ряму поламала. Начальство злякалось. Боялись, що й чоловіки збунтують ся. А вони й не знали, що у нас робить ся, бо се було в день. А у день у дворі такий бував галас, що нічого не чуть. То й лучше, бо хто його зна, щоб було. Приїхав комендант кріпости, пригнави

москалів. Комендант став мене уговорять: „успокойтесь, пожалйте ваших родителей“. А я свої: „випустить наших товаришів, або й нас сажайте в карцер“. Одчинили двері. Посила він москалів одбіраць у мене все. Москалі боять ся. Один ускочив. Одна кровать була деревяна. Він ухопив її за один край, а я за другий. Так ми її на двоє й розірвали. Як би се був сам Новицький, а не москаль, то була б мабуть та половина у його на голові. А москаль — що? мусить робить, що приказують. Одібрали у мене все, я й не пручалась. Оставили міні тільки на долівці солом'яник і подушку.

Я так двері розхилила, що мусіли столяра присилать і трісками щілки забивать, щоб не можна було зрушити, бо боялись щоб зовсім не вилетіли.

На другий день приїхав полицмайстер і обіцяв їх випустити. Прошло кілька днів. Міні ні ночов, ні води не давали і нівчим було дитини викупати. Я вийшла у сніи з дитиною саме, як конвой повіряв нас і мусів ключі забирать, і сказала, що не вйду, поки не дадуть ночов. Послали за смотрителем. Кажуть — нездужа. Він був уже не молодий, а здоровенний. Як крикне у дворі на кого, то скрізь чуть. Любив випить. Було розказують, що як поїде у город „с отчотом“, а там його — мабуть начальство як пробере, він вернеть ся, попарить ся в бані, натреть ся бодягою, напеть ся горідки і спить. У дворі тихо — се смотритель нездужає. А все ж таки міні дитину треба купать. Мусів він до мене прийти. Стоїть передо мною червоний, як буряк, та тільки викрикує: „Що ви зо мною робите, що ви зо мною робите! Я через вас під суд попаду“. Та годі, мусіли міні ночви дать.

Приїхав і Новицький. Я на долівці сижу з дитиною. „Ах, — каже, — що се таке? Як міні вас жалко!“ Ми з ним зчепились. Я йому кажу: „Навіщо ви мене тут держите?“ А від одвіча: „Как! вы преступление совершили, вы помогали М. скрываться!“ А я йому: „Я б усяку пташку випустила і, як би мала силу, усякого, кого ви тут засадили. Така я есть, такою й останусь. Як що маєте силу, повісьте мене“.

— Къ сожалѣнію не имюѣ права, — каже Новицький.

Потім смотритель каже міні, що вийшло „распоряжение“ „одібрать у мене дитину, як я ще буду бунтувать ся“. Приїхав якось прокурор, я й питаю, чи можуть се зробить? „Лучше не возбуждать вопроса“, сказав він, „так как все

возможно". Був у нас і міністр юстиції. Сопитував нас (була ще Шебаліна з дитиною) не брать у куми „государственныхъ преступниковъ, такъ какъ они не могутъ служить хорошимъ примѣромъ для дѣтей“. А батьки та матірки хто були? Дивував ся на нашу арестанську одягу. Тільки й усею.

Іжа у нас на половину була своя. Була каса, давали гроші, купували і уголовний арестант готовив. М. було каже, що „нескромный вопросъ, изъ чего намъ котлеты дѣлаютъ“. Та все ж ми харчувались далеко лучше, ніж уголовні. Де що нам і з города привозили.

Хоч смотритель був не злий чоловік, а видно наживать ся вмів. Були тюремні огорода. Арестанти садили і копали, тільки мало що з того бачили. З капусти мабуть тільки верхні зелене листе в борщі. Скорому у страві було більш від черв'яків, ніж від чого иньшого.

Бувало, що й бунтовались, та мало що помагало.

Одна жінка хотіла жалітись прокурору, так її посадили в карцер. Вона висунула кухоль через віконце, маха та кричить: — „ось, ось я, ваше благородіє“. А „их благородіє“ не дуже дослухаєть ся та додивляєть ся; сказали, що не самовітна, він і пішов далі. Додивлялись, щоб оливця та паперу не було, а що там робилось і як там жилось їм байдуже.

Одного року у нас одна трохи не задавилась. На ніч конвой забрав усі ключи до себе і йшов у другий двір. На той час мусли бути нічні сторожі. Тільки як чого треба, то їх не докликеш ся. А як би тікав, то й познаходили ся б. Наша товаришка зачепила простиню, сіла і балака. Далі хотіла чогось скочить, зачепилась ногою і повисла у низ головою; ні долівки не достане, ні піднять ся не можна. Почала кричать. Ми почули, давай звать сторожа. А його й сліду нема. Поки ж ми його докликались, поки принесли ключі, то вона трохи не залила ся, а ми трохи не подуріли.

Приїздив до мене й батько. Я його не бачила годів три. Приходить смотритель тай каже: „Ідїть на свіданне, батько приїхав“. Я один черевик убула, та здумала, що треба М. похвалить ся, байдуже, що тут смотр., скочила на вікно і кричу. А смотритель і собі: „Що ви зо мною робите? буде й Мальований на свідані“. Так би одразу й казав. Одяглась, ухватила дитину і біжу. Він за мною. Убігла в контору, батько стоїть, постарів і посивів... Привели і М. Так ми до вечера

ї сиділи. Приїжджала ї сестра М., теж хотіла мене узять на поруки. Та не випустили. М. якось став казати Малицькому: „на що ви її держите? Ніяких „улік“ проти неї нема, тікати їй ні длячого, та з дитиною ї не можна. Ви самі знаєте, що вона збирається за мною їхати у Сібір“. А він одвіча: „Чтоб не выработался дѣятель“.

А про те можна сказати, що вони все зробили, щоб з мене зробити „дьятеля“. Попала я туди дитиною (не по годах); із тих, що там сиділи, окрім М. раніш нікого не знала. А тюрма усього навчила.

Найбільше пакости робив Новицький. Привезли одного молодого хлопця, літ 20-ти, Корнієнка. Батько його був дуже хворий. Просив він, щоб Новицький дозволив привезти сина перед смертю попрощати ся, бо не надіяс ся побачити ся, а сам нездужав приїхати. Новицький не дозволив. Батько застрілив ся.

Веали когось із Одеси. Його брат був у Києві і хотів теж з ним побачити ся. Пересильним „свиданія“ дає смотритель, тільки Новицький таку волю забрав, що без нього ніхто нічого не смів зробити. Ходив той брат і до смотрителя і до прокурора, і до губернатора, пішов і до Новицького. Новицький завів з ним балачку і держав його поки поїзд виїхав, а тоді ї каже: „Вы все равно брата не увидите, такъ какъ поѣздъ отошелъ и его увезли“. Один, як його хотіли взяти, почав тікати. Його піймали і він і зсунув ся з глузду. У його ще до того була чахотка. Сидів він щось чи не два роки. Його батько піп хотів узяти на поруки, — не пускали. Як уже побачили, що вмирає, посилає Новицький батька за грішми, щоб на поруки отдать. Поки батько вернув ся, сина поховали, хто його зна ї де.

В тюрмі почав М. вірші писати. Пише було скрізь, бо паперу не давали. Як пошло сина, то ї на одежі понаписує. На рушнику вишив:

Як часом трапить ся тяжка лиха година,

Що навіть і слеза пробе козацьке око.

Утрись на самоті, сховай журьбу глибоко

Тай знов з неправдою борись, моя дитино.

А я листи писала. М. усе предвіщував, що з мене писателка вийде і радив писати. Тільки паперу та чорнил не давали. Як треба лист писати, то дадуть папір ліком, і по-

мошник тут. Сидить та потороча, щоб була куди листочок паперу не дів ся. Мене досада візьме, я і зачну писати до матери або до сестри. Вилаю, висмію і жандармів і прокурора добре — читайте, хоч подавіть ся. Через який день вертають міні те пісьмо: „Не полагается про д'во писать“.

Був ювілей в університеті. Всі були там, тільки не було тих, для кого він робив ся — студентів. Була демонстрація. Насажали їх тоді до нас повнісіньку тюрму. Продержали довгенько, кого випустили, кого вислали з Києва.

Вийшов рішенець по „нашому ділу“. Усього Новицький нанизав у „сообщество“ 16 чоловік. Яке ж се сообщество, як мало хто кого й знав? Я знала тільки М. та ще двох бачила щось за день чи за два до арешта. А інших навіть не знала, як звуть. Так щож з того? Новицькому хотілось „генерала“ получить, а кому що з того вийде, та дарма. М. на 5 год у схвдну Сібір, мене — на 2 годи під надзор. Я вибрала Курск. Мусіли М. отправлять у Москву до весни. Я, щоб побуть з ним, хотіла їхать з ним етапом до Курска. Після приговора я жила з матір'ю у Києві. Як виходив етап, і я прийшла. Привезли нас на вокзал. Перед одходом М. вернули, а мене з арестантами повезли у Курск і там посадили з уловними. Поки я добилась, щоб випустили, минуло днів три чи пять. Мабуть і ся штука без Новицького не обійшлась.

Так я і не знаю, коли зробилась „государственною преступницею?“ Чи тоді, як збиралась студентів рятувать, чи як М. покохала, чи як приставу на пяти наступала?

ЛЕВ ЛОТОЦЬКИЙ.

Рискаль.

Степан що йно оженив ся. Взяв Наталку, круглу сироту, таку як і сам. Служили обоє в дворі й пібрали ся. Дехто радив і дальше служити в дворі, та молодята загадали своє хазяйствечко завести. Найми наймами — се неволя. Найняли хату від Серпаника wraz з огородом. Серпаник купив її від Коровайчука, що потяг до Америки. Стояла порожня й богач віднаймив її дешево Степанови. Ось вже й є хата. Наталка побілила й вона стала ясна та простора. А їх ще лиш двоєчко. Ось і купив Степан рискаль, перший господарський знаряд. Сеж осінь. Треба грядки попідкидати під зиму. На весні тільки пересунеш порхоньку землю.

Містом ішов мовчки з рискалем під пахою. Здавалось, що й призабув на нього. Та як вийшов за місто й пустив ся стежкою на згірє, скортіло його глянути ще раз на рискаль. Виняв з під пахи й підняв в гору...

А тоді саме заходило вже сонце. Останнє його проміне висипало стілько сьєва на узгірє, що воно аж мигтіло wraz з корчами ліщини, відкіля вистріляли й тирхаві смерічки. Подальше долом мрів здоровий смерековий ліс, що гейби насміхав ся з малих, тирхавеньких смерічок, що їх буйний вітер з поміж родини взяв тай на згірю покинув. На білу стежку слали ся вбогі тіни дрібного дерева, але тепер у світлі заходового сонця подобали вони на чічки визолочені позоліткою або на хрещатий барвінок з купавками.

Се сьєво позолотило й рискаль. І він здав ся Степанови гей з золота. Маленька орудина, а й вона тепер заговорила якось так дивно до молодого гадзи. Щось гей майнуло біля нього й кинуло чар на душу. Гадка за гадкою ринула. А всі були якісь такі ясні, весняні, повні надій, що й сліду чорної минувшини, злиднів із наймів не було поміж ними. Лиш беріг зелений яснів і яснів.

...Хата білесенька. Біля неї садочок. В садочку яблінки, груші й вишні. Зацвили. Пчоли гудуть у цвіті. А за садочком

огород. Всілячина. Льон зацвив синьо, а кукуруза пряде вже, й гарбузи видно скрізь і скрізь...

На подвірі біля хати доїть Наталка корову, бо в хліві душно. Джурить молоко аж гоїн іде, а недалечко маленькі діти грають ся. Ось-ось зварить мама кашу...

Степан не знав і сам відки така безліч гадок у нього. Він спрятав рискаль під паху й старав ся звернути гадки куди інде. Нагадав нещасну неньку, що ніколи своєї хати не мала, лиш все в комірнім та в комірнім... Та ся гадка лиш на малу хвилинку влинула в душу, мов малесенька, прозора хмарка на синій небосклін. Вже знов сонце, знов гадки веселі, ясні... Копають бульбу. Аж рискаль поскрипує. Діти хап та хап по бараболі. Наче колачики! Вже й повна коробка. А там і міх один, другий повнісінькі. Своя бульба, своя!..

Степан аж усміхнув ся до сих дивних гадок. Сонце зайшло й смерк огортав усе довкола. Осіню він скоро звиваєть ся. Стежка вже мало що й визначаєть між корчами. Та вже й село видно. Недалеко вже. Степан пустив ся швидкою ходою. Від церкви озвав ся вечірній дзвін. Степан перехрестив ся, та враз і впав йому з під пахи рискаль. Вдарив об кремінь і задзвенів. Степан підняв орудину й іде дальше. Та що се? В душі в нього стало чогось холодно, чогось йому так смутно, немов пригода якась наближалась. Наче якась мара має поперед очі! Якись привиди... Боженьку, гріб! Свіжісінький!..

Іно що викопав гробарь Лука. Капелюх на березі, а він з відкритою головою. На чолі грубі каплі поту мигтять до сонця. Застромив рискаль у землю, що її вигорнув, добув ріжок з табакою. Грубі, забрукані пальці пхає в ніс мовчки. Та вже й його не має! Наче щось розвіяло привид. Нікогісінько. Тільки гріб, а біля нього в землі рискаль...

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ВІКУ ¹⁾.

Початки нового культурного життя на Україні.

Всі ті відгомони і рефлексії, які ми слідили, то тільки легенецькі хвилики на поверхні все ще безвладного, сонного, не порушеного добре навіть в своїх верхах, не то що глибинах, українського (і білоруського) моря. Вяс. Тяпинський в своїй передмові, десь коло р. 1570, все ще малює нам, в виразах дуже сильних, хоч і не дуже складних і прозорих, сю суспільність нерухомою, інертною серед реформаційного і контрреформаційного Sturm und Drang-періоду.

„Хтоб богобоязливий здержав ся, хто не заплакав би, дивлячи ся на таку кару Божу: бачучи у таких великих княжат, таких значних панів, так многих невинних дітей, мужей з жонами в такім славнім і то найважнійше — в такім давнійше здібнім, ученім народі руськім таке занедбанне свого славного язика, — просто зневагу до нього, за котрою їх ясна мудрість, що була у них просто прирощенною, відійшла від них, а на її місце зараз прийшла така оплакана невченість, що вже декотрі стидають ся і письма свого, особливо в слові божім. А що вже може бути жалоснійше, що гірше, як не те, що ті, котрі між ними звуть ся духовними й учителями, сміло скажу — найменше його знають, найменше вміють розуміти його (словянського язика), ані його вчать ся, ані шкіл ніде не мають до науки його, а через те по неволі мусять звертати ся до книжок польських і иньших, самі, і дітей своїх, — на великий стид, як би се стало звісним“. Тяпинський пригадує давню славу словянського письменства і словянського народу, величаючи його в стилі пізніших романтиків словянського відродження: він мав сильно перебільшені і хибні погляди на се словянське письменство, зачислав до Словян навіть грецьких отців перших віків, а найліпшим репрезентантом словянства вважає Русь — „а якеж більше прирощенне словянство може бути як не Русь“. Підносить високі прикмети словянської, взагалі східньої церкви. Вказує, що

¹⁾ Див. кн. II і III.

в справі перекладу св. письма на народню мову словянство випередило всі иньші народи Європи і супроти того всього взиває сучасну суспільність до подвигнення свого народу з такого гіркого занепаду: „Дав би то Бог, аби ви, гідні панове, що зістали ся немов би батьками сеї справи по таких достохвальних предках своїх, кожний від себе ступили в їх сліди! Бо вже нема иньшої помочи тій біді, тільки ви могли б помогти, з любови до отчини своєї, своїм милосердним прикладом в тій потребі вашої отчини — в грубій простоті, через недостачу науки у братії вашої, — коли тільки є ще якась любов братська у вас. Задля вічної нагороди від Бога, помагаючи тому народови вашому, невідомістю заведеному і забитому, ведіть витрополита вашого, владиків і учителів ваших до того своїми прошеннями, аби пильнували не підкупів та обіцянок для захоплювання престолів одному перед другим, не доживоть¹⁾ та привилеїв, одного над другий сильнійше забезпечених, а учили ся слова божого самі й других учили. Щоб з маєтностей і маєтків (наданих їм вашими предками не на марні трати, убори й таке иньше, але для наук). Хотіли вони й старали ся школи заложити для науки (не такої як теперішня, що на вічний стид свій учать ся тільки прочитати, і то ледви, на своїй мові, не більше), та подвигнути науку слова божого, занедбану від стількох літ, для братії вашої. Її я з тою потребою отчини нашої поручаю й полишаю вам — не одному котромусь, але всім — вашій богобоязливій пильности, діяльности й вірности, а сам прошу Бога згинути з нею (отчиною), коли вона має до решти згинути, або — коли вона вашим ратунком буде видвигнена, — вибрести разом з вами і з нею“.

Правдоподібно, се писало ся перед тим, як стали звісними видання з заблудівської друкарні Ходкевичів. Се була перша маґнатська друкарня, в дусі дезидератів Тяпинського, „еже би слово божіє розмножило ся і наученіє людям закону греческаго ширило ся“. Заложена вона була на українсько-білоруськім пограничу, в Заблудові, маєтности Григ. Ходкевича, одного з виднійших маґнатів в князівства, московськими емігрантами-друкарями Іваном Федоровичом²⁾ (Федоровим)

¹⁾ Грамот на державу уряду чи маєтности (тут про духовни) „до свого живота“ (до віку свого).

²⁾ Так зветь ся він в документах, писаних на Україні.

і Петром Мстиславцем. Вони покинули Москву через невдоволення, яке викликали їх друки (перші московські друки), і були прийняті Ходкевичом, що дав їм „не малу весь“ на удержання і всякі вигоди для заведення друкарні. Першим виданням її було учительне євангеліє закінчене в марті 1569 р.; як довідуємося з передмови, Ходкевич хотів видати його в перекладі, „виразумѣнія ради простихъ людей переложити на просту молву“, але його відмовили від цього заміру, вказуючи на можливість помилок при перекладі. Правдоподібно самі друкарі, не знаючи добре місцевої мови, противилися цьому плянови. По учительнім євангелію вийшов псалтир з часословом, а в передмові його Ходкевич обіцяв дальші видання: „Я такоже и вперед працы и накладу моего жаловати не буду и другыя книги церквамъ и людемъ божіимъ... друкувати дамъ“. Але він був уже тоді старий, і скоро стратив охоту до друкарні — казав облишити друк. На тім і урвалася магнатська опіка. Мстиславець перейшов ще перед тим до Вильна й там за допомогою *gentes minores* — богатих міщан виленських Заріцких і Мамоничів заложив нову друкарню; пізнійше видавництвом зайнялися самі Мамоничі, й друкарське діло поставлене було на купецький ґрунт, як показує замітка при однім виданню апостола, що воно виходить „за привилеем його королівської милости“, що надає монополію цьому виданню в державі. Федорович же, по виданню псалтиря не схотівши замість друкарства зайнятися господарством, як казав йому Ходкевич, переніс свою роботу на Україну, і опинився у Львові. Тут він одначе даремно звертається до „богатих і благородних, не тільки в руськім народі, але і серед Греків, просячи їх підмоги з слізними проханнями і земними поклонами“, голосячи в церквах через священників зазиви до помочи; але нарешті все таки винайшов співчуте у „малых нѣщыхъ въ іерейскомъ чинѣ“ і деяких „неславныхъ въ мірѣ“, що помогли йому заложити друкарню. Першою книгою Федоров пустив Апостол, церковною мовою, на вірець свого московського видання. Але слабкі матеріальні засоби стали на перешкоді роботі, Федорович впав у довгі й мусів здержати дальшу роботу.

В таких тяжких обставинах Федорович приймає службу у кн. Острозького: уже з початком 1575 р. бачим його на його дворі. Федорович виступає тут в ролі управителя маєт-

ностей дерманського монастиря, але правдоподібно, що Острозький прийняв в свою службу мандрівного друкаря в звязку з своїми видавничими плянами, а власне — з пляном видання біблії. Про сі українські пляни біблії говорило ся ще за життя Жигімонта-Августа: уже тоді їздив до Москви кївський еродіакон Йоаким, щоб дістати з царської бібліотеки копії біблії „по нашemu языку русскому словенскому“, для видання її „въ нашemu государствѣ христіанскомъ русскомъ в. кн. Литовскомъ“, та вишукати деякі иньші рукописи. Правдоподібно отже, що приймаючи в свою службу Федоровича, Острозький робив се для здійснення свого пляну друкування біблії. Біблія острозька, закінчена друком 12 липня 1580 р., уже з огляду на саму тодішню друкарську техніку мусіла забрати ніяк не меньше трох років самого друку, а роботи коло уставилення тексту — також певний довгий час. Кн. Острозький в своїй передмові каже, що він посилав за копіями св. письма і ученими справунками в краї словянські, грецькі й італійські: стягнув дійсно „книгъ и книгоцїй по достоянію изобрѣтохъ“. Само сповненне сього пляну — найбільшої друкарської роботи, яка була зроблена в тих часах на Україні, таким чином зібрала в Острої в 1570-х рр. громаду культурних сил, рід словяно-грецької академії й паралельно з роботами коло видання біблії й деяких иньших друків, випущених в тім же часі, була тут заложена школа: про істнованне її згадує Посевін в 1581 р.; се перша документальна згадка про неї. До неї ми ще вернемось.

Другим таким культурним центром на Україні в тім часі був двір московського емігранта кн. Курбського, що втікши в 1564 р., дістав від в. князя Ковельське староство в північній Волині й осів ся тут в селі Миляновичах. Відітхнувши від першої горячки, він став шукати забути й розради в книжних занятях, в яких кохав ся здавна. Вихований в атмосфері книжності церковної, він і тут звернув ся в сю сферу, а тодішня релігійна боротьба могла тільки загострити сі інтереси. На око московського чоловіка, призначеного бачити православіє в безграничнім панованню, чимсь диким і неможливим здавало ся тодішне упослідженне його і з ним „руського“, українського елемента, його принижена роля супроти польсько-католицької культури, котру Курбський зневажливо зве „польською барбарією“, противставляючи культурі західній

східню, грецько-словянську, в непорушній вірі в її незрівняну виспість, правовірність і т. д. Чоловік експанзивний, горячий, нервовий, він став одним з найбільш енергічних проповідників відродження православ'я й руської культури. В тім напрямі він впливав в особистих зносинах, на всякого рода зіздах і оказіях і своїми листами. З них видно, як різнородні були ці зносини — тут листи до волинських панів: голови православних Конст. Острозького, до Черторийської, Чаплича, Бокія, Древинського, до віднійших інтелігентних міщан як Мамонич виленьський, якийсь „Сідлар“ львівський. Курбський обмінюють ся з ними книжними новинами, літературними працями, рефлексами релігійної боротьби, звістками з відносин до протестантів і католиків. Безперечно ся сторона його діяльності з її рішучою опозицією всякому нововірству й горячою проповідю вірності своїй вірі й народности, мала, чималий вплив на сучасників, як завдяки завзятю й енергії Курбського, так і завдяки самій його особі — московського виходня, репрезентанта иншого сьвіта, з одинокої сильної православної держави, яка саме задала такі болючі удари Польсько-литовській державі. І як її репрезентант Курбський мусів викликати загальну увагу, і слова його робили вражіння. Менше щасливий він був у виборі праці для себе. Його ідеєю, навіяною давніми розмовами ще з учителем своїм Максимом Греком, був переклад на словянську мову писань грецьких отців церкви, і то з латинських перекладів, як більше приступних, друкованих. Сей плян перекладів був схиблений і нераціональний тим, що й Курбський, і ті люде, до яких він звертав ся за відомостями не мали поняття про дійсне багатство перекладів отців церкви в словянськїм письменстві. Колиб дійсно сучасне житє потребувало тих перекладів, треба було тільки відшукати й спопуляризувати ті переклади. Але се була розкіш для тодішнього часу. Тому заходи Курбського коло перекладу Златоустого — так розкішно представленого в старинних перекладах, або Дамаскина, зовсім далекі були від реальних потреб сучасного житя. Але його резиденція все таки стала одним з культурних осередків сучасної України. Присутність ріжних „бакалярів“ і „въ писаніяхъ искусныхъ“ людей дала можливість завязати щось в роді школи — не знати на скільки правильно організованої, бо виїзди Курбського в походи й бурливе житє, яке він вів на Волини, взагалі не

давало правильно розвивати ся ні його літературним плянам, ні иньшим зайнятям.

На білорусько-українським пограничу двір кн. Юрія Слуцького служив подібним культурним осередком. Тут жив в 1560-х рр. ігумен Тройце-Сергієвого монастиря Артемій; до нього з ріжних боків удавали ся з запитаннями і за порадами, як до визначного богослова; по його смерті пробували тут деякі ученики. По словам Посевіна (1581) — на жаль иньшими джерелами досі не потвердженим, була тут, як і в Острозі, друкарня і школа.

Так пробивало ся потрохи нове жите на старім перелозі. Згадамі листи Курбского дуже цінні для характеристики тих початків духового руху. Бачимо, як свідомійші люде відшукували созвучні елементи, завязували зносини між собою. Львівські й виленські міщане знаходять спільні інтереси на сій точці з українськими й білоруськими магнатами; відбувають ся зізди й конференції, іде досить жива обміна культурними засобами; пересилають ся книги, писання, списують ся копії й посилають ся для дальшого ширення серед прихильників; на всі сторони починають шукати за книжними засобами, особливо полемічними. Згадував я вище про подоріж єрод. Йоакима до Москви, що мав замір там відшукати ріжні писання, звісні з імени. Висланці кн. Острозького проходили в подібних шуканнях до Риму й Криту. З тріумфом доносить Курбский Мамоничеві до Вильни про писання Нила Кавасили й Григорія Палами, против Латини, принесені з Афону: кн. Острозький одержавши їх дав до списання копій Курбскому і Гарабурді, виленському видавцеві; Курбский сповіщає Мамонича й радить списати копію також для виленських міщан. Свої листи Курбский просить прочитати „всему собору виленскому — мужемъ во правовѣрныхъ догматѣхъ стоящимъ“. Зі Львова закликає він до себе на конференцію якогось отця Мину й міщанина Семена Сідляря, що звернув ся до Курбского з запитаннями про чистилище.

Нові інтереси, нове жите розвивало ся, — але дуже поволі в порівнянню з вимогами часу. Жите йшло скоршим кроком і на небозводі українсько-релігійного й національного життя збирали ся грозові хмари, які не давали часу на повільний і тихий розвій.

Натиск з польсько-католицької сторони.

Я згадував, що в першій половині XVI в. католицька церква Польщі пережила також часи розстрою і упадку — тільки вона скорше вийшла з нього ніж православна. В 1570—80-х рр., коли серед православної Русі завважаємо тільки якісь початки розбудження з летаргії й апатії, католицька церква Польщі вже пережила свої чорні часи. Скріплена, відроджена, вона не тільки святкувала перемогу за перемогу над реформаційним рухом, що ще так недавно збирався триумфувати над нею, не тільки здобувала безграничну владу над своєю суспільністю — але в почуттю своїх відроджених сил носила ся з плянами завойовання розбитої й дезорганізованої православної церкви.

Се оживлення своїх сил і енергії католицька церква Польщі завдячувала головно єзуїтам. Прибувши до Польщі в 1560-х рр., вони незадовго заснували цілий ряд своїх конгрегацій і проявили незвичайно енергічну й зручну роботу для реставрування католицької церкви й католицького духу серед польської суспільності та здобули незвичайний вплив у вищих кругах цілої держави. Вони старають ся захопити в свої руки виховання молодіжи з вищих, впливовіших верств, одкривають одну за другою свої колегії і притягають масу молодіжи. З педагогічного погляду їх школа була неважна, — бо давала тільки зверхню дресуру, не розвиваючи, а присиплюючи самостійну, критичну гадку, і реального знання не давала сливе зовсім. Але вона вміла приноровити ся до вимог шляхетської суспільності і здобуває майже монополію виховання молодих поколінь шляхти й багатого міщанства. Проповіді, релігійні диспути, місії єзуїтів незвичайно клерикалізують суспільність; літературна творчість — богословська полемічна й апологетична література робить величезний вплив. В ролі духовників, дорадників, професорів здобувають вони довіру королів, впливовіших міністрів, визначніших аристократів. Одного за другим приєднують вони для католицтва стовпів реформи. Осмілені тим проповідують справжній хрестовий похід також на українську церкву і суспільність, сподіваючи ся в тодішнім нещасливим стані її знайти багату здобич для католицької церкви, а для себе легкі триум-

фи. Забувши, в яким гіркім розстрою була так недавно сама католицька церква, нещадно колють вони очі православним їх церковними непорядками, неуцтвом їх духовенства. Доказують, що се все органічні наслідки „грецької схизми“, відлучення від католицизму, і ширять такі погляди проповідю, школою, писаннями.

Оден з членів виленської єзуїтської колегії Скарґа в 1577 р. видає книгою витяг з тих проповідей, які він голосив у Вильні, центрі білоруського життя, против православної церкви, закликаючи православних до унії з католицизмом. Книга ся: *O iedności kościoła bożego pod iednym pasterzem u o greckim od tey iedności odstąpieniu* для більшого ефекту була присвячена стовпу і голові православних кн. Конст. Острозькому, якого Скарґа в передмові витав з причини переходу його двох дітей на католицизм й висловляв надію, що старий князь сам також приложить рук до переведення унії. Бражінне збільшав тон, прийнятий Скарґою супроти Русинів — тон співчуття, жалування з простодушною, бідною Русі, яку мовляв хитрі й лукаві Греки звели на таке бездорожжє, що з нього нема иньшого виходу крім капітуляції перед латинством і піддання католицькому костелови. Руська церква не може поправити ся сама, не може вийти з сього нещасливого становища, бо її духовенство не може бути ученим і відданим церковним інтересам, через те що воно жонате. Єрархія не може дивгнути церкви не тільки тому, що вона темна, але й через свою залежність від світських осіб. Ніякої освіти й культури не може бути на Русі, тому що за орган культури взято некультурний язык словянський.

„Сильно надули Греки тебе, народе Руський, пише Скарґа, що даючи тобі свою віру, не дали тобі своєї мови, а казали вдоволити ся словянською, аби ти ніколи не міг прийти до правдивого розуміння й науки. Бо тільки дві є мови, котрими розповсюджена і закріплена по всім світі віра свята, і без них ніхто не може опанувати ніякої науки, а особливо духовної — мова грецька і латинська. Не тільки через те, що иньші язики тягом змінюють ся і не задержують одного постійного порядку в людськім уживанню, бо не мають своїх граматик і усталених правил, а ті дві завсіди однакові і ніколи не мінюють ся, але також і тому, що тільки в тих двох язиках держить ся вся наука, а переложити їх на иньші

мови не можна добре. І ще не було на світі, а ні буде ніякої академії ані колегії, де б теологія, філософія й інші свободні науки викладали ся й могли бути відповідно розуміти ся на інших мовах. З словянським язиком ніхто не може бути ученим, і вже його тепер зовсім ніхто не розуміє добре, бо нема на світі такого народа, який би говорив ним так, як пишеть ся в книгах, а своїх правил, граматик і словарів для науки він не має й не може мати. І тому попи вапі мусять удавати ся до польського за толкованнех, коли хочуть щось зрозуміти в словянським“.

В тім же дусі проповідував на Україні голосний єзуїтський місіонер — член ярославської колегії Бенедикт Гербест, за свої успіхи на Україні, особливо між українським магнатством єзуїтами прозваний „апостолом Русі“. Ми маємо друковані тезиси, чи конспект його проповіді п. т. *Wiary kosciola rzymskiego wywody* (1568), що дає понятє про загальний тон і напрям його релігійних диспутів і проповідей. Ще різше ніж Скарґа ударає він тут на „дурну, нужденну Русь“, як її без церемонії називає, і трактує її з безконечним почутєм виспости і погордою, як пропащу церкву, пропащу суспільність. „Поки Бог Жидів карав з ласки своєї, давав їм пророків, тепер на них гнів божий — пророків не мають. Так от і від Греків, а з ними і від Русі Бог все відібрав. Не мають ані памяти, аби вміти „Отче наш“ і „Вірую в Бога“, ані розуму, щоб бачити своє спасення, ані доброї волі, аби добре жити. Що до тайн — то забивають вони душі малих дітей, не маючи миропомазанія єпископського, ані знають, що то порядне розгрішення; при тілі Христовім впадають в ідолопоклонство, в супружестві — в явне чужоложство; про характер тайни ані їх питати! Боже змилуй ся над ними й відбери сліпих вождів!“

Як можемо собі представити, православна Русь мусіла себе супроти сих нападок почувати дуже прикро, тим прикрише — що не чула себе на силах гідно відповісти на них, відбити сі напади противника рівною зброєю. Не чуючи себе в можности поміряти ся силами з такими вишколеними, зручними диспутантами, православні духовні старанно уникали всякої диспути з ними. Низше духовенство відкликувало ся до своїх владиків, владики під ріжними причинами або й просто без всяких мотивів відмовляли ся також — знаємо, які то

були владики! Гербест пише, що в Динівській маєтности п. Ваповскої попи самі не ставали до диспути і намовляли людей, аби не ходили на проповіді Гербеста, але він через вїйтів (старост сїльських) казав зібрати людей, маючи по своїй сторонї дїдичку, і тоді попи мусїли ставити ся. Не можучи противстати єзуїтови, вони відкликали ся до свого перемишльського владики, але не знайшли у нього ні якої помочи, і се зараз піднесло вражїнне від єзуїтської проповіді. Скарга в другім виданню своєї книги гордо заявляє, що перше виданне „богатша Русь викупила і попалила“, щоб паралізувати її вплив на православних хоч тим — бо не могла полемізувати. Не зачіпати ся з католицькими проповідниками й полемістами публично, уникати їх всіми способами, щоб не компромїтуватись — така тактика пасивної опозиції справді рекомендуєть ся проповідниками православних — навіть такими завзятими як Курбский. В відповідь на звістки й жалї з Вильни на єзуїтські нападки на православних він умовляє вилєнських православних не ходити на їх проповіді, не вдавати ся „в гадки“, а посилаючи свої писання против єзуїтських доводів ріжним людям, він звичайно просив не показувати їх „іновірцям“, а читати тільки в кружку своїх. „А вашей милости прошу, писав він напр. в 1580 р. львівському свому кореспондентови Семену Сїдларєви, прийми сей мой подарокъ духовный за вдячно, и внимай читаючи себѣ, и услаждайся имъ со правовѣрными восточныхъ церквей, а схизматикамъ онымъ (католикам) не показуй того, ани споруй ся съ ними, бо зѣло сварливи и упрямы“.

Але ся боязкїсть і пасивнїсть були заразом страшенним свїдоцтвом убожества, новим доказом справедливости єзуїтських виводів про безраднїсть і безнадїйнїсть православної церкви й українсько-білоруської культури, і можемо собі представити, як пригнїтала українську суспїльнїсть ся неможливїсть дати відправу злобному ворогові, і як се деморалїзувало її. Не знати, чи ви так довго роздумуете, чи згодити ся чи ні, чи просто пускаєте те поза себе, гїрко завважає Гер. Смотрицький про се мовчанне православних на єзуїтські атаки, — а тим ваша віра й закон, а найважнїйше імя подателя вашої віри Бога попадає в наругу обридливо і соромно, багато людей збивають ся з дороги і відступають від віри, і не знати, чи за таке ваше недбалство не будете ви відпо-

відати супроти даних вам від Бога талантів, ріжної власности й достоїнств, якими були ви ним же ушановані; адже то вже звичай і обовязок людей — давати відповідь на питання, а на писанне відповідати таким же — а того від вас анї видати, анї чувати ще й до нині“.

Та ні з чим було йти в боротьбу. В відповідь на якісь єзуїтські „книжки, силлогизмами поваплені“ Курбский посилав Вильянам старі грецькі писання Кавасили й Палами, а в відповідь на книгу Скарґи незвісний на імя супрасльський богослов не здобув ся на ніщо ліпше, як зробити хрестоматію з старих затасканих грецьких і староруських противолатинських писань, де аргументи вартні мішали ся з апокрифічними або через ту форму, в який їх подавано, позбавлені були всякої авторитетности. Конст. Острозький, почуваючи обовязок дати відповідь на адресовану до нього книгу Скарґи, звернув ся в сій справі до аріанина Мотовила, що служив у нього, і потім посилав до своїх знайомих разом з книгою Скарґи полемічні замітки сього Мотовила. Правовірний Курбский, діставши їх, був дуже скандалізований тим, що оборона православія була поручена єретику, і вилив свої почуття аж у двох листах Острозькому. Але в тім був не сам індіферентизм, який закидали й досі закидають Острозькому з противної сторони, а й трудність — знайти православного полеміста, щоб дати відправу Скарзі. Дперва з 1582 р. маємо полемічний трактат, перший православний полемічний твір в сих часах, п. т. Посланіє до Латинъ изъ ихже книгъ. Незвісний на імя автор взяв сміливий плян перенести полеміку на латинський ґрунт і опираючи ся на католицьких письменниках скритикувати католицтво, папство пред усім. До сього поруч полеміки доґматичної служить йому анекдотична історія папства, зачерпнена з середновічних католицьких писань; він висуває також протестантську теорію про папу-антихриста, являючи ся попередником на сім полі голосного трактата Зизанія. Написаний більше літературно (менше вульгарно), більше прозоро, сей трактат міг би мати сильний успіх; але в тій формі, як його, маємо, він виглядав більше на збірку матеріалів.

Ще могутнійшою зброєю в руках єзуїтів була школа. За браком власної школи вищого типу, завдяки голосній репутації, яку здобула єзуїтська школа серед польської аристо-

краті, справжній моді на неї в польській суспільности, — православні також в великих масах починають давати до єзуїтських шкіл своїх дітей. Єзуїтська колегія в Вильні, завдяки старим, свіжим ще зв'язям Волини й Київщини з сею недавню своєю столицею (коли вони належали до в. кн. Литовського — до 1569 р.), перша притягає до себе велике число молодіжи з Українських земель. Потім з'являють ся колегії на українським пограниччю — в Любліні й Несвижі, колегія в Ярославі, в Галичині, і пізнійше засновані колегії у Львові й Луцьку, та притягають цілими сотнями учеників Українців. Уже в 1570-х рр. виленська колегія здобула великий розголос на Волини, і такий широко відданий своїй народности чоловік як Василь Загоровський в своїм тестаменті (1577 р.) поручає опікунам віддати його синів „до Вильна до єзуїтів, бо там хвалять добру науку дітям“. Навіть такий православний правовірник як кн. Курбский, коли в тих часах кн. Чорторийська звернулася до нього за порадою в справі свого сина, якого хотіла дати до тоїж виленської колегії, називає сей замір її похвальним. Правда, висловляє обережні побоювання, що єзуїти в своїй школі перетягають православних дітей на католицтво, і наводить на те приклади; але очевидно розуміє, що за браком власної школи неминує прийти ся давати дітей до чужих шкіл однаково, хоч би і з небезпечністю утрати батьківської віри чи народности і розуміє, що жите буде сильнійше всяких таких осто-рог. Тому не виступає різко проти єзуїтської школи, і навіть заспокоює кн. Чорторийську прикладом св. отців, які вчили ся в поганських школах, а не втратили своєї віри. Такими міркуваннями, очевидно, заспокоювали себе й інші, і вплив православних дітей до єзуїтських шкіл був великий. Тим часом єзуїтське виховання, дійсно, було дуже небезпечним для віри й народности. Само по собі виховання в такій школі з сильно вираженим клерикальним характером не могло проходити безслідно, у єзуїтів же се стало просто системою: всіма силами дбали вони про те, щоб привязати своїх питомців до католицтва, до свого ордена. Тому і для переважної частини православних паничів ся єзуїтська наука, завершена ще часом потім подорожею в якийсь заграничний університет, кінчила ся переходом на католицтво і розривом з своєю народністю.

Консервативні й поступові течії в українській громадянстві. Ідеї національної освіти.

Єзуїтські школи, писання, проповіді перетягали до католицької церкви одного по однім репрезентантів української інтелігенції, членів тих визначних і впливових родин, на яких спочивали останки сили й значіння українського елемента, і ті культурні сходи, яких так треба було самій українській народности. Подумати, що з трох синів старшини православних, кн. Острозького, два старші в 1580-х рр. були вже католиками, і трудно було бути певним, що й молодший, який підростав тоді, не піде їх слідами: йому, ще підлітку, присвячує Гер. Смотрицький свою книжку, аби з неї молоде княжа навчило ся „вѣдати и розознавити лѣпшое отъ горшаго“, і до своєї присвяти долучає горячу молитву до Бога, аби він охоронив його „колебання неуставичного у вере или преме-неня“. Католицьким став дім кн. Слуцьких, сього найбільш аристократичного, найбільш блискучого православного роду зпоміж Ольгердовичів, котрих Слуцьке князівство поруч Острозького так недавно був огнищем релігійно-національного відродження. Докладних дат переходу на католицитво поодиноких репрезентантів иньшого українського й білоруського панства ми переважно не маємо, але до кінця XVI віка цілий ряд їх стояв уже між католиками, і львівські братчики на початках XVII в. не дурно вже бачили дуже близьке „всенародное згиненіє“ руського народу наслідком науки в чужих школах, що так часто тягнула за собою перехід на латинство. Рівно небезпечною, з національного становища, була наука в місцевих єзуїтських школах і подорожі за границю, до католицьких університетів. Навіть і ті, що ще формально не вірікали ся віри батьків — і сі, потерши ся новою культурою уже зневажливо дивили ся польськими очима на „глузу й нужденну Русь“ — їм смерділа вже її неучена малокультурна ерархія, брусовате, нечесане і пяне низше духовенство, вся та „руська простота“, яку її апологети даремно старали ся протиставити всяким культурним вимогам, як щось вище, згіднійше з духом християнським. „Нынѣ межѣ Ляхи князи рускіє всѣ поеретичили и христїанства истинныя вѣры отступили и еще на слѣдѣ божїей хулять, и ро-“

щють, иноческій чинъ ругають, поспівають, злословлять, лжуть, клеветують, судять, мерзять, безчестять и до конца ненавидять“, пише наш український публіцист сих часів Іван Вишенський в однім з своїх писань. І для ілюстрації виводить такого новомодного „дѣтину руского“, „бывшого благочестивого христіанина преже и цѣломудрца Малое Русїи“, який тепер, набравши ся польської культури й польських поглядів, з горда дивить ся на простакувате руське духовенство тих часів упадку і на ту просту й понижену руську віру. Сей представник нових часів смієть ся „зъ духовного иноческого чина“, з його простакуватости, некультурности, з непоправного, пьяного, корчемного життя низшого духовенства часів найгіршого упадку православної церкви. Вишенський збиває його закиди що до несвідомости й некультурности з становища християнського аскетизму, бере в свою оборону навіть такого монаха, якому трапить ся й піддати ся спокусі свого черева, або переночувати в корчмі — тільки монаха-грошолобця уважає пропащим, слугою диявола. Але щоб сі аргументи переконали противника, треба було, щоб і той стояв на тімже ґрунті християнського аскетизму. А коли Вишенський виводить власне чоловіка обмирщеного, „миролюбця й розкошника віку сього“, то очевидно, що його аскетичні аргументи ніяк не могли переконати.

Писання Вишенського взагалі служать дорогоцінним зеркалом тодішньої кризи, перелому українського життя, і щоб оцінити відповідно їх, нам треба познайомити ся трохи з самою сею характеристичною фігурою, одною з найінтересніших індивідуальностей не тільки сеї доби, а взагалі всеї нашої культурної історії. Правда, чисто біографічних дат ми маємо про Вишенського незвичайно мало; знаємо, що був він родом з Галичини, з Вишні — і се означенне „з Вишні“ зробив своїм призвищем, з яким зістав ся і в пам'яті поколінь. Знаємо, що він був чоловік бувалий, знав багатьох і багато на сучасній Україні; потім кидає її й слідом сучасних аскетичних традицій іде на святу гору Афонську, доходить вищого ідеалу аскетизму в самотности й мовчанню одинокої печери. Там доходять до нього вісти про культурно-національну й релігійну кризу сучасної України, і він в 1590-х рр. відзиваєть ся з свого афонського затвору громовими посланнями в стилі біблійних пророків против ворогів старого русь-

кого благочестя, репрезентантів обмирщення церкви, деморалізації суспільности й упадку в ній церковного, ліпше сказати — аскетичного духу. Та на скільки він потягає нас щирістю свого чуття, глибиною свого демократизму й гуманного настрою, коли виступає против аристократичних забаганок єрархії, против зневаги, яку показує вона своїй пастві, тому українському демосу, що за упадком і байдужістю аристократії береться до церковного й національного відродження, або коли виступає взагалі против пониження й експльоатації закріпощених народніх мас сучасним розкішним панством, — на стільки багато знов проявляє він короткозорости й наївности в трактуванні національних і культурних завдань моменту.

Вишенський в своїх писаннях являєть ся дуже вимовним, горячим і щирим, а тому для характеристики духового українського життя незвичайно інтересним, представником консервативного, правовірного напрямку, який хотів би противставити всім сумнівам, питанням, контроверсіям того бурливого часу візантійсько-руський аскетизм, староруську „простоту“. Безперечно, Вишенський в тім не був самотнім. В письменстві в сїм напрямі висловляли ся старші полемісти — московські емігранти Артемії і Курбський. Артемії на замітку Будного, що добре учителям знати багато язиків, сипле ряд скептичних заміток против „мнимого ученія“, доводячи, що для християнської науки треба „чистоти ума“, яка досягаєть ся повненнем христових заповідей, „а не челоуѣческими науками“. Курбський хоч не відкидає услуг „Философїи внѣшныя“ в літературно-теологічних зайняттях, одначе і для нього поміч від усіх бід лежала в старій богословській традиції: треба тільки узброїти сучасного чоловіка писаннями св. отця, і для того переложити їх на словянську мову — дарма, що ту словянську мову так слабо розуміли на Україні, що кн. Острозький, одержавши від Курбського новозроблений ним переклад толковань Золотоустого на ап. Павла, радив йому „лѣпшаго ради вырозумѣнія на польщизну преложити“. Курбський страшенно розгнівав ся на таку раду: для нього, Москвитина, словянська мова зіставала ся тою культурною мовою, яка звязувала во єдино православний світ, і він промовляє до почуття Острозькому, пригадуючи, що то „вождѣленный и любимый праотець твоихъ прирожденный языкъ словенскій“. Доказує, що „въ польскую барбарію“ не можна

порядно перекласти ніяких богословських писань не тільки з словянського або грецького, але і з латинського: „сeнсь быти нѣяко можетъ, но околѣчность слогъ зѣло будетъ далека“.

Незалежно від впливів сих правовірних Московитян тужліню веде і наш Вишенський, безперечно, являючи ся речником, як я сказав, цілої культурної течії в тодішній українській суспільності — православного консерватизму, старовірства. Він виступає теж горячим прихильником словянської мови й противить ся „простому языку“. „Евангелія и апостола въ церкви на литургии простымъ языкомъ не выворочайте, по литургии же для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладайте; книги церковныѣ всѣ и уставы словенскимъ языкомъ друкуйте“, — пише він навіть в однім з пізніших своїх послань, коли все значінне літературної пропаганди на загально приступній „простій“ мові мусіло бути всім ясно. Свою гадку він пробує підперти міркуванням про містичне значінне словянської мови. „Скажу вам тайну велику, що дьявол таку має зависть на словянський язык, аж ледво живий від гніву: він радий би його до решти знищити і всі свої сили на се двигнув, аби його обмерзти і в огиду та ненависть привести, так що коли деякі наші словянську мову хулять і її не любять — то можна знати певно, що то вони роблять під впливом того майстра“.

Оправданнем такого спеціального привязання до традиційної словенської мови міг для Вишенського служити загальний консерватизм супроти своїх релігійних традицій, який показувала українська суспільність, і яке диктувала їй не тільки релігійна інерція, а й інстинкт національної самоохорони. Сей консерватизм не дав вилити ся тодішньому культурно-релігійному рухови, при всіх реформаційних елементах в деталях, в рух реформаційний, а привів до береження старого православія. В тих критичних часах, при слабкості культурних сил, при загальнім ослабленню національного почуття і тих звязків, які могли підтримувати те почуте національної одности, мало певне оправданне таке старанне заховати й скріпити ті прикмети національної одности, які лишили ся ще: на старих підставах можна було згромадити й організувати українські елементи, а пробуючи реформувати головну піставу національної свідомости — „руську“ віру, можна було боятися повної розтічи й розби-

тя; иньших же підстав — чисто національних чи суспільно-економічних — ще не було. Але Вишенський не умів сього ясно відчутти чи ясно висловити, і його оборона словянської мови переходить в старовірський обскурантизм, коли він пише, що словянська мова корисніша від усіх поганських язиків і наймиліша Богу, бо вона „безъ поганскихъ хитростей и руководствъ, се же есть кграмастикъ, риторикъ, діалектикъ и прочихъ ихъ коварствъ тщеславныхъ, діавола вѣмѣстныхъ, простымъ прилѣжнымъ читаніємъ, безъ всякаго ухищренія къ Богу приводитъ и Дѹха святаго подъємлетъ“.

„Латинская же злоковарная душа, ослѣпленная и насыщенная поганскими тщеславными и гордыми догматы, — божія премудрости и разума духовного, смиренія, простоты и беззлобія вмѣстити не можетъ“. І Вишенський остерігає своїх земляків від тої гордості духа і мирської мудрости, віддаючи її в уділ латинникам. „Як закомили ся ви на латинську й світову мудрість, то й побожність стратили. Чи не ліпше вивчити часословець, псалтир, октоїх, апостол, евангеліє й иньші церковні книги і бути простим богоугодником та вічне житє добути, ніж дійти Арієтотеля, Плятона й звати ся мудрим філософом на сїм світі, та в гєнѹ піти — розсуди сам. Минї здаєть ся — ліпше ані аза не знати, аби тільки Христа дотиснути ся“. В иньшїм писанню, більше меньше тогож часу, Вишенський, виходячи з тої ж неґації „мирської мудрости“, осуджує нову систему шкільну, прийняту Українцями від Поляків, і взиває їх до повороту до правовірної школи добрих старих часів: замість діалектики вчити ся часословця, замість риторики-псалтири, замість філософії октоїха, і т. д. Була се стара рецепта, що подавала біблію як вмістилище всякої премудрости, не тільки духовної, а й світової, казала шукати в ній всі сїм свобідних наук, всяке знання гуманітарні і навіть природні. Вісімдесят лїт перед тим люде читали її в Біблії Скорини, тільки Скорина був на стільки поступовійший, що біблію давав в перекладї на посполиту мову, а Вишенський обставав за старим словянським текстом — як московські емігранти від Артемія й Курбского до Федорова включно, що своїми впливами, безперечно, були дещо ослабили в білорусько-українських краях нахил до уживання народньої мови.

Без сумніву, Вишенський був не одиноким в такім ста-

ровірстві, в упередженню против мирського знання і латинської науки. Порівняти пізнійше „Совѣтованіє о благочестіи“ (1621), де радить ся опирати ся „на догматахъ и писмахъ светыхъ отцевъ а не на латинскихъ силіогисмахъ, ани на выкрутне презъ нѣ преверненихъ писмахъ вѣшати ся, а не обучати ся имъ“. Або ще пізнійшу агітацію київських „неучених попів і козаків“ против латинської школи założеної Могилою: „на що латинску и польську школу заводите? у нас її досі не бувало, а люде прѣте спасались“. Але жите було сильнійше від сих старовірських упереджень і гіркими, очевидними фактами на кождім кроці остерегало від ідеалізації руської „простоти“ та доказувало потребу уоружити свою церкву і народність зброєю по можности рівносильною з зброєю противника, коли не хотіли стратити все, що підносило ся над рівнем тої хваленої простоти — все що хотіло бути теж культурним і не відставати від житя. Міг Вишенський в запалі аскета поручати Руси зіставати ся „похуленою, поруганою, посмѣяною“ і відкладати до страшного суду свій тріумф над противником: „тогда skutкомъ узримъ, кто будетъ лучшій — Латина или Греки съ Русью“. Але се було самовбийством для нації, а в обставинах тодішнього українського житя й поготів.

І се розуміли люде ближші житя й живих людей, ніж офонський аскет, люде з поглядом ширшим і глубшим, ніж „неучені попи київські“. Вони одиноким способом піднесення своєї церкви, культури, народности уважали повисненне освіти, організацію шкіл на нових взірцях, присвоєнне сучасної західньої культури. Таким виступає перед нами незвісний автор Перестороги, що добачає в браку освіти, браку добре організованих шкіл причину всього упадку Руси, й політичного й культурного: „Се дуже зашкодило Руській державі, пише він, — що не розширювано в ній шкіл і наук, бо як би мали науку, тоді в своїй невідомости не прийшли б до такої погибели. Читаючи хроніки польські, знайдеш у них звістки про те, як Поляки опанували руські землі, війшовши у приязнь з ними та повидававши своїх королівен за Русинів, а через них розповсюдили в них свої культурні звичаї й науку: Русь, увійшовши в ближші зносини з ними, набрала охоти до їх побуту, мови, наук і не маючи своєї науки, почала своїх дітей давати в науку римську, а ті з наукою при-

звичаювали ся й до віри їх, і так помалу привели вони через свою науку (школу) до римської віри все панство руське: потомки князів руських вихрестили ся з православної віри на римську, призвища й імення собі позміняли, наче б не вважали себе потомками благочестивих предків своїх; а через те православіє грецьке (грецького обряду) стратило прихильність, прийшло в погорду й занедбанне, бо люде з поважаних верств, гордючи своїм православієм, перестали йти на духовні уряди, і поставляно на них кого будь — таких що могли бути під стать тільки простим людам“.

Погляд вповні анахроністичний — бо переносить в перспективу віків те, що діяло ся в останніх десятиліттях і вповні односторонній, бо зводить на перевагу польської культури те, що було (як бачили ми вище) результатом також (і ще більше) впливів і причин політичних, наслідком переваги правної й економічної, чисто фізичної пресії з боку державного механізму. Він виявляє слабке обізнання автора з своєю минувшиною (не дурно відомости свої він черпав з самих „кроник польських“). Але як показчик сучасних поглядів, настроїв, ідей тодішнього чоловіка — з останніх літ XVI в. (трактат писаний по р. 1600) се все дорогоцінне. І се незвичайно високе, до надмірности, понятє про освіту й школу, що являєть ся результатом і відгомонам заходів коло організації школи в 1580—90-х рр.; і се спостереження, що без школи зістали ся мертвим капіталом навіт ті запаси староруської книжности, які мала українська суспільність — відповідь на односторонні заходи коло самого помноження теологічного запасу в душі Курбського; і те що упадок православної церкви й її відродження у сього чоловіка являєть ся тільки нероздільною частиною в упадку й відродженню народности, нації взагалі, яка головно інтересує й журить автора. Він з легковаженнем говорить про фундування церков і монастирів, ставлячи культуру вище самої побожности. Се кидає нам властиве світло на дійсний характер сього руху, релігійного на зверх, але в основі своїй далеко ширшого, національного. В релігії й через релігію хотіли подвигнути націю, котрої релігія була тільки найбільше значною національною маркою. І се також було причиною, чому узко релігійне становище Вишенського й ин. не могло промовити до почутя борцям за українське відродження кінця XVI в.: аскети в сти-

лю Вишенського вперед відкидали як безнадійних і непотрібних всі елементи суспільности, яких тягли до себе світські інтереси й вигоди. Діячі-ж українського відродження хотіли уратувати для нації по можности всі суспільні елементи, не вважаючи на те, на скільки побожні й цінні були вони з чисто церковного становища. Вони хотіли не самих успіхів церкви, а відродження національного, національного поступу й життя.

В посланні Вишенського до стариці Домнікії маємо цінні рефлексії конфлікту його з людьми сього поступового напрямку — він називає якогось проповідника волинського і пана Юрка зі Львова, по всякій правдоподібности Юрія Рогатинця, якого тепер часто вважають самим автором Перестороги, хоч се не більш як здогад. Вишенський виступає против напрямку львівської братської школи. Він не бачить в ній користи для церкви — нові руські філософи не вміють ні читати ні співати в церкві, не годять ся ані на попа, ані на дяка. Не бачить у сих вихованців християнського, себто аскетичного духу. „Яка користь з них — чорнилом хитрости, а не словами Духа св. вишколених казнодців, що перейнявши собі способи з латинської ереси, зараз шкільні байки складають, проповідують і учать, а аскетичного, безстрастного життя не хочуть“, питає він. „Риторські байки“ православної школи здають ся йому тільки переходною ступенню до латинської прелести. Оборонці нової школи муіли дати йому дуже сильну відповідь на його закиди, і він сим разом готов до певних уступок: „я б радив нашим фундатором благочестя у Львові на самперед навчити дітей церковної служби, словесловія, благочестя, а забезпечити їх благочестивими догматами від сумнівів у вірі, тоді не боронити їм брати ся до „вигішних хитростей для вѣдомости“. Одначе була се тільки вимушена уступка, і пізнійше Вишенський знову стає на становищу безоглядної негачії мирської науки. Аргументів оборонців нової школи він, на жаль, не наводить. В Пересторозі ми бачили мотиви національного й політичного характеру, в пізнійшій обороні нових шкіл (київських) — в Exege-sis-і Сильв. Косова (1635) аргументи беруть ся з практичних обставин суспільного й політичного життя світської суспільности. „Латинські школи потрібні для того, аби нашої Руси не називано „дурною Русію“, а то поїде бідний Русин до три-

буналу, до сойму, до повітового гродського суду або земського, дивись — не розуміє ані суді, ані адвоката, ані посла — дивить ся тільки то на того то на сього, вилупивши очі як ворона“. Лукавий аргумент противників (з польської сторони), що в православних школах повинні вчити ся грецької мови, а латинську лишити католицьким школам, він без церемонії називає лукавством — „добра рада, але вона більше на місці була б в Греції, а не Польщі, де не можна обійти ся без латинської мови“...

І Русь рішучо не схотіла зіставати ся „дурною Русю“ в польських очах, як радив їй Вишенський. Не схотіла відкласти свого національного спору з переможним противником до страшного суду, а на сім світі стоїчно зносити всі пониження, утрати, масову утечу „в стан торжествующих“ всіх, хто не міг перейняти ся аскетичним духом афонського схимника. Беруть перевагу ідеї Перестороги — горяче величання освіти, як єдиного лікарства на всі національні біди, весь той розстріл і упадок українського життя. Організація національної школи, щоб українська молодіж „піючи в чужих студницяхъ воды наукъ иноязыческихъ, вѣры своєї не отпадали“, як писали львівські братчики — бо з тим і „всенародное згиненіє борзо близко ходить“. Розвій національної освіти, культури, науки — щоб можно було бути культурним чоловіком, не сходячи з свого національного становища, не розриваючи звязи з своєю народністю. Се завдання моменту, які приймає кінець кінцем, можна сказати, все українське громадянство, від верхів його єрархії до широких міщанських кругів, в свідомості страшної небезпеки якою грозить українству брак національної культури. Національна школа, освіта, наука — се ті гасла, під якими рушає українська суспільність в свій національний похід на переломі XVI і XVII віку.

(Далі буде).

АНАТОЛЬ ФРАНС.

ПИЛАТ.

Люцій Елій Лямія з вельможної родини в Італії, не скинувши ще білої з пурпуром хлопячої одежі, поїхав вчити ся філософії в атенських школах. Повернувшись до Риму, він оселив ся в своїм домі на Есквілінським горбі, де в товаристві молодих вітрогонів віддав ся непулящим втіхам. Та врешті обвинувачено його в недозволених зносинах з Лепідою, жінкою консуля Сульпіція Квіріна, і заслано на вигнання імператором Тіберієм. Минав йому тоді 24 рік. За вісімнадцять літ свого вигнання він обїздив Сирію, Палестину, Кападокію, Вірменію, жив довго в Антіохії, Цезарей і Єрусалимі. Коли вмер Тіберій і на троні сїв Кай, Лямії нарешті було дозволено повернути ся до столиці; йому звернено навіть частину майна.

Нещастя умудрили його.

Він уникав зносин з веселими жінчинами, не шукав ніяких посад, цурав ся пошани і жив самотою в своїм домі на Есквіліні. Записував все, що бачив цікавого в своїх далеких мандрівках; і так минулі злигодні стали для нього, як казав сам, осолодою тиші, що настала тепер. Серед сеї спокійної роботи і уважного думання над книжками Епікура, з тихим здивованнем і сумом помітив він наближенне старости. На шістьдесяті другім році він вирушив на води в Байї, бо докучали йому ревматичні болі. Сей беріг, колись так улюблений морськими птахами, тепер роїв ся богатими і жадними забав Римлянами. Серед сеї блискучої юрби Лямія вже тиждень жив самотний, без приятелів; одного разу перед вечером, почувши наплив сил, задумав зійти на узгір'я, що дивились в води оповиті як вахханки виноградною дозою.

Дійшовши верхів'я сїв він край дороги під теревинфами; очи його блукали по прекраснім краєвиді. Зліва синїли голі поля флегрейські, що тягли ся аж до руїн Куми. Справа — Мізеньський ріг гострою скелею різав Торентське море. У підніжжя, на захід, багаті Байї, вигинаючись по кориті річки, розстелювали свої сади, вилі оздоблені статуями, мармурові портики і тераси, що спускали ся до блакитних хвиль моря, де бавились дельфіни. Проти його, по другий бік затоки, на березі Кампанії, вже позолоченої заходячим

сонцем, блищали храми, увінчані далекими лаврами Позіліпи, — а сам край обрїя смїяв ся Везувїй.

Лямїя дїстав із згортки тоги звиток, що містив в собі „Розправу про природу“, простягнув ся на землі і став читати. Але небавом крики невольника примусили його встати, щоб дати дорогу ношам, які піднімались в гору вузькою стежкою серед виноградників. Ноші були зовсім відкриті, і Лямїя побачив величного, міцно-збудованого старця, який лежав на подушках; очи його дивили ся похмуро й гордо. Його орлиний ніс звис над губами, стиснутими довгим підборідем і міцними челюстями.

Обличче його одразу видало ся Ламїї щось по знаку. Одну хвилю він вагав ся назвати імя, але зараз же кинув ся до нош з виразом радості й подиву і скрикнув:

Понтїе Пилате! Дяка богам, мені дано знов побачити тебе!

Старець знаком зупинивши рабів, звернув уважний погляд на людину, що витала його.

— Понтїе, мій привітний друже! — провадив Лямїя — двадцять років так убїлили мое волоссе і вкрили зморшками лице, що ти не пізнаєш Елїя Лямїю!

На се імя Понтїй Пилат зійшов з нош так хутко, як тільки се дозволяв йому його похилий вік і важність його постави. І двічі поцідував Лямїю.

— Я радий знов побачити тебе — мовив він. Ти нагадуєш мені давні літа, коли я був правителем Юдеї в Сирійській провінції. Тридцять років уплило від того часу, як я тебе вперше побачив. Ми зустрілись в Цезареї, де ти тужив у вигнанні. Мені вдало ся змякшити трохи сю тугу, і з приязни до мене ти поїхав за мною в сей сумний Єрусалим, де Юдеї труїли мені жите горічю й відразою. Більше десятиох літ був ти моїм гостем і вірним товаришем, і в розмовах про Рим ми обидва знаходили забуте, ти — від своєї біди, я — від своєї величності.

Лямїя знов обняв його.

Ти не все сказав, Понтїе. Ти забуваєш, що для мене використовував свій вплив на Ирода Антипу і щедро розкрив мені свій гаманець.

— Не говорімо про се, — відказав Понтїй, — аджеж повернувшись до Риму ти прислав мені з своїм відпущенником суму грошей, яка занадто нагородила мене.

— Понтїе, я не можу розплатити ся з тобою самими грїшми. Але скажи мені — чи були боги милостиві до тебе, чи задовольня-

ли вони твої бажання? Чи тішиш ся щастем, якого ти варт? Кажі мені про твою сімю, майно і здоровле!

— Я закопав ся в Сіцілії, де в мене є землі, сію і продаю шпеницю. Моя старша дочка, улюблена моя Понтія, повдовіла, живе тепер в мене і дає лад в моім домі. Дякувати богам — я зберіг ясність ума, і память моя не ослабла. Але старість тягне за собою цілу купу недугів і страждань. Подагра точить мої сили. І ось, як бачиш, я подавсь на флегрейські поля шукати полекшення моім стражданням. Ся обпалена земля, з щілин якої в ночі вибухає полумє, випускає гостру, сірчану пару, і кажуть, що ся пара злагоджує болі, вертаючи мускулам їх гнучність. Так принаймні запевняють лікарі!

— Най відчущеш ти се на собі, Понтіє! Одначе, не вважаючи на подагру і її люті болі, ти видаєш ся трохи чи не молодшим від мене, хоч ти старший на десять років. Справді, ти і зараз маєш більше сил, ніж я коли будь, і я тішу ся твоім бадьорим виглядом. Чому ж, друже, покинув ти завчасно державну службу? Чому зложив ти прокураторство Юдеї і пішов в добровільне заслання, в свої Сіцілійські землі? Скажи мені, що ти пережив від того часу, як я бачив тебе в останній раз? Ти мав притлумляти повстанне Самаритян тоді, як я подав ся до Канадокії, де мав надію розжити ся, розводячи коней і мулів. На чім скінчив ся твій похід? З того часу я тебе не бачив. Кажі мені, просвіти мене. Все, що торкаєть ся тебе, мені близьке.

Понтій Пилат сумно похитав головою.

— Дбайлива вдача і вірність обовязку, — мовив він, — змушували мене виконувати сей обовязок не тільки пильно, але й з любовю. Але злоба ненастанно гнала ся за мною. Підступи ворогів і обмови розбили моє жите в розцвіті його сил і не дали доспіти його плодам. Ти питаєш мене про повстанне Самаритян. Сядемо тут на горбочку. Я оповім тобі в кількох словах. Всі події так живі в моїй памяти, наче вони трапили ся вчера.

— Один чоловік з народа, могутній словом — таких чимало буває в Сирії, — намовив Самаритян зібрати ся узброєними на гори Гарізімі, яку вважали в тім краї священною: пообіцяв їм на їх очах витягнути з гори священні чаші, які за давніх ще часів Евандра й Енея, нашого батька, — сховано там одним найвисшим вожем, або радше тубильним богом, Мойсеєм. І віра в се підняла всіх Самаритян. Але мене завчасно повідомлено, і, щоб упередити їх, я звелів заняти гору відділами піхоти, а на шляху до неї розставив кінноту.

Сі перестороги були дуже потрібні. Повстанці уже обсадили кріпость Тіратабу біля самого підніжжя Гарізіма. Розігнати їх було легко, і я притлумив повстаннє в самім зародку. Потім, щоб з малими жертвами досягнути значних результатів, я суворо покарав привідців бунту. Але ти знаєш в якій залежності був я від проконсуля Вітелія; що правив Сирією не на користь Рима, а проти його, бо думав, що провінції імперії подаровані йому, як маєтності тетрархам. Старшини з Самаритян слізно скаржили ся йому на мене, впадаючи до його ніг. Послухати їх — і на думку їм не спадало противити ся Цезареви. Я ж став ся підмовником, — і зібрались вони навколо Тіратаби, лише щоб бороти ся проти моєї жорстокости. Їм вдало ся зворушити Вітелія, і, доручивши Юдею своєму приятелеви Марцельови, він звелів мені поїхати до імператора виправдити ся. З важким серцем, затаївши помсту, рушив я в море. Коли я став на берегах Італії, саме тоді Тіберій від тягару років й влади, нагло помер на Мезінським розі, що видно он там в вечірній млі. Я шукав справедливости у Кая, його наступника, розумного від природи і добре ознаємленого з ділами Сирії. Але подивуй ся зо мною, Ляміє, жорстокости долі, яка переслідує мене. Тоді в місті жив Юдей Агрипа, товариш Кая і друг його дитинства: Кай його любив, мав ласку до нього. Сей Агрипа прияв Вітелієви, тому що той був ворогом Антипи, Антипу ж Агрипа переслідував своєю ненавистю. Імператор послухав намов свого милого Азіята і не захотів навіть вислухати мене. Я жив під загрозою незаслуженої неласки; задержавши сльози, переповнений жовчю віддалив ся в свої сіцилійські маєтки, де я вмер би з туги, колиб моя лагідна Понтія не заявила ся потішити свого батька. Я став сіяти і вирощувати найкращу пшеницю у всій провінції. Тепер надійшов кінець мого життя. Будучність розсудить мене з Вітелієм.

— Я певен, Понтіє, — відповів Лямія, що все, що ти діяв проти Самаритян, ти робив з намови твого правого розуму і виключно в інтересах Рима. Але чи не дуже ти піддав ся в сім випадку тій гарячій відвазі, яка завжди захоплювала тебе? Чи пам'ятаєш, в Юдеї, я був молодший від тебе і тому здавало ся б, міг би бути більше палким, а про те як часто я благав до твого милосердя й мягкости.

— Мягкість до Жидів! — скрикнув Понтій Пилат. — Ні, друже, хоч ти й жив серед їх, ти кепсько знаєш сих ворогів роду людського. Горді й одночасово низькі, печесно подлі і непохитно уперті, вони зарівно можуть притомити і любов і ненависть.

Розум мій виховав ся, Ляміє, на правилах божественного Августа. Коли мене поставлено правителем Юдеї, мир, дарований всемогутньою владою Рима, вже панував у всіх країнах. Не чуто було більше, як за часів горожанських війн при наших предках, про таких проконсулів, що розживали ся з казни провінцій. Я добре розумів свої обовязки і чуйно старав ся правити тільки мудрістю й уміркованістю. Боги свідки — упертий був я тільки в лагідности. Але до чого мені здали ся сі добрі наміри? Ти бачив мене, Ляміє, коли на початку мого правління, вибухнуло перше повстаннє? Чи треба тобі нагадувати обставини? Залога Цезареї вирушила на зимівлю до Єрусалиму. Легіонери несли на прапорах образ Цезаря. Се видовище образило мешканців Єрусалиму, які не признавали божественности імператора, — а чи ж не почеснійше корити ся богови, аніж людині — коли то вже треба корити ся. Народні жерці скупчили ся коло мого трибуналу, і прохали мене з гордою покорою забрати прапори з святого міста. Повага до божественности Цезаря і величности імперії змусила мене відмовити їм. Тоді чернь прилучила ся до жерців і грізний лемент розляг ся в преторії. Я звелів салдатам зложити списи перед баншою Антонія, і різками розігнати сю безстыдну юрбу. Але Жиди були нечулі до ударів і все заклинали мене; найупертійші з них лягали на землю, підставляли свої шиї і вмирали під різками. Ти сам бачив, Ляміє, якої зневаги я зазнав тоді. З наказу Вітелія повинен був я одіслати прапори до Цезареї. Я не заслужив такої ганьби. Перед лицем безсмертних богів присягаюсь, що за мого правління я ані разу не образив правосуддя, не зламав законів. Тепер я старий. Ті що скривдили і обмовили мене померли. Невдовзі і я помру: хто помстить ся за мене? Хто стане в обороні моєї памяти?

Він застогнав і замовкнув. Лямія сказав:

— Мудрость вчить нас не покладати на темну будучність ані надій, ані страху. Чи нам не однаково, що подумають про нас люде? Ми самі єдині свої свідки і судді. Вдовольняй ся, Понтіє Пилате, власним признаннем своєї чесноти. Вдовольняй ся власним поважаннем і поважаннем твоїх приятелів. Розумієть ся, не можна правити людьми тільки лагідністю. Те милосерде до роду людського, яке наказує філософія, має мало спільного з вчинками громадських діячів.

— Залишім се, — сказав Понтій. — Сірчана пара, що підіймаєть ся з флегрейських полей, має більшу силу, коли виходить

з землі ще горячою від проміння сонця. Мушу поспішати. Прощай. Але зустрівши друга, я не хочу втеряти сього щасливого випадку. Еліе Ляміе, зроби мені ласку, приходь повечеряти до мене завтра. Мій дім стоїть на березі моря край міста в напрямі до Мізенського рогу. Ти його відразу пізнаєш по портику, де вимальовано Орфея, що причаровує тигрів і львів звуками своєї ліри. До завтра, Ляміе — повторив він ще раз, опускаючись на носі. — Завтра ми побалакаємо про Юдею.

Другого дня Лямія в пору вечері був в домі Понтія Пилата.

Тільки два ложа стояло в їдальні. Стіл, прибраний без розкоші, але з благородною виборністю, заставлено срібними блюдами, в яких була дичина в меду, печені дрозди, устриці з Лукрена й міноги з Сіцилії. Вечеряючи Понтій і Лямія розпитували ся один другого про хвороби, докладно виписували їх симптоми, і обопільно ділили ся засобами, які були їм відомі. Далі раділи зі своєї зустрічи в Байях, вихвалювали красу сього побережжя, м'яккість і чистоту повітря. Лямія захоплював ся гарними гетерами, яких бачив на березі в убраннях, густо прикрашених золотом, з дорогими накриттями, вивезеними з чужих країн. Але старий урядовець нарікав на ту пиху, яка за для якогось каміння і павтинних тканей, зітканих рукою людини, віддавала римське золото чужоземцям, і навіть ворожим імперії племенам. А ще далі розмова зійшла на гігантські будови в сім краю, на дивний міст, збудований Каєм між Путеолем і Байями, і на канали, вириті Августом, щоб провести морську воду в Авернське і Мукренське море.

— І я теж — сказав зітхаючи Понтій, — мріяв колись про корисні публичні роботи. Коли мене, на моє нещасте, поставлено прокуратором Юдеї, я виробив плян водопроводу на двіста стадіїв завдовжки, який постачав би Єрусалиму доста чистої води. Я сам робив досліди, я призначив високість підняття води, великність і нахил бронзових водозборів, від яких розходять ся труби, розносячи воду; порадившись з досвідченими будівничими, остаточно порішив все сам. Я виробив правила для охорони води, щоб ніхто з приватних осіб не міг своєвільно брати її. Будівничі були призначені, робітників зібрано. Я звелів розпочати роботи. Але замісь того, щоб радісно привітати споруду сеї водної путі, яка по могутнім склепінням мала принести в місто разом з водою і здоровле, — мешканці Єрусалиму вибухли божевільним лементом. З криками про зневагу бога, про безбожність, вони дикою юрбою кинулись на робітників і рознесли камінне фундаментів. Чи бачив ти, Ляміе, більш гидких вар-

варів? Проте Вітелій виправдив їх, і мені звелено було перервати роботи.

— Се велике питання, — мовив Лямія, — чи треба робити людям добро проти їх волі.

Понтій Пилат не слухав його і провадив: — не скотіти водопроводу — яке божевільне! Але все, що йде від Римлян, ненависно Жидам. Ми в їх очах нечисті твари, і сама наша присутність — се вже поганить. Ти ж знаєш, що вони не входили в преторію, — боялись опоганити ся, і я мусів відбувати службові розправи на трибуналі на свіжій повітрі, на тім вистеленім рожевим мармуром помості, де ти бував стілько разів. Вони боять ся нас і погорджують нами. А чи ж не Рим показав себе дбайливою матір'ю і пістункою народів, що всі, як діти, тихо всміхаючись, спочивають на її широких лоні? Наші орли рознесли мир і свободу до границь всесенної. Бачучи в переможених приятелів, ми лишаємо їм їх звичаї і закони, — навіть охороняємо їх. Тільки від того часу, як Помпей завоював Сирію, ся країна, яку розривали чвари дрібних царьків, зазнала спокою й добробуту. І хиба Рим вимагає золота за свій добродій, хиба він взяв собі скарби, які виповняють варварські храми? Чи зрабував він Богиню-Мати в Песіунті, Юпітера в Морімені й Кілікії, Бога Жидів в Єрусалимі? Антіохія, Пальміра, Апамея зовсім безпечні, не вважаючи на свої багатства; їм не загрожують більш Араби пустині, і вони споруджають храми генієви Рима і божеству Цезаря. Тільки Жиди ненавидять нас і погорджують нами. Податки доводять ся видерати від них силою, і вони вперто не хочуть служити у війську.

— Жиди, — завважив Лямія, — дуже віддані своїм давнім звичаям. Вони підозривали, хоч без всякої підстави для того — признаю се — що ти хочеш зламати їх закони і змінити їх звичаї. Дозволь сказати тобі, Понтіє, що твої вчинки не завжди могли розсіяти сю нещасливу облуду. Ти може невідомо збуджував в них тривогу, і не один раз я бачив, як ти виявляв їм погорду, яку викликали в тобі їх вірування і релігійні обряди. Особливо дратувало їх те, що ти поставив легіонерів в башті Антонія охороняти одіж і священні шати первосвященників. І треба признати, що хоч Жиди і не осягли, подібно нам, розуміння божественного, проте шанують таїнства, які збуджують повагу через свою давність.

Понтій Пилат здвинув плечима.

— Вони зовсім не розуміють природи богів. Вони вклоняють ся Юпітерови, не даючи йому ні імени, ні образа. Вони не ша-

нують його навіть хоч би в образі камня, як де-які інші народи Азії. Вони нічого не знають ні про Аполона, ні про Нептуна, ні про Марса, ні про Плутона, ні про жадну з богинь. Хоч мені здасть ся, що вони ще за давніх часів вклоняли ся Венері. Ще й тепер жінки приносять на вітарі голубів, і ти певно пам'ятаєш, що торговці, розташувавшись під портиками храма, продавали парами голубів, яких приносять в жертву. Одного разу мене повідомлено, що якийсь божевільний перевернув сих торговців разом з їх клітками. Жреці кричали про безбожність. Правдоподібно, сей звичай голубиних жертв встановлено було в честь Венери. Чого ти смієш ся, Ляміє?

— Мені щось цікаве спало на думку, — сказав Лямія: а що як надійде колись день і Юпітер Жидів зявить ся до Риму помстити ся на тобі. А чому б ні? Азія і Африка дали нам вже чимало богів. В Римі па наших очах збудовано храми на честь Ізиди і Анубія, який гавбає. На всіх роздоріжжах можна бачити добру богиню Сирійців, що сидить на ослі. А чув ти, що за часів Тіберія один молодий воля удавав з себе рогатого Юпітера Єгиптян і таким способом увійшов в ласку одної добре відомої матрони, занадто побожною щоб в чім небудь відмовити богам. Стережись, Понтіє, щоб як небудь невидимий Юпітер Жидів не приплив одного гарного дня до берегів Остії.

На думку, що Бог може зявити ся з Юдеї, тонкий усміх пробіг по суворім обличчі прокуратора. Потім він знов почав серйозним тоном:

— Як можуть Жиди дати свої закони чужим народам, коли вони самі між собою вічно сварять ся через таке чи інше поясненне сього закону. Ти бачив їх, Ляміє: поділені на десятки ворожих сект, товчуть ся вони на площах, потрушують своїми звітками, один другого ображають, шарпаючи противників за бороду. Ти бачив, як вони на знак розпуки роздирають свої замащені убрання під портиками храма навколо божевільця, опанованого пророчим видінням. Вони не припускають, щоб можна було сперечатись спокійно і з ясным духом про божественні річи, які проте завжди огорнені покровом таємниці і невиразности. Бо природа безсмертних лишаєть ся захищеною для нас, і ми не можемо її збагнути. Я гадаю, одначе, що мудрість наказує вірити в Промисел богів. Але Жиди не мають філософії, і не зносять ріжницї поглядів. Більше — вони думають що треба засуджувати на найжорстоку смерть того, хто має інші думки про бога, аніж ті, які виголошено в їх за-

коні. З того часу як вони скорилися генівви Рима, вироків їх судищ можна виконати тільки після затвердження проконсула або прокуратора, — і ось вони що-години обступають римських урядників, вимагаючи затвердити їх зловісні постанови. Вони наповняють преторію своїми криками о смерті. Сто разів траплялося, що вони, багаті й бідні, скупчившись навколо своїх священників, наче опалівши, оточали моє курульне крісло і шарпаючи мене за кінці моєї тоги, за ремні сандалій, благали, вимагали від мене смерті якого небудь нещасливого, вини якого я навіть не міг зрозуміти, і знав тільки, що він такий самий божевільний, як і вони. Та що я кажу — сто разів! Се лучалося що дня, у всякий час. А проте я повинен був доглядати виконання їх законів, як наших власних, бо Рим наказував мені не ламати, а підтримувати їх звичаї, і я був там тільки караючою рукою. Зпочатку я пробував вплинути на них намовами. Я силкувався видерти у них їх нещасливі жертви. Але моя лагідність дратувала їх ще більше: вони вимагали свої здобичи, як шуляки, вдаряючи навколо мене крилами й дзюбом. Священники їх писали Цезареві, що я ламаю їх закони, і їх скарги, ствержені Вітелієм накликають на мене суворі нагани.

— Не думай, Ляміє, щоб я заховував безсилу злобу і старечу мстивість проти народу, який в мені переміг і Рим і світ. Але я бачаю, до чого вони нарешті змусять нас. Правити ними неможливо, — тому доведеться знищити їх. Ти побачиш — вічно непокірливі, вони потай готують розрухи в своїх розпалених умах і вибухнуть коли небудь проти нас такою дивою ярстю, в порівнянні до якої вибухи Нумідійців і погрози Партів — здадуться дитячими забавками. Вони в тиші мають божевільні надії і марять про нашу погибель. Та й чи може бути інакше, коли вони з намови якогось оракула сподіваються, що з їх племені вийде ватажок, який стане царем світа? З сим народом нічого не вдієш. Треба його знищити. Треба зруйнувати Єрусалим до щенту. Може, хоч я й старий, мені приведеться побачити той день, коли падуть його стіни, і полум'я обхопить його будівлі, а мешканців будуть бити різками і сілю посиплюють те місце, де височів храм. В той день обвинувачення впадуть з мене.

Лямія спробував звести розмову на більш лагідний тон.

— Понтіє, — почав він — я розумію і твою глибоку неприязнь і твої хмури передчуття. І справді, тобі довелось відчувати вдачу Жидів з недоброго боку. Але я жив в Єрусалимі яко сторонній чоловік,

входив в життя народа і тому пізнав такі його прикмети, яких ти не помітив. Я знав лагідних Жидів, що чистотою звичаїв і вірністю обов'язку нагадували Евалійського старця, про якого оповідають наші поети. Та й тобі, Понтіє, доводилося бачити простих людей, які, не називаючи свого імені, вмирали під ударами твоїх легіонерів за те, що вважали вони за правду. Такими людьми не можна погорджувати. Говорю се для того, що у всіх треба добирати міри й справедливості. Але признаюсь, що Жиди і в мені ніколи не збуджували симпатії. Жидівки — ті подобались мені. Я був тоді молодий, і сирійські жінчини дуже хвилювали мої почуття. Їх червоні губи, блискучі, з поволокою очі, їх погляди, повні пестощів, палили мене. Набілені й розмальовані, повні запаху нарда і мірри, ніжні від запахних натирань — тіла їх дають солодку втіху.

Понтій з досадою слухав сі похвали.

— Я не з тих людей, що попадають у лапку Жидівок, — сказав він, — і як ти вже почав про се, Ляміє, я скажу тобі, що ніколи не похвалював твоєї нездержливості. І хоч я тоді не дав тобі досить виразно відчутти свого осуду, коли ти звів в Римі жінку консуля, та се тільки тому, що й без того ти був суворо покараний за свою провину. Шлюб повинен бути святим для патриція — він служить опорою Риму. Що ж до зносин з рабнями і чужоземками, то вони б не мали ніякого значіння, як би не вели до ганебної розпещенности. Дозволь сказати тобі, що ти занадто вже віддавав ся Венері міських вертепів. І особливо осуждую я тебе за те, що ти не взяв собі законної жінки і не дав республіці дітей, як се повинен зробити кожний добрий горожанин.

Але вигнанець Тіберія не слухав більше старого урядовця. Вихилив свою чашу фалернського вина і усміхався образам минулого. По хвилині мовчання він заговорив спочатку тихо, потім все голосніше:

— З якою розкішю танцюють сі жінчини Сирії! Я знав в Єрусалимі Жидівку: — в темнім вертепі, при світлі маленького закоптілого каганця, на вбогім килимі танцювала вона, піднявши в гору руки, щоб брязкотіти кимвалом. Гнучка, з головою відхиленою наче під тягарем чудових рудих кіс, з поглядом повним пристрасти, тоненька — вся огонь і млюсть.

— Я любив її дикий танок, її співи, різкі і одночасово пестливі, запах ладану, який завжди йшов від неї і весь той світ шів-сну, в яким вона жила. Я слідував за нею всюди, змішував ся з грубою юрбою салдатів, штукарів, лихварів, серед яких вона жила. І одно-

го гарного дня вона зникла, і з того часу я більше не бачив її. Довго шував я її по корчмах і вертепах з самою лихою славою — тяжче було відвикати від неї ніж від грецьких вин! Кілька місяців по тім, як я її спустив з ока, я припадеково дізнавсь, що вона прилучила ся до групи мужчин і жінок, що ходили за молодим чудотворцем з Галилеї. Його імя було Ісус; він був родом з Назарету і був розпятий, не знаю, за яку вину. Пригадуєш ти сього чоловіка, Понтіє?

Понтій Пилат зсунув брови і підніс руку до чола, наче шукаючи в своїй памяти. Потім, по хвилі мовчання вимовив стиха.

— Ісус? Ісус з Назарету? Ні, не пригадую.

Переклала *Наталя Романович*.

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

На самоті.

Мов пташки сіренькі з моєї хатини
Дівчатка веселі кудись упорхнули,
Й залишили мене обхоплену смутком
В журбі самотині...

Як тихо навколо... Ні одного звука...
Ні пісні далекої, любого слова,
Ні долі, ні світла і в думках журливих
Сама тільки мука...

Самий тільки жаль невимовний за щастем,
Самі тільки спомини сонця палкого,
І туга безкрая, і тихий скарги
Життя молодого...

Ось дивить ся пильно з кутків самотина,
І холодно й сумно і темно навколо,
І тихо схиляєть ся смерти в обійми
Потомлене чоло...

ІВ. ФРАНКО.

Сучасні дослідни над СВЯТИМ ПИСЬМОМ.

(Далі) ¹⁾.

III.

Остатнє тридцятилітє другого віку по Хр. має велике значіннє для історії первісного християнства. З кінцем другого століття кінчить ся найстарша доба старохристиянської літератури і починають ся нові її форми, що мали вповні запанувати в III віці. Найстарша література, отже новозавітні книги і їх невідступні товариші, найстарші апокріфи (гебрейське євангеліє, Петрів апокаліпсис, до того основи Псевдоклементин і Діяня Петра й Павла), далі сучасні їм по части твори найстарших тзв. отців апостольських (Ігнатія Богоносця, Варнави, Климента, Полікарпа) і загадкові появи Гегезіппа та Папія — все те, так сказати, палеонтологічні твори, заховані лише в уривках, а в значній мірі також у повних текстах, та все те свідки старого, вже тоді, коло р. 200 по Хр. вимерлого світа.

Всі старинні віки вважали письменство чимось другорядним, неначе помічником „живого слова“. Сократ не писав нічого; його ученик Платон дуже часто покликаєть ся на неписані твердження (*ἄγραφα δόγματα*) свого вчителя, так само й Арістотель. Про Ісуса знаємо, що він написав кілька слів на піску (Ів. єванг. VIII, 6—8). Коли б Ісус хотів був передати своє діло освіченим, літературним кругам, то разом із тими кругами було б і його діло щезло, як се бачимо нераз в історії людства. Християнство було сіяне на ґрунті простого люду і тільки звідси виростаючи пробивало собі шлях у літературу. Між першими вірними не було ані вчених, ані письменників. Навпаки, письменники і книжники його народа виступають найострійше против нього. Перша християнська громада в Єрусалимі складаєть ся з найпростійших і найбіднійших людей. В тих громадах також ніхто не писав нічого; зрештою всі люди того часу, особливо християни, жда-

¹⁾ Див. кн. II і III.

ли кожної хвили кінця світа і було їм не до писаня. Найвиднійші апостоли і їх ученики були люди неграмотні і також не думали ні про які записи, тим більше, що живе слово вистарчало їм в повні. Аж коли християнство розійшло ся по за межі Палестини, між освіченими, ззеленізованими Жідами та Греками, явили ся в ньому й люди охочі до записуваня, до якого перли їх поперед усього численні спори між християнами, Греками та Жідами. В діянях апостольських маємо звістки про такі принагідні записи, як оречене апостольського собору в Єрусалимі або лист з порученням Аполлоса до Ефесян. Та особливо листи апостола Павла, що творить найстаршу частину новозавітного канона, являють ся нам свідоцтвом таких принагідних записок, де мішають ся найінтимнійші, особисті дрібниці з дискусією релігійних та політичних тем. Се певно не виключало вперед приготованого пляну і доброго обдуманя в укладі листа. Павлові листи се не імпровізації, впливи хвилевого настрою: вони скрізь подітовані суцільним пляном, кладуть собі мету і групують довкола всі підрядні питання та дрібниці.

Павлові листи, писані між роками 53 і 63, визначають ся багатством історичних нотаток, натяків і освітлень сучасних подій та відносин. Через се вони одно з найбагатших жерел для пізнаня апостольського віку, що кінчить ся з р. 70. Нема сліду, щоб Павло робив якісь заходи в тім напрямі, аби всі громади християнські мали копії його листів; певне лише те, що він велів відчитувати кожний свій лист прилюдно в громаді. Не менше певне й те, що многі громади обсилали себе взаємно цікавішими листами, при чім певно роблено також копії з таких листів. Сей звичай панував і в жидівських синагогах; прилюдне відчитане надавало даному листови більшу повагу як громадському писаню. Се й було жерелом їх виемкового становища, якого не мали інші літературні твори.

До часу перед роком 70 належать також — ще не наші канонічні евангелія, але те, що попередило їх у принагідних записках і той процес комбінованя і розвиваня історичних подій, якого результатом були синоптичні евангелія. Єрусалимська громада, цвитучи під проводом рідного брата Ісусового, в тих первісних часах мала в собі всіх апостолів і головних свідків жита Ісусового. Відси пішов і головний мате-

ріял, що ляг в основу евангелій. Відси йшли записки про висновки і діла Ісусові до всіх громад Палестини і поза її межами. Головним їх змістом, найважнішою основою нової церкви були ті „Слова Господні“, *Λόγια κυρίου*. Маємо традицію, що власне бувший митник Матвій, очевидно один із немногих грамотних апостолів, списав ті словеса Господні народною мовою, отже по арамейськи. Але евангелія, призначеного йому пізнішою традицією, він певно не написав; сей твір стоїть з погляду на свою композицію, артистичне групування деталей, докладно переведену символіку безмірно вище від Матвієвих записок і велить догадувати ся чоловіка з великим літературним образованием.

Час між першою і другою жидівською війною можна назвати часом по-апостольським, що попередив епоху властивого сформовання християнської церкви. Християнство відділяється від жидівства і поганства і ширить ся між поганцями. Жидівство й само робило тут значні уступки новим елементам, знесло церемоніяльні закони, зрекло ся обрізання, а в своїй пропаганді клало головну вагу на науку про одного Бога, на його почитане без образів, на моральну чистоту і віру в страшний суд божий. Сибіллінські оракули написані в ту пору репрезентують власне таке секуляризоване жидівство, що замість обрізання має лише очистительну купіль. Отсе жидівство і творить перший склад християнства; під його впливом повстає перше, Матвієве евангеліє, вже зовсім універсалістичне, але ще з слідами жидівства. В християнській церкві знайдено відповідь на те, чому Ізраель відкинув свого месію і разом із тим утратив усі свої надії.

Впливом тих обставин, подіктовані потребою широкої громади, далекої вже від апостольського „живого слова“ й усної традиції явили ся евангелія, з яких перше Матвієве повстало в часі 70—80 років, а твір Луки, зложений із двох частин, евангелія і Діянь апостольських, десь у початку другого віку. Сі евангелія були компіляціями старих *Λόγια κυριακά* і з усної традиції про Ісусове жите; вони уложені неорганічно, без ніяких дат хронологічних і малюють нам особу Спасителя осяяну блиском божества. Таких проб було роблено багато; вже автор евангелія Луки (I, 1—4) признає, що многі покушували ся зробити дещо подібне до того, що він робить тепер для Теофілія. Про се пише Папій єпископ

єрапольський, що знав іще апостолів при їх житю: „Товмач Петрів Марко, що передано йому з памяти, списав бережливо, але не в порядку, в яким робив або говорив їх Христос. Не був бо Марко ані слухачем Господа ані його наслідником, але був, як я сказав уже, наслідником Петра, що для користи слухачів проповідував євангеліє, так що Марко не згрішив би пишучи дещо так, як повторяла память. Він дбав лише про те, щоб із того що чув, не пропустити нічого ані не дати нічого фальшивого. А Матвій гебрайською мовою написав реченя Христа, також узяті від Петра; дехто перекладав і толкував їх, як хто вмів. Та не книги, — додає він — дають міні стільки користи, як те, що живим голосом учило ся“.

Майже рівночасно з пізнішими частинами новозавітних книг появили ся в Римі твори Климента, Варнави і Гермаса. Перший із них, що писав між роками 93 і 125, являєть ся в листі римської церкви до Коринта як *redisequus Pauli*, о скільки розуміє його, в усякім разі як пильний читач його листів, особливо до Римлян і до Євреїв. Виписки з остатнього твору, як се вже завважив Євсевій, писані дуже свобідним висловом; автор лише раз покликаєть ся на один лист Павлів. Чи і котрих Павлових листів уживав Климент, не можна сказати; в усякім разі се знак, що Павлові листи замість відчитування по громадах зробили ся вже предметом уваги і досліду вчених людей.

Також написаний між 96 і 125 лист Варнави, що зовсім належить до католицьких (вселенських) листів, стоїть під рішучим впливом Павлових писань і цитує листи до Римлян, Коринтян і Солунян, а що до євангелій держить ся синоптиків, головно Матвія. Гермасів „Пастир“ написаний коло 140 р. виявляє протилежне становище також у історії канона. Не даючи ані одного цитата з Біблії знає про те, поминаючи старий завіт, напевно листи перший до Коринтян і Ефесян, поза тим певно лист до Євреїв і I Петрів; синоптичне письменства має в формі єванг. Марка. Видно письменську близькість до листа Якова, і невідомо напевно, чи першинство лежить по стороні листу Якова, чи Гермаса. Всі три писаня знають загальне виляне духа як пророцький принцип у вірних.

Διὰ Χῆ κυρίου διὰ τῶν δώδεκα ἀποστόλων (наука господня через 12 апостолів), хоча всюди зводить до купи лише

старшу традицію, як звід поучень господніх, переданих через апостолів і написана коло 120—160 р., була б неможлива, коли б тоді вже був новозавітний канон. Авторітети, на які вона покликаєть ся, се старий завіт, щедро визискааний, особливо цитований у своїх притчах-премудростях. Реченя Христові, які наведено 17 разів, усі взяті з Матвія, 4 рази з Луки; цитація дуже свобідна, з власними додатками або комбінує оба тексти так, як се зроблено у Татіяна в євангельській Гармонії Діатессарон. Дещо пригадує Івана, але ніколи з додатком *εἴρηκεν ὁ χόριος*. Листів ніде не цитовано, але автори відомі листи Павла.

Папій, уроджений коло р. 60—90, єпископ єрапольський, написав аж по панованю Адріана „Толковане так названих *Λογία χοριακά*, пять книг“. Він опирає ся на євангелія Марка і Матвія — які се були євангелія, чи в теперішнім стані, чи які первісні збірки слів божих, невідомо; певне те, що Папій подає про одну й другу книгу як про звичайну людську писанину і з самого їх повстаня виводить їх хиби: тут чужа мова, там брак порядку. Значить, оба твори для нього ще зовсім не канонічні, не виступають під знаком спеціального божого вітхненя. Інтересне й те, що Папій у тім самім місці заявляє, „що з живого і тривкого голосу пожиточнійше вчити ся, як із книжок“, значить, признає більшу важність устній традиції, як книжкам, які сам же збирав. Евсевій говорить про зібрані Папієм анекдоти раз *παράδοξα*, то знов *μυθώ-τερα* та закидає йому *σμικρον τὸν νοῦν* (обмежений ум). Його книга з часом затратила ся. Він певно знав наші сипонтичні євангелії, а з покликком на якогось Аполлінарїя подає про смерть Юди зрадника такі звістки, які не згоджують ся ані з св. Матвія, ані з Діянями ап.¹⁾

Вийшовши з грецької філософії і навернений на християнство під Гадріаном, ум. 163—167, Юстин мученик у розмові з Жидом Трифоном згадує, що старець, якому він завдячував своє наверненє, велїв йому читати писаня пророків (не апостолів). І що має сказати про свого Логоса-Христа, він обставляє все цитатами зі старого завіта, який він уважає оракулом. Через пророків св. Дух усе пророкував, що тикаєть ся Ісуса. В переведеню доказу тої згідности з доповненєм

¹⁾ Див. сей уступ у моїй статі: Юда Іскаріот, шолудивий Буяк і Вій.

пророків він бачить свою мету. При тім старий завіт є для нього таким абсолютно святим і вітхненим письмом, що про рівнорядність з новозавітними письмами ані говорити не можна.

Написана в половині II віку, правдоподібно александрійська гомілія, фальшово видавана за другий лист римського Климента, має авторитетом *τά βιβλία καὶ οἱ ἀπόστολοι*. Інтересно, що понятє евангелія сходить ся з трьома синоптичними евангеліями; тільки вислови Ісусові мають авторитет. Надто автор цитує багато з апокріфічних евангелій, особливо з єв. *κατ' Αἰγυπτίου*; до Павла стоїть у таких відносинах, як Гермас.

Інакше стоїть діло з ігнатіянською літературою, написаними в рр. 170—180 листами. Тут апостоли, між ними Петро й Павло визначають ся як тісний круг безсумнівно поважних, в своїм житю і смерти просто взірцевих осіб. Для церкви вони істнують лише в своїх писанях. Вже тому паде натиск особливо на Павла, особливо на його пастирські листи. Ті писаня мав автор без сумліву в збірці. Ігнатій стоїть настільки в характеристичнім противенстві до Юстина, у якого Павло виступає на задній плян, а натиск кладеть ся на Апокаліпсу. Наш письменник Апокаліпси не знає, а Павла називає нераз, а з його листів, особливо з першого до Коринтян, виймає цілі звороти і фрази. По над се не знає ніяких інших апостольських листів, а з евангелій цитує тільки слова Господні, ледви одного синопта, а Івана ледви сліди. Одно слово господне, що потроха сходить ся з Лукою (XXIV, 36—40) і Іваном (XX, 20—27), стоїть у своїй основній формі в Гебрейськім евангелію.

Важнійше від непевних здобутків двозначних цитатів у Ігнатія те, що він „голосом Бога“ промовляє до громади і признає загально-христіянське вітхненє, що виходить по за круг апостолів.

В тій частині листа Полїкарпа Смирненського до громади Філіппі, який маємо лиш у латинському перекладі, згадуєть ся I лист до Коринтян VI, 2 з словами: *sicut Paulus docet*. Із становища апостольських отців у історії канона видно, що вони дуже часто доторкають ся новозавітних писань. Найчастійше цитують Павлові листи і синоптичні евангелія.

Майже рівночасно з Юстином написав Арістід свою оброну, де мовчки визискує Павлів лист до Римлян і дає комбі-

націю з Луки I, 35 і Івана I, 14. Ще з Юстином був у Римі Татіян, пройшовши таку саму школу, і через читанє старого завіта навернув ся до християнства і 150 р. написав свою апологію (*λόγος πρὸς Ἑλλήνας*), Павлові твори нагадує зовсім злегка і невиразно, докладнійше пробігає синоптиків, а іванівський пролог цитує як дуже велику повагу, синоптичне й Павлівське маємо ще й в захованих уривках із його інших писань. До періоду, в яким канон тільки що складаєть ся, належить і він раз тому, що стилістичними поправками робить Павлові листи почитійшими. Нарешті він переробив усі чотири євангелія на одно τὸ διὰ τεσσάρων, завдячи при тім ріжні зміни, вкорочуючи значно і додаючи свої додатки, як се видно з коментарія Єфрема Сирина, написаного в р. 360—370 до сирійського перекладу Діатессарона, який заховав ся в вірменській мові. Реконструувати Діатессарон, на скільки взагалі можливе, можна би з Єфремового коментарія та з гомілій Афраатеса, що подає з нього багато виписок. Мелітин сардійський звів до купи коло р. 170 реєстр старозавітних писань у своїх шістьох книгах *Ἐκλογαὶ ἐκ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν περὶ τοῦ σωτῆρος καὶ πάσης τῆς πίστεως ἡμῶν* — християнські толкованє старозавітних уступів. Він називає ті книги *τὰ παλαιὰ βιβλία* або *τὰ τῆς παλαιᾶς διαθήκης βιβλία*; можна догадувати ся, що він близький до думки подібного зводу також і новозавітних книг. Належачи до хіластів він із новозавітних книг знав напевно Апокаліпсу, до якої навіть написав коментарій.

Афінагор (177) так само як Юстин признавав новий завіт лиш тільки важним, о скільки він піддержуєть ся старим, та наводить деякі реченя з нагірної проповіді і багато уступів із Павла і цинить високо лист до Коринтян як апостольський документ. Зрештою і в своїх євангельських цитатах не називає ані титулів книг, ані авторів, так що при всякім його *φησὶ* треба догадувати ся Христос. Натомісь Клявдій Аполлінарис Єрапонець уважав усі чотири євангелія одноцільною цілістю, в якій Матвій і Іван зовсім не суперечать собі. Перший Теофіль називає апостола Івана автором четвертого євангелія. Сей апологет, що писав коло р. 180, дає також доказ про повагу, якою тішили ся новозавітні книги. Божественними або святими книгами називали ся переважно тільки книги старозавітних пророків; їх автори, се *πνευματοφόροι*,

одержимі духом; та таких одержимих духом має також христіянство, особливо в Івані, і то власне в тих уступах, де нема слів господніх. Що правда, не всі ще новозавітні книги поставлено на рівні зі старозавітними, тільки особих авторів зрівняно з пророками, але власне на основі *πνευματοφόροι* виступають євангелія вже обік пророків. Загалом Теофіль виявляє основне знане Павлових ідей і характерних висловів і цитує уступи зі всіх його листів, надто полемізував він із Гермогеном із-за Апокаліпси.

Лист Діогнета пропосний Павловими ідеями більше ніж який инший твір старої апологетики; Павлових і Іванових елементів тут найбільше. Але властиве зрівняне євангелій (автор знає лише Матвія і Івана) та Павлових листів з законом і пророками стрічаємо аж у причеплених до листа двох главах, і то власне в різкій супротивности до того, як доси заперечувано обявний характер старого заповіта. Лист був написаний коло 180 р. Мінучій Фелікс уникає загалом біблійних цитатів, хоч видно, що знав Діяня апостольські та листи Петрові й Павлові. Найбільше користується він писаннями найближчими до нього часом і місцем, отже тими, що були написані в Римі. Він належить до пізніших апологетів. Між ними Оріген має діло особливо з великим ворогом христіян Цельзом. Його напади на христіянство пз. *Ἀληθὴς μάγος* опирають ся по части на устних звістках, з яких він мабуть переняв також багато Павлових зворотів, що містять ся в його книзі, а почасти і головно на читаню христіянської літератури. Між ними він називає виразно „Оповідання і видумки учеників Ісусових“, у яких одначе багато суперечного. Христіяни багато разів переробляли своє євангеліє; вся та література вертить ся на його думку довкола якоїсь *Πρότῃ γραφῇ*, причім канонічних євангелій він не відріжняє від апокріфічних, так як у загалі не признає ніякої офіціальної церковної літератури, ніякого канона обік старого завіта. Але майже все, чого він торкається з історичних матерій, походить, як уже завважив Оріген, із наших євангелій. Цельз уживає також гностичних і жидівських творів, але не в тій мірі що канонічних.

Описаний доси розвій вливається з одного боку в церкву, а з другого в ересь гнози. Ся ересь багато причинила ся до утворення канона вже хоч би тим, що являєть ся мо-

ментом у розвою новозавітної літератури. В ній переважає ще скрізь творчий релігійний елемент, але при тім крок за кроком збільшаєть ся число таких елементів, що характеризують тогочасну теологію і метафізику. Вже в Павлових листах видно способами рабінської діалектики і книжності виставлену гнозу сина божого, що тілом умирає на хресті як жертва за людські хріхи, щоб духом віджити на образ божої величності в блискучій людській подобі і розпочати пануванє над громадою зложеною з усіх народів. За буквами релігійних документів криєть ся тайна божа; ключ загадки світа держить у руці аллегоричне толкованє св. писань, се й єсть *τελεία γνῶσις*, остаточне, крайне розумінє. Але вже александрійська мудрість, що в деяких апостольських листах і в Івановім євангелії уперве піддала ся християнству, полягала на комбінації грецької рефлексії і орієнтальної інтуїції, на звязку європейської філософії і азійської мітології, як і пізнійша гноза. Фантастичний одяг був у ній семітським елементом, черпанім із жидівства і первісного християнства. Саме-ж метафізичне ядро, розумінє дійсности як відпадєня від ідеї, матерії як сутности противної богу, тіла як вязниці душі, розріжнюване людий на тілесних, душевних і духових і т. и. походить із грецької філософії. Та як звязок сих системів з орієнтальними культурами лежав загалом в дусі того часу, то й гностичні системи не були би розвили ся в таку різнобарвну силу незлічимих варіантів, коли-б обік плятонівських теорій про ідеї, стоїчного пантеїзму і пітагорейських чисел не вязала ся дуалістично закрашена теософія передньоазійських, сирійських та перських релігійних системів з деякими мотивами і думками християнства. Всі ті різнородні школи руководили ся не лише власною вподобою, але також поглядами і модою того часу, піддержуючи свої фантастично-глубокоумні виклади світової загадки традиціями і святими писаннями. Та що старий завіт був для них твором якогось підрядного деміурга, то гностичні товмачі мусіли кинути ся на християнські поваги і вияснити їх у своїм дусі. Вибір був тут не трудний бо новозавітні письменники вже й самі наближали ся до гнози. З повною свідомістю чинить се у перше автор листу до Єфесян, розвиваючи в Павлінізмі гностичний елемент і вдоволяючи сим збільшену потребу такої науки. Просто і енергічно осуджують зусиля пасторальні листи,

против γνῶσις ψευδονομος; сюди належать також листи Юди, другий Петрів і перший Іванів. Іванів пролог має те спільне з гнозою, що заповідає розв'язку світової загадки, освітлене тайни повставання всіх річий і вияснення становища і задач чоловіка в світі.

Треба було нової збірки святих писань, коли старому завітови відмовлено поваги як божої обяви. Церковне творене канона йшло паралельно з подібним починанем гностичної секти, яка в тім напрямі навіть випередила церков. Гностики, щоб запевнити своїм системам апостольську санкцію, твердили, що Ісус деякі річі відкрив тільки вибранцям. Одн гностик зробив перший відомий нам реєстр новозавітних книг і той сам гностик дав доказ, що євангельські писаня повинні як рівноцінні стояти обік апостольських.

В перших роках єпископства Пія (140—155) появил ся в Римі Маркіон із Понту, і швидко зробив ся головою дуалістичної школи, яку недавно перед тим заснував був Кердон. Сей оголосив слова Матв. V, 38—40, 43, 44 як заповіді доброго бога, та мав у руках лише неповний екземпляр Луки і Павлових листів. Сам Маркіон, як знаємо від Тертуліяна, Адаманція та Епіфанія та інших, що полемізували з еретиками, уложив канон, у якому зазначив ріжницю проповідання між Павлом і іншими апостолами і признав своєю задачею відновити юдаїстичне євангеліє Христове і послугував ся з огляду на те, що Павло був для нього одиноким достовірним товмачем думок Ісусових, поперед усього Павловими листами. Обі части свого канона він поправляв по власній уподобі: листи, бо *pseudo apostoli nostri et judaici evangeliatores de suo intulerunt*, а євангелія *ut interpolatum a protectoribus judaismi*. І коли католицькі письменники закидали йому фальшоване святих книг, то його ученики відповідали, *Marcionem non tam innovasse regulam separatione legis et evangelii, quam retro adulteratam recurasse*. Його ученик Апелла продовжав далі очищенє тексту, беручи, як казав Оригенес, тільки найкраще з євангелій і листів для себе.

(Далі буде).

ГНАТ ХОТКЕВИЧ.

Літературні вражія.

Ще раз про „Щаблі життя“ останню драму Винниченка. Се ж безусловно помітне явище в нашій літературі. Можна не згоджувати ся, можна бачити більше претенсій, ніж здійснених замірів, можна затримати ніс читаючи, але пройти мимо не можна.

Не критичний розгляд хочу я писати. Загальна моя думка, що се сильна річ, з чисто драматичними положеннями і з сильно поставленою „побутовщиною“, але там, де автор починає філософувати — тратить на силі і впадає, так сказати, в сексуальний шарж. Тоді вже він не пише і не малює, а пнеть ся. Пригадуєте, певно, в „Суеті“ Карпенка Карого Іван нараз ні з того ні з сього починає відкашлювати ся, виходить на середину сцени і широко розставляючи ноги, починає „жарить“ монольоґ на тему о драмах та оперетках. Сипле самими найбагороднішими фразами, найшляхотнішими почуттями — на критичнім жаргоні се називаєть ся: „автор висловив свої погляди на штуку“, а в дійсности се просто фальш, поза автора так само роблена, як і поза актора.

І от в таку саму фальш і неприродність впадає Винниченко, я сказав би навіть більше: сама основа його твору уже почасті фальшива. Цікаво було-б розглянути від чого то походить, тим більше, що причини дізгармоній Винниченка спільні, як міні здаєть ся, дізгармоніям і всеї нашої літератури. Не лаяти чи хвалити автора хочу, а побалакати з приводу його творів.

Винниченко — сильний талант; те, що він пише, невтримане, негармонійне, кострубате, але міцне і кольоритне і, читаючи його річи, ви завжди чуєте голос автора, якусь ноту. Присутність такої „ноти“ в творах письменника — се не аби яке достоїнство: ся нота надає фізіономію авторови. У одного се сумний звук, задроповує зівялим листем навіть веселе чоло і в саму радість, вносить осінню мелодію; у другого — безжурність, що дозволяє навіть про смерть говорити пританцювуючи; у третього — нуда, котрою він потрафить занудити на смерть не один десяток читачів; у четвертого — брехня і т. д. А у багатьох „письменників“ і зовсім тої ноти не чуток — от так собі пише чоловік хто його зна за для чого й навіщо.

У Винниченка чуєш і не ноту, а „глас трубний“. Чоловік кричить, а що — і не розбереш одразу. Чуєш тільки, що б'ється, видаєть ся в усі боки, болючо шукає, а не може знайти. З одного боку „чоловік і ніщо людське не чуже“ йому, а з другого партійні і всякі інші дисципліни затирають мертвим вузлом — і чоловік викидаєть ся то туди то сюди. А потім нараз мов скрикне: „Е!, Остобісіло міні все те“! — і завзято, без ціли і потреби починає дроти тоги і фігове листе морали, засад і т. п. болячок. При всім тим блуканню мусить, очевидно, чоловік фальшити, попадати не в тон та вискакувати з норм — і от міні здаєть ся, що причини тих детонацій ділять ся на дві частини: одна лежить в тих умовах суспільного життя, які утворили письменника Винниченка, а друга — в нім самім, в його неумінню вилізти з впливів окруження.

В „Шаблях життя“ автор бабраєть серед самого „цимісу“ так званих проклятих питань. Ну що ж — його діло. Підійшла така пора в життю, що хочеть ся про се говорити — най говорить. Пройде пора — перестане. Мусить перестати. Бо прокляті питання — тим вони й прокляті, що скільки про них не говори, а ні до чого не договориш ся; а знов переболіти їх чоловік мусить, як мусить перейти і ще десяток всяких життєвих загадок. Справжньої ж творчої роботи в такім говореню, на мій погляд, бути не може, і коли письменник дійсно творець — він мусить перерости сю стадію та взяти ся за свою індивідуальну творчу роботу. Винниченко має „душу живу“ і тому — почекаємо, а діждемо ся чогось ліпшого. В сій сфері нового нічого Винниченко не скаже і як би роздивити ся уважно в його драмі, то кожне слово в ній само вже собою говорить: „я жую стару підшву“. Його головний герой, напр., „просвѣщаєть юношество“ і глаголеть, що „99% революціонерів ходять до проститутток собі на здорове“. Значить що ж? Значить сі 99% уже ходили, у же розрішили проблему життя, а потім прийшов Винниченко і благословив. Очевидно, що в такій штуці і не може бути нового, вона все йде за життям, позаду його; і скільки б не шукати — не знайдете тут ні нового освітлення, ні нових кутів обсервації, а от просто така доба підійшла та й вже. Що вона мине — за се нам порукою здоровий талант Винниченка; його не задовольить дешевий успіх і та „легка робота“ або ліпше сказати відсутність всякої роботи, з якими пишуть ся такі драми.

А поки що — власне силою сього самого таланта Винниченко вводить нас в досить смродну атмосферу, де пнеть ся називати

річи їх іменами. Але чому се у нього не виходить? Чому в тім усім чується якась пересада, щось утріроване, сказане, беручи його термін „з задириливою (себ-то задержуватою) байдужістю“? Артисти великих націй говорять се якимось инакше, просто уміють сказати — ми ж, нещасні, символізуємо всім своїм істнованем слово „теж“. І ми теж нація, і ми теж маємо свою літературу, і у нас теж є політичні партії. І в літературі ми теж можемо порушувати всякі питання... Се наше національне прокляте, — прокляте слабих взагалі, виступає катовими знаками на чолі кожного з нас, як тільки ми відриваємося від свого ґрунту і видаємося в мир дужих, аристократії і світової борби. І от також виступає воно між стрічок драми Винниченка. Ніби й своє воно — і сюжетець, і оброблене, і характерчики, навіть мова „своя особенна“, але над всім тим великий „знак масонський“ — теж!

Насамперед Винниченко теж Українець, хоч і пише по російськи, иноді додаючи ніби українські закінчення до російських слів. В якимсь фелетоні В. Доманицький розказує, як він, їдучи до Кракова, читав українські написи в австрійських вагонах. Надбубуючи терміни вроді „вихиловане ся з вікна“ він довго морочив собі голову, по-якому се написано і лише перевівши погляд на сусідні польські написи, догадав ся, що то „переклад“ з польського. „У нас, каже Доманицький, ще до того не додумали ся“. Ой ні, пане товаришу, додумали ся. І то давно. А додумав ся ніхто инший, як „братья писатели“ російські Українці. Дуже мало хто з них писав і пише українською мовою, але инші бодай старають ся надати своїй мові „місцевий кольорит“, Винниченко ж хоче бути свободним і в сій сфері і креше по-російськи від початку до кінця, але очевидно не вийде з тим на добре. Треба рости, а Винниченко ні на крихітку не виріс під тим зглядом: як почав, так довбає й до сьогоднішнього дня. Там де він умисне пише жаргоном, там се видно, а там де він неумисно пише жаргоном, там се — також видно.

Андрєв і вся та школа російських письменників, під впливом котрих до болючої очевидности знаходить ся тепер Винниченко, називають річи своїми іменами, але сміло, свободно і безпштурно. Винниченко ніби сказав собі: „стривай, проклята гомілетіко! Думаєш і ми не потрафимо? Ще не так „саданьом“ — і почав! Правда „широ“, нема що говорити, але „за те“ вже без всякої міри і пуття. Герої одного горьківського оповідання переживають свою „іділлю“ і мріють, як вони трохи згодом відкриють свій

власний публичний дім. І читаючи ти чуєш, що се справді так було, що се не убога фантазія „поврежденного“ автора, а само жите. У Винниченка те ж герої говорять цинічні речі, лише почуваш до очевидности, як вони пнуть ся на цинізм, з яким трудом його собі завойовують; чуєш, що просто автор не знає як про такі штуки говорить ся і відчуває себе так само, як семина рист „первий ученик“ на обіді у ректора — чорти його батька як його тую дичину їсти!

Ведекінд говорить: „прийде час — і слово простітудія буде звучати красиво“. Винниченко те ж намагаєть ся „таке сказати“, але знов — що там виходить цинічно, нахально, свобідно, те у нашого землячка бідно, ростеряно, „з задрливою байдужістю“. Хоче одягнути ся в тогу і маску циніва, свобідного голосителя свобідних істин, а на ділі виходить разночинець, що одержав наслідство від „дяді — прикащика“, справив собі тепер порядошное платте і ходить „в самії аристократичицькіі дома“; замісь же маски — от собі звичайна пика „хитрого малоросса“...

Що я сим хочу сказати? Висміяти Винниченка? Ні. По моїй думці Винниченко винен лиш, так би сказати, на половину, бо те ж саме відграєть ся у нас на всіх полях життя. Великі культури великих народів імпонують нам, збуджують відповідні емоції, але потнемо ся ми й собі — показуєть ся „кишка затонка“ і нічого з того не виходить. Все, що прийшло до нас зовні, все що не вирросло на нашій землі, з нашим народом — те у нас не родить. Така ми демократична нація і на кожному кроці, в кожній прояві громадського і всякого иншого життя можно з очевидністю досвідчити, що там де з народом, через нарід, коло народу — там ми щось дали, там наше слово не звучить пусто і не летить з половою. А як тільки пробуємо відорвати ся від своєї пуповини — попадаємо в банальність, розігриваємо вчорашні страви, пасемо задніх. Ми ще занадто звязані з народом, ще не утворили верстви одірваної від народу, верстви, що уміла б жити своїм власним життям і тому все über-народне — мусить бути у нас штучним, безсилим, плеканим в механічнім курнику, де горячою водою виводять живих курчат.

Великі поети чужих народів — се освічені люде, вершки культури; наш великий поет — півграмотний селянин, — хіба се не символічно? Наша чудова музика говорить своє барвисте, цінне слово, коли Лисенко пише українські композиції, і стає безцвітною, коли той же самий Лисенко береть ся за инші сюжети. Ми сла-

вимо ся на цілий світ українським гумором — а наші так звані гумористичні часописі, всякі ті „Комарі“, „Шершні“ і інші страшні „наськомья“ — чи не нагадували вони от собі звичайнісінького блідого паразита, котрого роздавив ніготь життя. І так далі, і так далі, і так далі в усіх проявах і формах.

Не беру ся тут судити чи се добре чи зле; звичайно, еволюція відірве нас врешті від нашого ґрунту: вся інтелігенція вже самим фактом свого істновання, вся діяльність її стрімить до того невпинною силою світових законів. Інтелігенція іде звичайним культурним шляхом, живе типовим інтелігентським життям, збудованим на основі певних засад, таких самих, як і по цілім світі, а ті засади нам говорять, що ідеї ростуть вгору, що „народної мудрости“ скоро перестає вистарчати. Але поки там прийде сей розрив, на утворенє котрого треба багато літ, еволюцій, страждань і помилок — на нашім поколіню лежить се прокляте чи благословене Теміди і ми мусимо борювати ся в своїх умовах. Ніби з одного боку і не можна нам відмовити права на життя, ніби й ми хочемо мати свої напрями, „свою“ соціал-демократію, свою пресу, щоб і у нас так було, як „в інших Европах“ — але з того всього виходить фарс, скоро лиш ідея відриваєть ся від свого ґрунту.

Чи не хотів би я тим усім сказати, що треба брати лише „народні“ теми, писати популярні річі, популярні в тім оригінальнім значіню того слова, в яким воно у нас уживаєть ся? Боже спаси! Очевидно, що навіть як би ми схотіли того, то життя штовхнуло би нас на иншу дорогу. Мою мисль можно виразити віковичними словами Шевченка: „І чужому научайтесь й свого не цурайтесь“. Справді, от — на мій погляд принаймні — вся наша сучасна історія говорить нам, що без народа ми ніщо; значить, поки там ще прийде можливість розриву, коли хочеш творити щось позиточне — мусиш шукати народу, входить з ним в контакт. Як, коли, що від нього брати — то річ індивідуума. Нарід — стихія і в ньому чернець найде ченця, цинік циніка. Пірнувши в море народне, кожний з нас відшукає там і витягне для себе свої перлини, і здобуток одного зовсім не мусить бути схожим на здобуток другого. В тім тільки річ, що треба не забувати бодай від часу до часу сходити до тої купелі Сільоамської аби позбавити ся всіх своїх інтелігентських болячок. Як туди лізти і чого шукати — повтаряю, инша річ, але дорогу туди знати треба.

От польська література. Не нашій сестра: і богата, не взяв би її кат, і ріжнобарвна, а і то занудила ся в своїх древніх, на-

піврозвалених московсько-пруськими бомбами палатах. І треба було мазура для аристократки, щобновила ся кров і вельможна пані родила здорову дитину. І подивіть ся тепер яких здорових, яскравих письменників почала давати польська література! Вже вони не про тата свого співають, затигли знов інші пісні, але обновлену кров видно. А ми хочемо історично повтаряти похибку других і творити виключно на ґрунті, котрого у нас ще нема. Правда, се треба робити, бо се культура, але довго ще не утворимо ми на тім нічого справді сильного, вікопомного, і Антеї наші захиріють, коли підставлятимуть собі милиці й „щаблі“, аби лиш не впасти на землю. Треба зрозуміти раз на завжди, що в тій землі наша сила. І ще раз підкреслюю, що зовсім не хочу тим усім сказати, що зась нам до загально-людського культурного життя — та сього і не виходить з моїх слів, а хочу сказати тільки те, що уже сказано було 50 літ тому назад: „і чужому навчайтесь й свого не пурайтесь“. Як можна добре намалювати середновічний замок, коли ти його зроду не бачив? Як можна бути співцем тих настроїв, котрих не переживав ні ти, ні твій нарід? Для того щоби зродити тугу Байрона, складали ся цілі покоління, кожне з них одклало щось у скриньку „для нього“, для того що прийде потім і скаже. І він прийшов; зібрав усе те багатство покоління, і сказав слово, від якого затремтів світ. Почім знати — як би знайти абсолютну мірку таланта — може талант, скажім, Лермонтова був такий самий, як і Байрона, але хто зродив Лермонтова, а хто Байрона? Що пережили діти й прадіди тих обох поетів? А що пережили наші діди? То де ж би ми могли, зложивши ся всі „30 мільонів“ навіть по карбованцю, дати ґрунт, на котрім міг би зродити ся Байрон, Гете? Нема про що й думати.

Не беру ся я також прописувати рецепти на оту серйозну хворобу Винниченка і рекомендувати йому той чи инший „отечественний курорт“, але хтів би звернути його увагу на сю сторону його творчости. Нехай би пошукав він своїх фундаментів, бо без них — не чуєть ся твердого ґрунту в творчости, боїш ся за будинок „на песць“, і замість дійсности і реалізму можна залетіти в сфери фантазії, але не свободної, а так би сказати зґвалтованої. Я люблю читати реалістичні твори, люблю і фантастичні, признаю і свідому сумішку того й иншого рода, але там де чоловік говорить про реалізм, а у него не вистарчає на нього пороку і він починає несвідомо і бідно фантазувати — там міні трудно стає читати. Бо коли я читаю символіста, я стежу за

його символами; читаю Гофмана; По — стежу за льогікою їх фантазії чи за фантазією їх льогіки; читаю, скажім, Оскара Уайльда, що на реалістичнім тлі малює фантастичні малюнки, я думаю — чому то й справді штука мусить бути доконче реальною. Все те дає міні певні одноцільні переживання. Коли ж я бачу родові потуги автора, і білі його нитки і те „як се робив“, бачу підшиване „під дійсність“, творчий марґарн — то вже пахне міні недоношеністю і безсилістю. Мене дратує, коли я бачу, що автор уже не стоїть твердо на землі, лиш ковзаєть ся, наміряючи ся підлетіти на обскубаних заялзених крильцях. Або літай свобідним орлом над дійсністю, або кріпко держи ся землі або — як подобаєть ся третій вариант — злітай над землею коли схочеш і знов опусти ся, коли захотіло ся. Так же, щоб вилізти на линву реалізму і гепати потім що хвилі з неї — се не робота, бо тоді вже чоловік і не роздивить ся куди падає — чи на квітки чи... може де инде... Воно нагадує міні кретинів з гіпертрофованою головою: хоче стати на ноги, а голова його валить на бік.

Винниченко не може позбути ся неконсеквенцій, бо всю свою драму основує на фантастичних підвалинах. Його драма написана по-російськи, лише де які персонажі чомусь говорять ніби по-українськи. Се не ново. В нашій „опері“ стародавній „Запорожець за Дунаєм“ султан теж говорить по російськи для відміни від простих козаків. Правда, Винниченко робить те саме ніби з „вишчого погляду“, але в сути річі виходить однаково, лиш в „опері“ написаній 50 літ тому назад се простимо, а тут се фантастично. Де могло так бути? Не дивно, що Ольга, Акуліна Антономовна і інші персонажі послуґують ся російською мовою, не дивно навіть, що Сидір Маркович говорить по-мужицькому, але як говорять Жорж, Аня, Мирон Антонович? Що вони? Звідки вони? Адже ж ми ясно і твердо знаємо, що по-українськи говорять тепер лише, так би сказати „дуже свідомі“ Українці. Правда, автор хоче виправдати присутність мінімальних доз псевдо-української мови в устах своїх персонажів і всучує їм там десь слова: „ваші“, „Українці“, але се називаєть ся приший кобилі хвіст; то лише слова і жадного реального змісту під ними не знайдеш. Ми твердо знаємо українство своєї епохи, знаємо, що репрезентанти свідомої нашої інтелігенції живуть в таким періоді нашої історії, коли бути свідомим Українцем — се значить робити якусь національну роботу. Яку, де, коли, скілько — се друга річ, але робити. А коли люде сталу роботу роблять, се відбиваєть ся на їх

житю, на їх фізіономіях, на їх словах і почуваннях. І коли б ті персонажі, що говорять в душі Винниченка „плохим українским языком“, були дійсно Українцями — ми не могли б того не побачити, автор не міг би укрити і поминути того, як не поминає тисяч інших деталей життя. Чому там, де він твердо стоїть на своїм ґрунті — все точно, остроумно, показує письменника побуту! Чому явсь дрібниця, виступ Федора, фізіономія Акуліни Антонович, її чоловіка і ще багато, дуже багато розсипаних то там то там перлин — чому се все ясно і не викликає в вашій голові всяких здивовань, підіймання брів і т. и.? А чому як починають молоти всяку філософську ґрунду псевдо українські персонажі — ви ясно бачите, що се брехня, що у автора не вистачило реалістичного пороку і він попер на своїм пегасі чорт зна куди? А тому, що се фантазія, а фантазія не на своїм місці виглядає точнісінько так, як помаранч в устах різдвяного підсвинка на вікні в ковбасні. І ся фантазія доводить Винниченка до таких напр. квітів: Мирон Антонович в ідейнім запалі співає дітирамби проституції, а коли йому оппонують, кричать: „Неправда! Чорт забирай!..“ По жидівському се? Я кажу, що по німецькому, бо Німці в Росії так говорять: „шорт запрай“. І се не одинокий випадок, се навіть не ряд випадків, а просто вся песа написана так, що не знаєш хто у кого учив ся: чи „Галичанин“ у Винниченка чи Винниченко у „Галичанина“.

І от як в механізмі річи, в механізмі будови, тава ж сама фантазія і глибше, в психології дієвих осіб. Иноді прямо дивуєні ся — наряду з глибиною, з обявами дійсно творчого духа натрапляєш на таку балаганщину, що аж з душі верне. От хоч би взяти центральну фігуру Мирона Антоновича. Автор відносить ся до него з симпатіями і хоч ставить иноді в критичні положеня, але завжди поможе стати на всі чотирі. Цілком як в „Походженнях Рокамболя“ або у Сенкевича: от-от уже Русин бе Ляха, а там ні — автор підставить ворогови ногу і таки „Rusin będzie bity“. Винниченко теж зі своїм самцем так: все знайде для него який небудь моральний крючок, як ті брехунці, стародавні „яриги-повытки“. Хоч би він, герой посилав кохану в публичний дом, хоч би він отруїв свою рідну матір — все йому прощаєть ся ради того десятка „нових“ слів, що прийшли у голову Винниченкови. Так і видко, як автор з любовію пересмаковує „оправдательныя“ ідеї свого героя, а читач — задихаєть ся в тій атмосфері сперми, що розлив Винниченко по сторінках свого твору. Ніби й „діло“ гово-

ривить иноді М. Ант., але чого ж від сеї істини тягне чоловіка „Григорія кликати“, або принаймні, читаючи „Щаблі“, повідчиняти в хаті вікна. Бо се фантазія автора, неумінне удержати ся на реальнім ґрунті. Беручи реально, М. Ант. се психично-хорий чоловік з аномаліями в половій сфері, а у Винниченка він голоситель нової моралі. „Ми, каже, соціалісти безстидні тому, що одмовляємо в рівності проституткам“. Тільки?.. Маленький же сей „новий стид“. Бо старий говорив: стидно купувати чуже тіло; стидно забувати, що в проститутки теж міг бути брат, Мирон Антонович, і що ти ростоптав душу і йому і його сестрі; стидно кричати великі слова, бороти ся против експлоататорів робітничих рук, а самим бути експлоататорами душі жінщини. Се був старий стид. Ну, а новий каже, що то все дурниця і можеш те все зі спокійною совістю робити, лише — говори про се на вулиці. Ранійше ти робив і не говорив, а тепер роби і говори — от і все.

Взагалі сю драму можна назвати апотеозом самця та ще й соціаліста. Все для мене, соціаліста! Я хочу брати „радоці життя“ і платити за них дуже дешево, всього карбованець, а при тім всім, будучи „чесним з собою“ мати і спокій душевний. А за що ті „радоці“, яке маю на них право — то инша річ. Поставив свічку своєму соціальному богу та й квіт. Проституція, поки там немає моєї сестри, дуже користна річ, а трапляеть ся можливість взяти дівчину і без карбованця, тим краще — я назову се „любовію тіла, а не любовію душ“. А дітей у тої дівчини, яку я візьму собі за ідеальну проститутку, не буде — певно я їй на те зроблю щось — і так далі без кінця, без міри й потреби. Прямо задихнути ся можна. „Ударь же раз, ударь два — но не до безчувствія же“... А дивіть ся як з другого боку блідо і безсило другорядні персонажі боронять „стару мораль“. Ніби теж „хороші слова“ говорять, але автор так їх зуміє підмазати що виходить... не то щоб гупо, а безцвітно, не складає серйозної опозиції. А нова мораль летить на всіх парах в царство свободи, хоч в дійсности зовсім не нагадує собою могутньої льокомотиви, а просто швапу, на всі чотири криву, котру баришник Винниченко насмакав, наштрикав і вона „задравши кверху хвост“ та... „распространяя зловоніє“ летить на якийсь невідомий Парнас.

І то все має бути творчість і річ штуки? Ні. Робить сильний ефект „на обоняніє“, але що поетови до такого ефекту? А деж гармонія? І закінчуючи свою замітку я побажаю одного Винниченкови — шукати гармонії і міри. Досі він був, я позволив би собі

так сказати, Wunderkind-ом в українській літературі; на всякі глоси і всякими ротами говорило ся: „Ах, як здорово! Хі!.. Дивіть ся — такий маленький хлопчик, а вже... тово“... Хиби прощали ся, все було дуже „міло“, а партійні товариші „стулья ломали“ і т. д., але серйозного художника повинно се перестати задовольяти. Мусять же Винниченко бачити, що, напр., мова котрою він пише, се ж не жадна мова, а просто, між нами кажучи, чорти його батька знає що. Значить треба взяти ся за мову, треба упасти на землю, набрати ся свіжих сил від неї. Мусить же Винниченко бачити, що кидає він, правда, яскраву фарбу, умеє сказати гостре слово, „опарашить“ тебе по голові, але в якій то все звязи між собою? Що за вінігрет? Що за повна відсутність якої небудь цілости, загальної форми. Та ж того мало — зробити вражінє „сильним“ словом; такого самого ефекту можна добити ся і вилаявши ся „по російському“ в дамськїм товаристві. Неможна ж перти зараз на панер все що тільки прийшло в голову; треба бути чесним і з папером, не тільки з собою... Міні здаєть ся, що „секрет поетичної творчости“ Винниченка той, що от захопила його ідея, він перекинув її на папір, згвалтував і повіс на друкарський станок — благо воно цензурне з боку політичного. Мов сліпнуть виговорити всі свої „нові слова“, мов боїть ся як би хто инший не взяв патент. І з того всього виходить таке, що як би кравець шив сюртуки манєрою Винниченка, то „били б його по морді“..

Хотіло би ся, щоб Винниченко, як талант, ставив собі трудні задачі, а не на перші чотирі правила; хотіло би ся не тільки зовнішньої гармонії і міри, котрі легко купити, а внутрішньої. Цікава річ: чому маляр не напише вам на звичайнім тілі голови в церковну баню завбільшки, або дорослому чоловікови не прималює дїтських рук? Чому він настільки бодай вже має тямки, а художники пера й того ні? Часом тобі таку голову наляпає, що... Ні, Винниченкови треба поучити ся у малярів і серйозно над собою задумати ся. Того, чого було досить для Wunderkind-а, замало, рішучо замало для дорослого чоловіка, та ще й художника. Ми знаємо, що доля всіх Wunderkind-ів незавидна і не бажа-ли-б її Винниченкови. Не досить сказати собі з гордістю: „я пишу не для інститутів“; треба ще й спитати себе: для кого ж я власне пишу? Для оправдання самців? Так вони й без вас себе оправдали.

МИХ МОЧУЛЬСЬКИЙ.

Срібне віконце.

Ой зацвили маки, маки під срібним віконцем,
Покохав я дівчиноньку, єдину під сонцем.

Покохав я срібний голос, уста малинові,
Сині очі, русі коси і брови шовкові.

І ходив я, ой ходив я під срібне віконце
І дивив ся в біле личко, ясненьке мов сонце.

І дивив ся в біле личко, з уст брав поцілунки,
Поцілунки, найсолодші на світі дарунки.

Та летіли дикі гуси, крильми злопотіли,
Сколотили тиху воду, тай геть відлетіли.

Сколотили тиху воду, мене засмутили...
Ох, — недобрі речі серце печалю сповили.

Ой за місяць, у суботу заграли музики
И завели ся танці, сміхи, вівати і крики.

А в неділю я побачив на яснім ґаночку
В білих шатах дівчиноньку в зеленім віночку.

З віч котились сльози-перли на біле личенько...
Хтів підбігти, та надбігли бояри борзенько.

І повезли сиротину до церкви, до шлюбу
Присягати вірність, послух, кохане нелюбу.

Ой зчорніли маки, маки, зчорніло і сонце.
В серці — роспач, сум і... спогад про срібне віконце.

НЕТРИ¹⁾.

Тітка Елізбета, аж бліда з переляку, метнулась по ту умову, яка вже їм стільки клопоту і горя наробила, і принесла її. Стара Маюшкіне взяла умову, проглянула і знайшла те, чого було треба.

— Та вже-ж, дивіть ся, — сказала вона: ось тут ясно стоїть: „що-місячний виплат процентів по сім рокових“.

— Що-ж воно значить? — пошепки спитав Юргіс після довгої мовчанки.

— А значить, що що-місяця ви маєте платити крім дванадцяти доларів за довг ще сім доларів і сорок центів проценту.

Знов настала довга, страшно сумна мовчанка. Вся сім'я почувала себе так, неначе-б упала на дно глибокого провалля, з якого нема виходу. Одчай взяв усіх. Тітка Елізбета почала стогнати, а Марія, заламавши руки, заплакала у голос. А бабуся Маюшкіне, мов та пророчиця гіркої долі, вияснила їм далі, як їх обдурили. Нарешті вона простилась з ними і пішла. А вся сім'я сиділа, мов пририта і проклинала лиху долю. Жінки плакали; прокинулись діти і собі заплакали.

Але слізьми лиха не відпурати. На другий день вранці всі пішли на роботу. На фабриках до їх смутку всі були байдужі.

Тітка Елізбета і Она пішли до агента, плакали перед ним і гірко докоряли. Вислухавши їх, він спокійно сказав, що проценти платити треба, а не сказав він їм про се попереду, бо се-ж така звичайна річ, що й дитина зрозуміє і він був певний, що вони се добре знають.

О-полудні Она пішла на фабрику Дургема, дочекалась обіднього перестанку і розказала Юргісови про сумний наслідок розмови з агентом. Юргіс і сам вже зарані предбачав се тай вислухав її спокійно.

— Я буду більше працювати, — сказав він своїм звичаєм, щоб заспокоїти Ону.

Але тут таки вони порішили, що треба буде і малого Станислава запрягти кудись у роботу на фабриці і Она буде шукати собі роботи. Річ була очевидна, що сам Юргіс ніяк

¹⁾ Див. кн. III Л-Н. В.

не здужає справитись за всіх. Ранійше він ніяк не хотів, щоб Она ставала на роботу, а тепер уже мусів пристати на се.

Незабаром одна знайома сказала Марії, що можна буде знайти місце для Они на фабриці Броуна, але попереду треба надзирательниці всунути в руку десять долярів. Юргіс уже не сперечав ся, тільки хотів знати, який буде з тої роботи заробіток.

Она пішла на фабрику, затиснувши у жмені десять долярів. Надзирательниця прийняла її любенько, чомно поговорила з нею і сказала, що дасть їй легку роботу: шити пошевки для шинок і зможе Она заробляти до десяти долярів у тиждень. Малого Станислава тітка Елізбета повела поперед до священика, щоб узяти свідоцтво, що йому шістнадцять літ, — хоч йому було тільки чотирнадцять. І з тим свідоцтвом хлопець почав робітницьке життя.

Стало ся так, що у Дургема на фабриці поставили нову машину, щоб збирати смалець; і до тої машини приставили Станислава.

Пройшовши довгим камяним корідором і піднявшись по сходах на другий поверх, хлопець опинив ся у кімнаті без вікон, а світло там було електричне; отож там і стояла та машина, що збирала смалець. Топив ся він на верхнім поверсі і тоненькими смужками збігав по жолобках у бляшанки; смужки були білі, як сніг і з прикрим духом. Дивовижна машина була так хитро придумана, що як тільки бляшанки наливались повні — смалець переставав текти і підставка з бляшанками сама поверталась і підставляла під жолобки порожні бляшанки. При машині треба було тільки двох людей: один підставляв порожнє начиннє, а другий здіймав повне; і так наповняло ся смальцем скілька сот бляшанок у годину.

Коли малий Станислав прийшов туди у-перше, надзиратель спитав його, скільки йому літ. І хоч хлопець сказав: „шістнадцять“, надзиратель все-ж таки велів показати свідоцтво; йому треба було того паперу, щоб усе було по закону, а чи правда воно, чи ні — йому було зовсім однаково. Потім він показав хлопцеві, куди треба ставити порожні бляшанки, коли машина повернеть ся, і з того часу почало ся трудове життя малого робітника, почала ся його до-вічна праця за-для шматка хліба. Годину за годиною, днину за дниною су-

дила йому доля стояти в тій кімнаті від сьомої до дванадцятої години ранку і від пів-до-першої до пів-до-шостої у-вечорі, не маючи хвилини вільної: весь час він мусів доглядати, щоб підив ся добре смалець у бляшанки. В-літку від смальцю йшов такий дух, що аж нудило, зимою бляшанки примерзали до пальців хлопчині, бо у тій кімнаті не палили; пів року хлопець не бачив у будні денного світла; і за се в кінці тижня він приносив до дому три долари. Два міліони таких бідних дітей працювало на фабриках Сполучених Штатів Америки.

А все-ж таки Юргіс і Она трошки повеселійшали: вони вираховали, що заробіток Станислава покриє той несподіваний видаток на виплат процентів і таким чином їм поки-що не треба боятись, що виженуть їх з дому. Радів і хлопець, що має й він тепер роботу й заробляє стільки грошей.

VII.

Ціле літо вся сім'я щиро працювала і збирала гроші, щоб в-осени Юргіс і Она могли справити весілля звичаєм далекої батьківщини. Аж тільки перед Пилипівкою справили нарешті те весілля, а після його у них оказав ся новий довг — аж тисяча доларів.

Се було страшне діло. Молоде щастє молодої пари відразу отруїло ся журбою; і свято було для них гірше буднів, бо раз-у-раз, мов тяжка мара гнітила їх думка про нужду і злидні.

На другий день після весілля, у сім годин ранку всі мусіли вже стати на роботу, бо бояли ся втратити її. Навіть малий Станислав мусів піти, дарма що був утомлений і недужий після того, як обів ся на весіллі тухлої ковбаси. Він ледви держав ся на ногах, стоячи коло своєї машини; надзиратель разів скілька штовхав його у бік, коли він куняв від втоми і мало не вигнав його зовсім з роботи.

Минув цілий тиждень, поки життє війшло у свою звичайну колію, але всі ходили пригнічені і сумні. Юргіс ще трохи здержував ся якомсь, бо розважала його Она; один її погляд гасив у йому гнів, коли, бувало, серце його набірало через край. Всі думки його були тепер коло молодої жінки. Він знав добре, що тепер він єдина її опіка і оборона в житті і за неї він готовий був боротись і змагатись з цілим світом, щоб захистити її від смутку і страждання.

Юргіс втратив уже колишню віру в людей; він зрозумів, що життя є боротьба всіх проти всіх і що в тій боротьбі слабші люде гинуть. Тепер уже він ставив ся до всіх з недовірем і навіть з ненавистю, бо знав, що скрізь тільки дурять і грабують — тай мусів оберегатись. Всі реклями у крамницях — безсоромна брехня; всі ті оповістки і афішки на парканах, на стовпах телеграфних, у вагонах — усе се також брехня від початку до кінця. Брешуть і фабриканти, дурять робочих, продають покупцям підборний, поганий крам, дурять і обдирають всю країну. Все тут одна брехня і омана.

Знав Юргіс усе се і готовий був до боротьби, але не мав він певної надії, що поборе. Хоч і дбав він дуже за свою жінку, але вже через тиждень скоїло ся з нею лихо — та й не аби-яке, — а через такі причини, що побороти їх не сила була.

Одного ранку, як ішла Она на роботу, був холодний зімовий дощ. Непромокної одежи у неї, звичайно, не було. Юргіс посадив її у вагон трамваю. Не знали вони, що на половині дороги має бути пересядка, не знали й того, що кондукторі дають білети з пересядкою тільки тоді, коли їм се сказати зарані. Несмілива Она не сказала того кондукторови і він їй не дав білета на другу лінію. Довело ся їй другу половину дороги пройти пішки під дощем, промокла вона вся і потім цілий день пробула на роботі у холодних і вохких сутеренах. Після того вона два тижні нездужала, але на роботу не переставала ходити, бо не хотіли її освободити ні на один день, а боялась вона втратити службу. Надзирательниця почала поводитись з нею після того весілля дуже суворо; одно — через те, що Она не прийшла на роботу на другий день після весілля, а друге — що надзирательниця дуже не любила заміжних робітниць, бо сама була бридка, стара і додівувалась до сивого волосу.

Та се ще не всеньке лихо було.

Почали чогось діти слабувати. Не знав ніхто, що в самім домі є причина хвороби: каналізації там не було, а під домом була глибока яма і там за п'ятнадцять днів набірало ся стільки нечистоти, що закаляв ся через те і ґрунт увесь, і вода.

Не знали бідні люде також і того, що всі їх харчі підборні, фальшовані: і синьовате молоко, що брали вони для

дітей у сусідній молочній, і чай, і кава, і мука — все було підмішано, та иноді ще й шкідливими річями; зелений горошок був фарбований отрутним мідяним окисом, а ласощі дитячі — аніліном. Там, на Литві, тітка Елізбета, знавшись на ліках, сама збирала й сушила всяке зілля і лічила дітей. А тут доводило ся купувати ліки в аптеках, та ще хто його знає, чи й на ліках тут не дурили?

Поети кажуть, що страждання величать душу людську, але мабуть вони говорять не про ті страждання, що породила нужда і убожество; бо такі страждання тільки принижують і калічать душу і для них нема слів у мові поетів. Якими-ж бо, справді, словами описав поет ту безліч нужи і всякої погани, що її як комашні було у домівці нещасної литовської сім'ї? Се просто була для них кара Божа і ніякими способами не можна було винищити ту нечисть; купували на те лихо всякі порошки, але-ж вони, як усе патентоване в Америці, ні на що не здали ся.

Тяжкого горя завдав цілій сім'ї старий Антон. Кашель його, через роботу в вохких сутеренах, чим-раз ставав гірший. Опріче того промокали старому ноги, дарма, що справив він собі чоботи на грубих підшвах; промокали вони всякими спеціями і квасами, в яких маринували мясо. Через те раз-у-раз робились у старого на ногах болячки і рани. Ходив Антон до лікаря і той сказав, що се „професійне отруєння крові“; радив негайно покинути ту роботу, бо де-далі гірше йому порозідає ноги і пальці самі собою почнуть одпадати. Але старий не піддавав ся; він пообв'язував собі ноги ганчірками і ходив на роботу. Та не довго він так потягнув, бо від тяжкого кашлю пішла йому горлом кров і він мусів лягти. Перемогав ся старий, як міг і все мав надію, що підужає і знов буде робити; щоб заспокоїти старого, його впевняли, що місце на фабриці лишило ся за ним, хоч у дійсности на другий таки день там поставили на місце Антона молодого й доброго робітника. Через днів скільки знов напав старого тяжкий кашель і знов пустила ся горлом кров і, нарешті, одного ранку, як прийшли довідатись до його — він уже був мертвий і застиг.

Тяжкі годі часи вже були для сім'ї і, на превеликий жаль тітки Елізбети, не можна було справити Антонови такого похорону, як годилось-би давнім литовським звичаєм.

Похорон справили убогий і простий. Юргіс у неділю від ранку до вечора торгував ся з майстрами за труну і за могилу, торгував ся при свідках, бо добре вже знав американські звичаї: знав, що одурять, і заправлять потім більше, ніж було умовлено.

Двадцять п'ять літ прожив Юргіс з батьком у рідних лісах, а тепер довело ся поховати його у чужій, непривітній землі. Трудно й сказати, як воно важко було Юргісови; і може єдина розвага його була у першій порі того горя, що мусів він клопотатись за той похорон, щоб вийшов він і чемний, і по змозі дешевий; тай ніколи було згадувать про колишнє життє і думати про своє горе.

Настала зима з лютими морозами і завирюхами — найтяжча пора для бідного фабричного люду. Всякі хвороби, — найбільше інфлюенція та запалінне легких, — вишукували собі жертви серед найслабших. Найгірше було сухітникам: страшно було ходити на роботу без теплої одежини, а пропускати роботу не можна було ні на один день, бо зараз ставили другого робітника. А тих „других“ було завжди досить: що-дня коло воріт фабрики стояла велика юрба безробітних, не вважаючи ні на яку погоду; вони відморожували собі руки, ноги, але проте приходили неодмінно що дня, бо більше їм нікуди було йти. Коли одного разу Дургем оповістив у газетах, що йому треба двісті чоловіка, щоб копати кригу, то цілий день і цілу ніч юрби бездомних і голодних людей тягнулись на фабрику звідусіль, на превелику силу пробіраючись по великих снігових кучугурах і заметах.

Вони заповнили собою всі станції мійського трамваю, всі корідори, сіни, рундуки, спали й на дворі, збившись купою, щоб гріти один одного. На ранок коло воріт Дургема було вже до трьох-тисяч народу, але з них вибрали тільки двадцятєро найдужчих; виявилось, що у газеті була друкарська помилка: замість „двадцять“ поставили „двісті“...

За фабриками був уже степ, а далі велике озеро і з того боку завжди тягнув страшно холодний вітер; мороз доходив иншими днями до двадцяти градусів, а снігу иноді, намітала завирюха аж по самісінькі вікна. Дуже трудно було ходити в таку добу тому, хто не мав теплої одіжи.

Жінкам і дітям було ще труднійше, ніж чоловікам. Иноді вони їздили трамваєм, але й се було для них важко: малий

Станислав, наприклад, заробляв у годину п'ять центів і жаль було платити стільки-ж за переїзд. Дітей кутали у хусту, аж иноді й пізнати їх не можна було, але й се не завжди помогало.

Одного разу, у лютий холод, той другий хлопець, що робив зо Станиславом при машині, що піділа смалець, прийшов на роботу і почав дуже кричати й плакати з болю; його розкутали: вуха йому побіліли як сніг і зовсім замерзли; почали їх терти, але се нічого не помогло: вуха одмерзли і повідпадали. З того часу Станислав став дуже бояти ся холоду і що-ранку починав плакати, коли треба було йти на роботу. Юргіс мусів водити його з собою на фабрику і назад одводити його у-вечері після роботи до дому, а як бував великий сніг і замети, то й носив його на плечах. Але иноді Юргіс засижував ся на різниці до пізнього вечора, як бувало більше роботи; тоді Станислав мусів довго чекати його у кутку холодного коридору, де він міг заснути і замерзнути.

Убійна камера, де робив Юргіс, не опалювалася і там було страшенно холодно, так як на дворі; тепло було тільки в тих відділах, де варили і топили м'ясо; у всіх інших відділах робочі дуже терпіли від холоду і часто застужувались, бо доводило ся робити без курток і жилетів, а іншим навіть тільки в одних сорочках і з голими руками. В убійній камері кров товариача примерзала до рук різників; холод бував иноді такий, що не можна було притулити ся до стіни або торкнутися різака ножа, бо шкура з пальців прикипала до них. Робочі обгортали собі ноги газетним папером, а поверх того старими мішками, але все се промокало кровю і промерзало; вони знов обгортали новим шаром — і той знов промокав і промерзав; у-вечері, під кінець роботи, таким чином ноги у різників були грубі, як колоди. Потай від надзирателів вони, щоб відігріти свої ноги, клали їх у середину туш тільки-що зарізаного товару або під крани з гарячою водою. Але найгірше для різників було те, що вони мусіли заголяти руки по лікті при роботі; руки у них аж біліли від морозу, пальці дубіли і через се були часто нещасні випадки. Від теплої крові і від гарячої води завжди була така пара, що на скільки ступнів не було видно перед себе. І коли уявити собі, що у таким холоді, серед хмар пари і туману надзвичайно швидко кипіла робота і люде з довгими і гострими

ножами перебігали від одної туші до другої, то треба дивуватись, що мало було каліцтв і що людей не гинуло тут так само багато, як скотини.

Та ще се лихо можна було-би якось терпіти, коли-б хоч було де присісти у теплі і попоїсти за пів години обідньої перерви; та про се не дбали фабриканти. І мусів Юргіс їсти свій обід, що приносив із собою, або тут-таки, на холоді, серед грязюки і смороду убійної камери, або бігти з іншими робітниками в один з сусідних шинків. По всій Ашланд-Авеню — вулиці, що йшла вдовж скотних дворів, цілою низкою стояли шинки; робочі так і називали її: „горільчана вулиця“. З другого боку, по „Сорок-сьомій“ вулиці також було по скілька шинків на кожний квартал, а на перехресті тих двох улиць був „горільчаний майдан“ — площа у шість десятин завбільшки; серед неї стояв желатинний завод, а кругом було до двохсот шинків.

На кожнім шинку були таблиці, що принажували голодних людей ріжними смачними стравами: „Пряжена капуста і франкфуртські сосіски. Просимо!“ „Гороховий суп з бараниною. Заходьте!“ — і т. и. Все се було надруковано скількома мовами. Не менше принадні були і назви шинків: „Теплий куток“, „Палац розкошів“, „Закуток чарівних мрій“ і т. и. Скрізь утомлений і змерзлий робітник міг знайти захисток коло печи, горячу їжу і приятелів. Тільки конче треба було пити. Хто заходив у шинок і не пив, і їжі не купував, того без жалю зараз вигонили на мороз, а іноді ще й пляшкою у голову пускали, коли він не дуже швидко забірав ся. Всім робітникам се було добре відомо і тому-то кожний, хто заходив — пив. До шклянки горілки додавали миску горячої страви, ніби-то дурно. Але, звичайно, одної шклянки не було досить: частував приятель — треба було почастувати й його; потім приходив ще який знайомий — треба було випити й з ним: робочій людині, мовляв, чарка горілки сили додає і знов іде чоловік на роботу бадьорий і охочий, забувши на часину про своє одноманітне і безнадійне трудове життя. А вертаючись до дому з роботи заходив собі також чоловік по дорозі погрітись у шинок; там йому й тепло було, і їсти давали, то й не треба було дуже поспішати до дому на вечерю — і сидів він там, у компанії, цілий вечір; іноді й жінка приходила шукати чоловіка — коли сама, а коли й з дить-

ми; треба було й їм трошки погріти ся. Тай так, бувало, вся сім'я помаленьку привикала до шинку і до горілки. А фабриканти допомогали шинкарям споювати робочу бідноту: платили вонї не грішми, а квитками і нігде тих квитків не приймали і не міняли на гроші, тільки у шинках; а вже річ відома, що шинкарь з ласки не розмінє, а треба було хоч чарку випити.

Памятаючи про Ону, Юргіс не піддавав ся тому лиху. Забігаючи пообідати у шинок він пив тільки одну чарку, не більше; за се не долюблювали його товариші та й шинкарі не дуже щиро вітали його і мусів він що-дня переходити в инший шинок. Вечорами він ішов просто до дому, посадивши Ону у вагон трамваю і взявши на плечі малого Станислава. А вернувшись до дому він ще бігав по вугле на паливо і тоді тільки міг уже спочити і повечеряти. На всю їх квартиру була тільки одна піч у кухні і коло неї збиралась купкою вся сім'я і вечеряли, поставивши кожний свою тарілку на колінях. Юргіс і Іонас після вечері викурювали по люльці і потім уся сім'я лягала спати, не роздягаючись і накриваючись усім, що тільки було теплого в домі. Але холод иноді не давав їм заснути і тоді аж одчай брав бідних людей. Вранці треба було вставати вдосвіта і знов бігти на роботу. Що-день сили їх підупадали і здавало ся їм, що скоро вони зовсім виснажать ся і не будуть здатні до роботи. І ставала перед ними мара голодної смерті і лиха доля тих людей, що жили попереду них у тім домі.

VIII.

Але, хоч яка була тяжка та зима для бідної сім'ї литовських переселенців, у них ще не зовсім погасла надія на кращу долю і сю надію подавала їм тепер Марія Берчинська.

У житті Марії заходила тепер радісна переміна: в ній закохав ся Тамошіус Кушлейка. Маленького, тендитного скрипника вона причарувала своєю силою і жвавістю. Він почав ходити що-неділі до тітки Елізбети, а придивившись ближче до Марії, побачив, що у неї чиста, добряща, мов у дитини, душа і полюбив її ще більше.

Кушлейка був дуже несміливий і все більше мовчав, сидючи у кухні у Рудкусів недільними вечорами. Иноді просили його заграти на скрипку — і тоді він виливав усе своє коханье, все страждання у сумних згуках.

Однак Марія уміла і використати подекуди те кохання. Тамошіуса часто наймали грати на вечоринках або й просто, так собі, запрошували його у гостину, знаючи, що він принесе з собою скрипку і не одмовить ся пограти, коли гості захочуть потанцювати. Раз він запросив Марію з собою на таку вечоринку і був дуже радий, що вона пішла з ним. З тої пори він уже ніколи не ходив на вечоринки без неї, а іноді, як бувало до приятелів, то брав і всю сімю з собою. Але навіть коли Марія, бувало, й сама ходила з Тамошіусом, то й тоді се було свято для цілої сімї, бо вона приносила до дому повні кишені ласощів для дітей, а старшим розказувала про ті смачні речі, якими її там частували. Отсе й вся втіха була для Марії на тих вечоринках, бо танцювала вона мало: Кушлейка був дуже ревнивий і заздрий і пускав її танцювати тільки зо старими або жонатими.

Таким чином в одностайнім і сумнім житті сімї Рудкусів була хоч невеличка розвага: жили вони так бідно і стільки горя та смутку мали, що не могли заводити багато знайомих; а тепер через Марію вони довідувались про все, що діяло ся на світі і вона їм розказувала, хто як одягаєть ся, скільки хто заробляє, хто в кім закохав ся, хто „у гречку скаче“, хто піячить і жінку бе.

Раз у неділю, вертаючись з вечоринки, що була на заручинах у знайомих, Кушлейка насмівив ся і признав ся Марії, що кохає її і хоче сватати. Вона так щиро зраділа, що тут таки на вулиці сама обняла його й поцілувала; на другий день вона розказала всім про таку свою радість. З тої пори, як приходив Тамошіус у неділю, то сїдав уже з Марією у парі, у кутку в кухні, обнявшись, а всі інші удавали, нібито не бачать їх.

Постановили, що весілле справлять по-весні і потім дадуть їм ту кімнатку, що на горі.

Тамошіус заробляв добре, а Юргісова сімья помаленьку виплачувала свій довг Марії, то й була надія, що до весни у них збереть ся досить грошей, щоб почати житте своїм кублом. Марія вже навчилась добре розмальовувати бляшанки; платили їй по чотирнадцять центів од сотні, а вона могла розмалювати сотню у годину.

Тай почувла себе Марія дуже щасливою; її веселий сміх і співи лунали так голосно, що аж сусіди чули.

Але знайомі радили їй не дуже піддаватись тим мріям і рожевим надіям, бо бувають всякі несподівані випадки і нещастя. Марія не хотіла їх слухати і жила собі любенько і щасливо у тих мріях. А як справді стало ся нещасте, то впала вона в такий одчай, що аж жаль було дивитись на неї.

Стало ся справді страшне і несподіване лихо: закрили ту фабрику, де вона служила. Сього Марія ніяк не сподівалась: їй здавало ся, що ся велика фабрика нерушима і вічна, як місяць і зорі на небі. А тим часом одної суботи вивішено там було оповістку, що після роботи всім дадуть рошот, бо фабрика зовсім закриваєть ся. Люде розказували Марії, що стало ся воно через те, що торгівля впала і у складах фабричних назбирали ся цілі гори непроданих консервів; і не тільки на тій фабриці, але й на багатьох інших. Надія була, що може на літо фабрика знов одкриєть ся, але напевне того ніхто не знав. А заказів на консерви не було зовсім.

Марія вернулаь до дому з розбитими надіями. У перший день безробіття, щоб не сидіти дурно, вона заходилаь чистити і мити всю домівку. Але по сій роботі не могла вже всидіти, згорнувши руки і побігла знов шукати роботи. Та не пощастило їй ніде: позакривались усі фабрики консервів. Марія рада була-б стати хоч за наймичку у трактирі або в іншій якій місці, але ніде її не приймали, бо не знала вона англійської мови. Перерва роботи на фабриках консервів відгукнулаь і на роботі в різницях: там, що правда, роботи не спинили, але в значній мірі зменшили її і робочим від того дуже гірко стало.

Різники мусіли приходити, як і звичайно, в сім годин ранку, але товар пригонили для убою лиш в годині одинадцятій або й ще пізнійше; і мусіли люде стояти на холоді, мерзнути без роботи; коли нарешті пригоняли товар, то руки у різників аж подубіли і поклякли від холоду; а надзирателі не вважали на се і, „підганяли“ роботу. Бувало тепер так, що Юргіс заробляв не більше шости долярів за цілий тиждень, бо платних робочих годин він мав не більше шости в день, хоч мусів сидіти на різниці цілісінький день. Робота запізняла ся ще через те, що на залізницях були великі снігові замети і поїзди з товаром дуже запізняли ся. Для фабрикантів се було вигодно і вони зовсім не вважали на те, що робочі мерзнуть на холоді без роботи. Юргісови до-

вело ся і свят-вечір і перший день Різдва просидіти на різниці, дожидаючи роботи, а роботи не було, бо товару не привезли.

Все се було дуже сумно і прикро, але ще гірше було те, що робочих дуже кривдили при роцоті. Звичай був на фабриках такий, що коли робочий опізняв ся хоч на одну хвилину, то йому не доплачували за цілу годину; коли-ж він починав роботу ранійше, то йому за се нічого не доплачували. Також і під кінець дня за неповну годину робочим нічого не платили, а надзирателі навмисне старали ся зганяти людей з роботи хоч за чверть години ранійше, щоб при роцоті недоплачувати їм. Таких шахрайських способів уживала фабрика для того, щоб зірвати що можна з робітника на дурницю. Не диво, що між робітниками і надзирателями була повсякчасна ворожнеча і боротьба: робочі старались якомога розтягнути час, а надзирателі — скоротити його: „підганяти“ робочого. Та і надзирателів не завжди можна було винуватити: того вимогав від них фабрикант-хазяїн.

Тільки тепер Юргіс почав розуміти потребу боротьби робочих за свої права. Тепер він сам готов був боротись і бачив, що самотужки боротьба неможлива. І коли Ірляндець, член спілки різників, знов предложив йому пристати до їх гурту, він тепер зовсім инакше озвав ся на се.

— А й справді, — думав собі Юргіс, — згуртовавши свої сили до-купи, робочі можуть бороти ся з фабрикантами.

Ірляндець розказав йому про робочі спілки і про страйки в Америці і тоді тільки Юргіс зрозумів, що воно значить житте у вільній країні свободи. Він зараз пристав до робочої спілки, а не минуло й тижня, як уже вся сімя його також записала ся у члени спілки. Вони почепили собі членські значки і дуже пишались тим і раділи, бо здавалось їм, що тепер за ними — сила і нема чого боятися ніякого лиха...

Але як-раз після того, як Марія записалась у робочу спілку, днів через десять закрила ся та фабрика, де вона служила. Тоді вся сімя зажурилась.

Вони ніяк не могли зрозуміти, як могла спілка допустити до такого нещастя? І на першій зібранні спілки Марія, прийшовши, сказала палку промову з сього приводу. Зібранне було ділове, всі говорили по англійські, але Марія на се

не вважала: не вважала вона й на те, що голова зборів спиняв її і слухачі протестували; вона виговорила все, що назбиралось у неї в серці; лаяла фабрикантів за те, що там визискують робочих, докоряла й робочим за те, що не протестували проти таких вчинків фабрикантів. Нарешті вона замовкла і сіла, схвильована і червона, а зібранне спокійно перейшло собі до біжучих справ і до виборів нового секретаря.

З Юргісом на тім першій зібранні стала ся трошки неприємна пригода: був там один Ірляндець Фінеган, який говорив такі чудацькі промови, що ніхто не хотів його слухати. Побачивши нову людину, Ірляндець накинув ся на неї: він вхопив Юргіса за гудзик і почав викладати йому свої теорії з погляду спіритизму і впливу духів на життя суспільне. Бідний Юргіс аж упрів з переляку: бо одно — що він не розумів мови Ірляндця, а друге — що у того промовця були гнилі зуби і дуже прикрий дух із рота. Не знав Юргіс, як від його визволитись і куди подіти ся; аж нарешті хтось знайомий побачив таке прикре його становище і визволив його від прикрого красномовця. Юргіс зараз шугнув у куток і заховав ся там, щоб у-друге не попастись.

Юргіс не пропускав ні одного зібрання робочої спілки. Він уже починав трошки розуміти англійську мову, а чого не розумів — те розказували йому знайомі. На зібраннях бували іноді дуже щирі і палкі промови і захоплювали вони Юргіса.

До сього часу він нікому не йняв віри, окріче своєї сімї, а тепер побачив, що в його є багато товаришів таких самих бідних, обдурених і покривджених; і зрозумів він, що тільки зєднавшись у щільний і згідний гурт вони матимуть силу обстоювати свої права і бороти ся з визиском; та боротьба уявляла ся йому, як святе діло, як хрестовий похід.

Юргіс що-неділі ходив до церкви, бо всі так робили; але церковна служба ніяк не вражала його душу. Плакати при молитві, по його думці, було бабське діло. Але тепер перед Юргісом відкрилась нова віра і цілком обхопила всю його душу. Віддав ся він тій вірі щиро і завзято, з запалом неопіта. Він почав нахилити до робочої спілки всіх земляків — Литовців, а як котрий вагав ся або не хотів приставати, як колись і він сам, — він хвилював ся, кричав і гнівав ся

і готовий був ширити нову Євангелію братерства, лякаючи людей своїми дужими кулаками.

IX.

Приставши до робочої спілки Юргіс за перше діло поставив собі навчити ся англійської мови; він хотів розуміти все, що говорять на зібраннях і сам хотів говорити. Він став ся прислухатись до англійської мови скрізь, де була нагода, а найбільше він переймав од дітей тітки Елізбети, які дуже швидко навчили ся в школі говорити по англійськи. Опріче того Она читала йому книжки, які він добував у знайомих. Юргіс захотів і сам навчитись читати і для того почав ходити у вечірні школи для дорослих людей; хоч на пів години, а забігав він туди що вечора; там його вчили читати і писати і навчили б іще багато де чого, коли б тільки він мав більше вільного часу.

Єднаючись у спілці з робітниками Юргіс довідав ся про багато нових річей, яких він досі і в думці не мав. Почув він про демократичний лад державний; сама робоча спілка була неначе маленька республіка, де кожний приймав участь у загальних громадських справах. Так Юргіс помаленьку почав міркувати дещо про політику. Там у батьківщині, у Росії, люде не мішались у політику; на державний уряд і всі його вчинки люде дивились, як на якесь природне лихо, на яке нема ради. „Зігни спину, притай ся, голубе, — мовляли там старі люде, — то може якось промине, може Бог укріє!“ — немов се був град який або хуртовина лиха.

У перший час, приїхавши в Америку, Юргіс думав, що і тут такі самі порядки; бо й тут багаті забрали все у свої руки, а біднота, не маючи роботи — пропадала з голоду в Америці так само, як і в Росії.

Раз якось, в обідню перерву, підійшов до Юргіса нічний поліцейський сторож фабрики Броуна і спитав його, чи не хоче він зробитись американським громадянином? Він розказав йому і про всі вигоди такого звання: перше — що за се нічого не треба платити, а тим часом можна прогуляти пів дня і фабрика нічого за се не вирахує з платні, а друге — що коли настане час виборів, він матиме право голосувати, а се право дуже важне. Юргіс пристав на се; тоді сторож

сказав скільки слів надзирателеви і Юргіса пустили на цілий день. Се його здивувало дуже: бо коли він просив одпуску на один день для весілля, то йому не дали, а тепер пустили і навіть гроші заплатили за прогульний час. Юргіс пішов за сторожем; той по дорозі забрав ще скількох робочих — з нових переселенців: Поляків, Литовців та Словаків. Всіх їх посадив він у великий ділжанс, запряжений у четверо коней; там уже сиділо чоловіка з двадцяттеро нових робочих. І повезли їх через усе місто, а по дорозі ще й пивом почастували, і нарешті довели до великого камяного будинку. Там їх чекав уже чиновник, що приготував папери для них усіх — треба було тільки вписати їх імена; далі кожний мусів дати присягу, себ то промовити якісь невідомі для його слова і потім йому дали до рук дуже поважний документ, з печаткою і з національним гербом Сполучених Штатів. Всім їм потім обявили, що вони вже громадяне американської республіки і рівні з самим президентом.

Через два місяці після того прийшов до Юргіса той самий чоловік і сказав, що треба записатись у виборці і показав йому, куди для того треба йти. А коли настав день виборів, то у всіх фабриках було вивішено оповістки, що хто має подавати свій голос, той може йти собі з роботи і вернутись аж на другий день у ранці. Той самий поліцейський забрав Юргіса і інших робочих, повів їх в окрему кімнатку у найближчий шинок і розказав увесь порядок, як треба подавати голоси; потім він дав кожному по два доляри і повів їх туди де відбувались вибори. Юргіс був дуже гордий, що він уже повноправний громадянин. Вертаючись до дому він зустрів Іонаса і той розказав йому, що умовив ся був з поліцейським і за чотири доляри подавав свій голос три рази.

Товариші-спільчане розказали потім Юргісови всю рахубу з тими виборами. Він довідав ся, що Америка різнить ся від Росії тим, що у неї демократичний державний лад, себ то чиновники, що кривдять і обдирають народ, тут усі виборні. Є тут дві ватаги грабіжників, які силкують ся перемогти одна-одну і звать ся вони: політичні партії. Котра з них накупить собі більше голосів виборчих, тая й захопить владу у свої руки. Иноді боротьба буває дуже завзята і тоді партії старають ся зеднати собі бідний фабричний народ.

здебільшого се буває при загально-державних виборах; а на місцевих виборах завжди перемагає демократична партія.

У фабричній окрузі верховодив демократ — маленький Ірляндець Майк Скеллі, дуже значна людина у демократичній партії. Він дуже пишав ся своїм становищем і гордо говорив, що може всіх купити. Він був страшенно багатий, бо брав участь у всіх великих і дохідних, хоча й незаконних підприємствах в окрузі Чикаго. Він закупив величезне місце біля різниць, де скидали все сміття і нечистоти з цілого Чикаго. Попереду він поставив там велику цегельню — ту саму, на яку звернув увагу Юргіс, як пішов з Оною на проходку у перший день приїзду сюди; — Майк Скеллі брав глину для цегельні, а потім у ті ями та глинища скидали нечистоти і сміття з цілого міста — на се Скеллі примусив мійську управу; а потім, коли ті ями були засипані — він будував там доми і продавав їх робочій бідності на шахрайських умовах. До його ж належав і став стоячої води за різницями; зимою він рубав там кригу. Цеглу ж він продавав місту по такій ціні, яку сам настановив і возили її з цегельні коштом міста. Мало не всі будинки, що ставив він на своїй землі, будували йому мійські робочі, коштом міста — так хитро він умів свої справи обробляти. А коли яке небудь з його шахрайств виявляло ся і починали про се писати в газетах, він завжди змів викрутитись і, як то кажуть, з води сухим вийти: підставляв — за добрі гроші — кого небудь такого, що брав на себе всю провину, а потім кудись счезав. Нікому не було охоти змагатись або сваритись з Майком Скеллі, бо він міг зробити все, що хотів. Одного слова його було досить, щоб робочого прийняли на всяку фабрику. У його самого було багато робочих і жило ся їм добре: робили вони не більше восьми годин у день, а платили їм добре. Тай було у його багато прихильників і всі вони належали до тої політичної партії, яку він завів. Партія мала свій дуже гарний клуб для зібрань, а иводі там бували бійки півнів і навіть собак. Всі поліцейські з округи належали до тої партії. Самого Скеллі і всіх членів партії прозвали „червоношкурими“. У дні виборів усі вони ходили з кешенями, повними грошей, і мали право пити даремно, скільки захочуть, у всіх шинках. Люде говорили, що і всі шинкарі також належали до „червоношкурих“, бо торгували вони і у неділю, не вважаючи на

заборону і велися там запальні гри, також недозволені. Вся пожежна команда також була в руках Скеллі, як і взагалі все, з чого міг він тягнути собі користь. На всі урядові посади в окрузі: смотрителів водопроводу, смотрителів базарів і вулиць і всякі інші — назначали „червоношкурних“ прихильників Скеллі і всі люде мусили годити йому, бо змагати ся з ним було небезпечно: вся влада, всі фабрики і навіть крамниці держали його руку і слухали його. Навіть власники скотних дворів побоювались Майка Скеллі: силу мав той чоловік і скрізь були у його приятелі і прихильники. На виборах він пишав ся тим, що походить з простих робочих, а тепер може зробити все, що схоче.

Неодмінно треба було, наприклад, поставити міст на Ашленд-Авеню; купці, скотарі і фабриканти робили всякі заходи перед мійською управою і нічого не могли вдіяти, аж поки не звернулись до Майка Скеллі: постарались задобрити його — і міст зараз було побудовано. Так само було і з „Шипуном-річкою“: мійська управа хотіла примусити фабрикантів засипати її; Скеллі поміг фабрикантам викрутитись від того і постанова управи була скасована. Треба-ж знати, що воно таке була „Шипун-річка“. Був се зарічок, невеличка протока річки Чікаго і вода там була стояча; всі нечистоти зо скотних дворів, різниць і фабрик спускали у ту протоку і так воно там і стояло по-вік; лій і смалець спливали на-верх, а вся инша нечистота осідала намулом на дно; все воно киснуло, бродило, мов кваша, і вода в тій протоці завжди ніби кипіла — через те й прозвали робочі ту протоку: „Шипун-річка“. На поверхні води збиралась густа і груба кора, по якій могли ходити курчята; іноді провалювались через ту кору й люде — перехожі, хто не знав тої місцевости. Бувало й так, що кора тая, що була дуже масна, займалась пожегом: річка починала горіти і приїздила пожежна команда гасити її.

Якийсь дотепний чоловік задумав зібрати ту кору і топити з неї лій; але фабриканти схопились і не дали йому: суд, при позві, постановив, що нечистоти спускають фабриканти то й кора на річці належить їм. Отже мійська управа хотіла засипати ту протоку, бо від неї був шкодливий і тяжкий дух, але Майк Скеллі поміг фабрикантам оборонити ся. Іноді бували на фабриках ще гірші злочинки. Були, напри-

клад, потайні водопровідні труби, якими фабриканти крали у міста мільярди відер води; гавети були підняли гарמידер з сього приводу, але фабриканти подбали, щоб се діло загацити і потім знов крали собі воду потихеньку.

Але найгірші злочинства робили ся на фабриках консервів. Скрізь було відомо, що на різницях сидять урядові ветеринарні інспектори і люде думали, що се певна запорука, що мясо на консерви іде свіже і здорове. Але всі ті ветеринарні інспектори — а було їх сто шістьдесять і три — назначались на службу за згодою і протекцією самих фабрикантів. Вони ніби-то були на державній службі, але се було тільки для форми, для того, щоб запевнити інші держави, що в Америці все робить ся по закону. Ті інспектори ставили свої тавра і печатки тільки на те мясо і консерви, що йшло за границу. А для догляду за тими продуктами, що йшли на місцеві потреби і вжитки, була при мійській управі окрема комісія з трьох членів. Але та комісія нічого не робила.

Було раз, що член мійської санітарної комісії, лікар, догледів і забракував одну туберкулічну тушу, не пустив її в продаж і звелів облили гасом. Фабриканти вжили таких заходів, що того лікаря зараз було зміщено геть з посади; і з тої пори ніхто з членів мійської комісії нічого не робив. Чутки ходили такі, що фабриканти платили по дві тисячі долярів у тиждень, кому слід, за те, що пропускали туберкулічні волові туші і стільки само за свиней, що погинули від холери по дорозі до різниць. І що дня такі туші повними вагонами везли у місто Гльоб в Індіані, на сало та смалець

Про всі такі справи довідував ся Юргіс помаленьку від робочих, котрі самі бачили ті події, що робили ся на консервних фабриках. Один Литвин — різник, що служив на тій самій фабриці, де й Марія, розказував, що у них навмисне скуповують для консервів слабий і покалічений товар і для сього нарочиті агенти їздять по всій Америці. На різниці часто пригоняють хворих волів, особливо з тих, що вигодовують ся на броварах: у них все тіло покрите болячками і наривами, аж страшно дивитись; ті нариви або самі розсідають ся, або розрізують їх ножами різники, вже як білують і патрають тушу; матерія і юшка з них бризкає в очі, а різники не мають часу витертись навіть, бо й руки у них завжди закрівавлені. І з такого поганого мяса роблять

консерви для війська; від таких консервів у Сполучених Штатах померло солдатів у-двоє більше, ніж од еспанських куль: навіть ту огидну погань ставили для війська не свіжу, а стару — всі ті консерви, що залежались у складах по скілька літ.

Одної неділі у-вечорі Юргіс покурював люльку коло печі у кухні з одним старим робітником, що прийшов у гостину до Іонаса і почув він од його багато цікавих річей.

Фабриканти консервів були правдиві альхіміки. Наприклад — вони пускають у продаж екстракти з грибів, але робочі, що роблять ті екстракти, грибів і в очі не бачуть ніколи; або-ж пускають у світ „консерви з курчат“, а роблять їх з волових кишок, свинячого сала, волового лою, а іноді додають обрізки телятини; ціни на ті консерви ставлять на бляшанках різні, хоча й кладуть туди одну мішанину. Точнісінько так роблять ся „консерви з дичини“ та інші всякі. Все се робить ся з непотрібних обрізків і фляків, з лою, сала, вареної картоплі, тільки для різних смаків додають різних хімічних спецій і фабр, іноді навіть шкідливих. За всяку нову вигадку, новий „секрет“ Дургем платить добрі гроші; але тепер ледве чи можна вже вигадати що небудь нове, бо так багато вже є того шахрайства. А вже про те, що беруть на консерви конину і козлятину замість баранини, що переробляють старе ілке масло хімічними способами на свіже — про те й говорити нема що, бо се дрібниці.

Ще один сумний бік був у тій справі з мясом і консервами: се хороби робітників.

Ще коли Юргіс у-перше оглядав з Шедвілою різниці, він дивувався, скільки преріжних галузів має се широке діло; а тепер він побачив, що кожна така галузь на фабриках — є маленьке пекло для робітників у тім великім пеклі, яким були різниці. У кожному відділі була своя спеціальна хвороба робітників. Свої безчесні шахрайства ще могли фабриканти подекуди сховати від ока людського, але хвороб робітників сховати не можна було. Наприклад у тім відділі, де старий Антон знайшов собі смерть, тіло робітників страшенно розідали ті кваси і спеції, що вживали ся для мариновання. Не було ні одного робітника, який не мав би якої страшної рани або каліцтва: найменша рана або виразочка

ятрилась і розгнівалася, рани і язви покривали сугави на руках і ногах. У різників найчастіше калічилися пальці на руках, наривали і облазили нігті, сугави розпухали так, що пальці не могли вже згинатись і стреміли, мов якісь страшні, безформні колодки. У тих відділах, де варили м'ясо, робочі дуже слабували на ревматизм і сухоти.

Була ще одна дуже важка робота: носити туші з холодильні на-гору; туші важили по півшоста пуда або й більше, а робота починала ся о четвертій годині вранці; найдужчий робітник не видержував тої роботи більше двох літ. Дуже гірка робота була очищати овечі шкури од вовни: їх поперед мочили у різних квасах і воно страшенно розідало руки робітникам. У бляхарів, що робили бляшанки для консервів, також були дуже покалічені руки. Дуже небезпечна була робота при штамповій машині: вона орудувала так швидко, що при найменшій необережності робочим відрубувало пальці, а іноді й цілу руку. Були знов робочі, що підіймали корбами туші тільки-що вбитого товару і подавали їх різникам до білування; ті робочі раз-у-раз перебігали по горіщі від одної корби до другої і мусіли цілий день ходити зігнувшись, щоб не зачіпати головами за бантини; через скілька літ такої роботи вони вже не могли випростати спину навіки. Але найгірше було робітникам у тих відділах, де варили м'ясо на консерви, топили з його смалець і лій, а з потрібних і ні-на-що вже нездатних оклапків і всякої покиди робили екстракти і порошок для угноєння землі. Сих відділів ніколи не показували стороннім людям, бо сморід і дух там був нестерпимий; робочого і здалеку, за п'ятдесят ступнів можна було носом почути. Ті робочі мусіли мішати і перекопувати варево у величезних котлах, перебігаючи по кладочках, а стояла там така густа пара, особливо зимою, що люде мусіли всю свою увагу звертати на те, щоб не послизнутись по мокрій кладці і не впасти до котла. А все ж таки трапляло ся часто, що падали робочі у котли і тоді виймали звідтіля тільки розварені частки їх тіла. Іноді й не виймали навіть — бо даремна праця — і варились вони по скілька день... А з фабрики випускали у бляшанках знаменитий „очищений Дургемовський смалець“.

X.

У першу половину зими сім'я Юргіса мала ще досить грошей, щоб не сидіти голодною і виплачувати частинами свої довги; але як зменшились заробітки Юргіса з десяти доларів у тиждень на п'ять чи шість, то стало дуже скрутно і грошей тільки що на хліб ставало. По весні стало ще гірше. Марію брав одчай, бо фабрика її стояла закрита; вона витрачала вже останні гроші, які була собі відклала на весілля, а про те весілля вже й думати не можна було. Бідна Марія не хотіла покидати сім'ю у біді, а брав її страх, що як витратить вона до останку всі свої гроші, то доведеться їй дурно обідати сім'ю, що й сама була голодна. Юргіс, Она і тітка Елізбета радилися що дня, якби викрутитися з тої біді, але нічого не могли придумати. А лиха доля раз-у-раз додавала їм нових, несподіваних клопотів.

Мало не що дня траплялись якісь нові видатки. Наприклад позамерзали водопровідні труби, а коли тітка Елізбета, не знаючи тої справи, почала гріти їх, щоб розмерзлись, — вони потріскалися і вода залила всю хату. На біду сталося воно тоді, коли не було дома нікого з чоловіків. Тітка Елізбета мусіла побігти по майстра водопровідного; той майстер сказав заплатити собі по сімдесят п'ять центів за годину роботи і стільки ж помішникови, який тільки стояв і дивився, а сам нічого не робив; та ще рахунок подав за якісь матеріяли.

Далі, після нового року, як пішла тітка Елізбета платити гроші агентови, він нагадав їй, що треба платити за страхування дому; бідна жінка перелякалася тим новим видатком; тоді агент вияснив їй, що по умові вони повинні страхувати дім своїм коштом у тисячу доларів.

Бідна тітка Елізбета заплакала гірко і спитала агента, скільки воно вийде платити на рік тої страховки?

— Сім доларів у рік, — сказав агент.

Того ж вечора Юргіс, дуже сердитий, пішов до агента і попросив його нарешті сказати все чисто: які ще оплатки будуть з них дерти.

— Вже ж умова підписана, то можна говорити все по щирости, — додав він з гіркою усмішкою.

Агент не образив ся і спокійно сказав, що oprіче страховки вони мають платити десять долярів у рік мійських податків та шість долярів за водопровод — і вже більше нічого, oprім звичайних що-місячних виплат за довг і процентів.

— Може ще стати ся, що місто постановить провести по тій вулиці каналізацію, — додав агент; тоді всі власники домів будуть платити за се окремиий податок.

Юргіс пішов до дому трошки заспокоєний, бо принаймні тепер уже знав, що не буде з того боку нових несподіваних клопотів. Він тепер добре бачив, як підловив їх той агент і постановив собі, що треба боротись і не піддаватись.

Настала весна і визволила бідну сімю від холоду. Але з весною настали й нові лиха. Тут кожна пора року мала свої прикрі прикмети і трудно було сказати, яка пора гірша. Весною почали ся холодні дощі, мало не що дня; на вулицях стояли великі калюжі і грязюка була страшенна. На роботу не можна було пройти, не замочивши собі ноги і найгірше від того було жінкам і дітям. Потім наставало літо, страшенна спека — і тоді на різницях було справжнє пекло; у Дургема що дня вмірало скілька чоловіка від тої духоти. Кров і всяка нечистота стояли калюжами у різницях, все се загнивало, парило ся і тяжким духом смерділо; надто там ніколи не мили стін і долівок і того брудного лепу назбирала ся од віку. Різників на-скрізь проймав той гнилий дух, вони його завжди носили з собою і різника можна було почувти дуже здалеку. Найчистійші і охайні люде серед такого бруду ніяк не могли содержати себе чисто; не було навіть де помити руки і робочі обідали з закрівавленими руками; при роботі не можна було витерти лица: ніколи було і нічим. А коли лице покривало ся потом, його обсідали мухи, яких були хмари і на різницях і у всіх домах, що коло них, і на всіх фабриках — се була для робітників якась кара єгипетська.

І в літку, так само, як і зимою, робота йшла невпинно; робітники ніколи не бачили свіжої живої зелени, не дихали чистим повітрям. У скількох верстах за фабриками було велике озеро Мічіган, з чистою блакитною водою, але для робочого люду воно було майже таке недоступне, як хвилі Тихого океану, бо цілий тиждень не було вільної години, хіба

що геть пізно у вечорі, а в неділю кожний був такий втомлений, що ніяка проходка йому не йшла на думку. Після великодня знов відкрила ся та фабрика, де служила Марія. І знов у домівці залунали веселі співи Марії і скрипка Тамошіуса Кушлейки грала вже не так сумно.

Але таке щасте тривало не довго: через два місяці знов на голову Марії впало лихо: її вигнали зо служби, дарма, що цілий рік вона прослужила щиро і навчилась уже дуже добре малювати бляшанки. А стало ся воно через те, що на зібраннях робочої спілки Марія говорила дуже палкі і бунтарські промови і намовляла своїх земляків до боротьби з фабрикантами. Фабриканти держали своїх шпигів у всіх робочих спілках і знали дуже добре все чисто, що робить ся і говорить ся серед робочих; знали все навіть раніше і подробнійше за самих членів спілки, бо навіть деякі виборні у раді робочої спілки були підкуплені.

Почало ся у Марії з того, що одного разу її обшахрували при росплаті і недоплатили за триста бляшанок. Вона наробила гармидеру; у ту пору вона вже добре навчила ся англійської мови і облаяла надзирательницю, як слід. Коли при кінці другого тижня знов їй не доплатили — вона побачила, що се не проста помилка, а завзяли ся на неї навмисне. Вона пішла шукати правди до старшого у відділі, не послухавши своїх товаришок, що раяли їй промовчати і покоритись. Старший сказав, що розбере сю справу, але поводив ся з Марією дуже суворо. При кінці третього тижня надзирательниця сказала Марії, що фабрика не хоче більше держати її на службі. Марію се мов громом вдарило: вона спочатку не знала, що їй сказати, потім впала у злість, кричала й проклинала всіх, казала, що не вийде з фабрики, бо се місце належить ся їй по правді і по праву; але ніхто її не хотів слухати; наприкінці вона сіла долі і гірко заплакала.

Се нове лихо скоїло ся саме у недобру пору: саме тоді, коли Она сподівала ся дитини і Юргіс старав ся одкласти трошки грошей на ті родини. Він чув такі страшні речі про місцевих бабок, що постановив узяти для Они справжнього лікаря, хоч би як воно дорого коштувало, хоч би довело ся самому голодувати — аби тільки було чим оплатити лікаря.

У Марії лишило ся грошей тільки двадцять і пять долларів. Що дня вона оббивала пороги по всіх фабриках, але

тепер уже не було у неї надії знайти роботу. Вона була роботяща і така дужа, що могла б робити не менше за чоловіка; але тепер, як утратила вона надію на роботу, то неначе й сила у неї пропала. Гірко достав ся їй перший досвід життєвий; тепер вона зрозуміла, — а на її прикладі і вся сім'я побачила, — що тут не можна давати волю своїм почуттям і даремна річ шукати правди; знайшов роботу, то й держись її цупко і покоряй ся, щоб міг удержати її за собою.

Минув місяць, а Марія все ще була без роботи. За той час вона перестала платити свою вкладку у робочу спілку і прокляла той день, коли на своє лихо записала ся у ту спілку. Нарешті аж на п'ятий тиждень вона знайшла собі місце на різницях: їй доручили очищати мясо з волових костей. Се була чоловіча робота, але Марію взяли тому, що вона була дужа, як чоловік, а платили їй дешевше, як жінці. Се була вигода для хазяїна.

Ранійше Марія була б одмовилась від такої роботи, бо приставили її до хворих і дохлих туш, але тепер біда примусила її і до такого огидного діла. Її заперли в один з таких кутків, де ніколи не буває соняшного світла і куди ніколи не заглядає стороннє око. Під нею були холодильні, де заморожували м'ясні туші, а над нею був відділ, де варили мясо. Отже мусіла вона цілий день стояти на холодній, як крига, долівці, а в голову її так парило, що аж м'ясно ставало і дихати важко було. І мусіла вона там від ранку до пізнього вечора обчищати сотні фунтів того шкідливого мяса від костей. Робота була дуже прикра і важка, а надто треба було робити дуже швидко, щоб поспішати за іншими, а при такій поквапній роботі не трудно було порізати собі руки і пропасти від зараження крові. При таких тяжких умовах доводило ся робити Марії, а проте вона не журилась і була весела: вона могла тепер платити за своє содержание і ще допомогати своїм близьким, а до всього іншого їй було байдуже. А про своє весілля вона також не дуже журилась: чекали вони його так довго, то почекають ще трохи. На один заробіток Тамошіуса вони не могли б прожити, а покидати родину тепер при скрутї також не можна було.

Тамошіус заходив до Марії вечорами; вони сідали у кухні у кутку, брали ся за руки тай мусіли тим завдовольня-

тись. Але що-день скрипка Тамошіуса грала сумнійше і жалібнійше, а Марія, згорнувши руки, слухала і плакала, і тіло її тремтіло: у тих жалібних згуках вчував ся її плач ненарожених дітей, що просили собі у неї життя.

Сумний досвід Марії завдав страху і Онї. Служба на фабриці дошкуляла їй ще гірше, ніж Марії, але Она розказувала дома дуже мало про ті кривди, які доводило ся їй там терпіти, бо боялась, щоб Юргіс, розпаливши ся оборовяти її, не наробив лиха — і не хотіла вона йому журби та болю завдавати. Надзирательниця місс Гендерсон, що не злюбила Ону, була дуже темна і непевна особа; колись вона була у перелюбнім звязку з управителем одного з відділів фабрики; щоб збути ся її, коли вона йому вже надокучила, він дав їй посаду надзирательниці. Але вона його не покинула: не раз вона робила йому бешкети і їх сварки та лайки чула вся фабрика. Місс Гендерсон була дуже лиха і сварлива: у своїм відділі вона бушувала від ранку до вечора. Деякі робітницї підлизували ся до неї, догождали їй, доказували на інших і через те там завжди було, як у пеклі. Але найгірше було те, що Місс Гендерсон, опріче посади на фабриці, мала ще инше діло, яке давало їй добрі доходи: у місті вона держала публичний дім у спілці з одним нечемним, пикатим Ірляндцем, що звав ся Коннор і служив на фабриці Броуна за надзирателя у тім відділі, де запаковували туші, що йшли за-границю. Коннор поводив ся дуже нахабно з жінками і раз-у-раз зачіпав їх, коли вони йшли на роботу або вертали ся до дому з фабрики. Коли на фабриці зменшала ся робота і частину робітників роцитували, безробітні жінки і дівчата переходили у публичний дім; місс Гендерсон таким чином вела два діла відразу: і своє власне, і відділ на фабриці Броуна. Бувало й так, що жительки публичного дому переходили на службу на фабрику і робили поряд із чесними дівчатами; иноді навіть чесних дівчат і жінок вигоняли зо служби, щоб зробити місце для тамтих. Звязок між тими двома „фабриками“ був такий тісний, що робітницї у відділі місс Гендерсон згадували раз-у-раз про „мійський дім“, а балакуючи про його поглядали скося і з усмішкою на тих робітниць, які ще про сю справу не знали.

Коли-б не страх безробіття і голоду, Она сама була-б покинула те погане місце і одного дня там не служила-б;

а тепер вона дуже бояла ся, щоб їй не одмовили роботи. Вона тепер зрозуміла, що місс Гендерсон не злюбила її за те, що вона чесна жінка, і за те саме не люблять її всі ті підлизи і донощиці, що поступили на фабрику з публичного дому; а їх була більшість на фабриці і вони дуже раді були-б вижити зо свого гурту Ону.

Але знала Она добре, що на всіх фабриках діеть ся таке саме: скрізь продажній, публичній жінці легче було вдержатись на службі, ніж чесній робітниці. Злидні і голод гнали бідних жінок на ті фабрики і знущались там над ними, як хотіли, нечемні і безсовісні люде, які нічим не ріжнились од колишніх торговців рабами. Безправіє робітників і нахабство дозорців фабричних доводили до страшної, нечуваної в інших місцях, розпусти; але тут уже звикли люде до сього і дивились на се, як на річ звичайну; у давні часи була торгівля неграми, а тепер торгували такими самими білими людьми: крам од купця не ріжнив ся.

Настав такий день, що Она вже не могла йти на роботу. Юргіс побіг по лікаря і того-ж таки дня Она породила дитину — хлопчика, гарного, здорового і опецькуватого; всі аж дивувались, що від такої маленької і тендитної молодичі така здорова дитина народила ся. Юргіс був невимовно щасливий і очам своїм не йняв віри, любуючи свого гарного чорнявого сина.

(Далі буде).

ІВ. ФРАНКО.

До історії „небесного огню“ в Єрусалимі.

Прочитавши інтересну і тепло написану статейку проф. М. Сумцова „Небесний огонь“ у першій книжці сегорічного Вістника вважаю не зайвим подати крім того, що навів шановний професор, ще одно старе свідоцтво про існуванє того огню хоч і в дещо иншій формі і не в Єрусалимі, а на ріці Йордані. Се маленьке оповіданє тим важнійше і цікавійше, що містить ся в одній із найстарших памяток словянського письменства в загалі і було по всій правдоподібности написане ще за життя св. Мефодія на великоморавськїм або панонськїм ґрунті, отже не пізнійше кінця IX віку і звиш два столїтя давнійше від нашого Данила мниха. Се старославянське оповіданє не було відоме в нашій старій Русі і, як сказано, малює діло зовсім у иншій формі.

Твір, про який тут мова, се „Чтеніє на крещеніє Господне“, перекладене з грецького отця Григорія Богослова і широко відоме також у старій Русі ще від XI в. в знаній рукописній збірці „XIII слів святого Григорія“ та її пізнійших копіях. Московський учений А. Н. Попов знайшов одначе в рукописній збірці А. І. Хлудова найстаршу доси славянську копію сего Чтенія, з прикметами сербської редакції. Те сербське „Чтеніє“, се властиво компіляція з двох слів Григорієвих, а властиво з слів *Εἰς τὰ ἄγια φῶτα* і *Εἰς τὸ ἄγιον βάπτισμα*, і визначаєть ся надто досить численними додатками і вставками перекладача-Славянина. Точний дослід над мовою і текстом допровадив Попова до переконаня, що сей текст належить до найстарших памяток південно-словянської мови, що прим. його автор не признає західного догмату з *filioque*, а навпаки, виразно застерігаєть ся против него, бо перекладаючи точно грецький текст св. Григорія про походженє св. Духа, до Григорієвих слів: „духа святой во истинну духъ естъ убо исходяй от отца“, додає до них своє застереженє: „а не от сына, яко же етери рѣша“. Що автор не вважаючи се своє догматичне, не іюпаторське становище, як у панонських житіях називаєть ся становище західности (Константин прямо називає іюпаторіянців, отже й римського папу еретиками!), сам признає себе членом західної церкви, се доказує Попов інтересною цитатою з иншого уступу його

Чтенія, де сказано: „тѣмже образомъ науки пріємши оттуду и римская церкви священіе (звичай свячення води) и сама держащи доселѣ, и всему западу сему подала естъ“. „Свідощтво ясне, — додає від себе д. А. Попов, — згадка про римську церков, а не Константинопольську і слова „всему западу сему“ (отже як би ми тепер сказали „нашому“) вказують на той запад, на країну піддану римському престолови як на місце, де жив і працював наш невідомий автор. Та деж сей запад? і що се за країна? На се відповімо словами похвального слова на честь просвітителів Словян, Константина і Мефодія: „въ западныхъ же странахъ, панонстѣхъ и моравскихъ странахъ яко солнци въсиявша просвѣтита буквами и научша ученики церковному чину исполнь“. І справді, Моравія і Панонія була одинокою західною країною, де хоч не дуже довго, а власне в другій половині IX віку під церковною зверхністю римського престола явно і вселюдно проповідувано віру в походжене Духа св. тільки від Отця і де за сей символ східної церкви вела ся боротьба з місцевим німецьким духовенством, що по смерті Мефодія (885 р.) скінчила ся погромом діла св. Мефодія, втекою його учеників і повним тріумфом ворогів. При панонсько-моравським походженю сеї памятки виясняєть ся й та крайня здержливість автора в вислові про римську церкву і сама характеристика догми про filioque, про яку сказано лише тільки: яко же етери рѣша неомыслиаше ся¹⁾.

А тепер подаємо тут сам текст сеї панонно-моравської вставки в слово св. Григорія, поміщений в книзі Попова на стор. 263—4

¹⁾ Що до реченя А. Попова про катастрофу Мефодіянства в Мораві та Панонії варто зазначити, що воно не зовсім вірне. Про якийсь погром Мефодіянства не можна говорити. З Мефодієвих учеників прогнано лише сім, а їх же за 14 літ Мефодієвого єпископства мусіли набрати ся колине тисячі, то певно сотки, і про їх прогнане не чуємо нічого, вони лишали ся на своїх місцях змішані з масою людности. Тай тріумф Вікінга не був довгий, бо швидко по смерті Мефодія його усунено з єпископства та увязнено в Зальцбурзі, де він і вмер. І не минуло й 10 літ, як із усеї велико-моравської держави і з Святополка не стало й сліду, вони щезли в малярським погромі. І знов треба сказати, що людність не щозла і при нових порядках заведених поганськими Мадярами могла навіть лекше відітхнути і користувати ся більшою автономією церковного життя при меншим натиску розполошеного латинства. Маємо безсумнівні докази, от хоч би в масі рукописних памяток мораво-панонської доби з X і XI віків, що Мефодіянцям у територіях старих моравських територій держав ся і навіть розвивав ся по нинішній Мораві, Чехії і на південь, поки католицьке християнство прийняте Мадярами не ослабило і зовсім не злизло його. Такі книги, як Сазаво-Емауське (Ремське) євангеліє можуть бути доказом, що в південній Чехії Мефодіянство держало ся ще до початків XIV віку.

гаразд, воно коротеньке собі. Подаємо його в перекладі на нашу мову ¹⁾ відсилаючи цікавих на оригінал до книги Попова, який, як уже було згадано, визначаєть ся сербізмами, але лише в правописи (систематичне вживане *ъ* замість *ь* і *є* замість *ь*, хоч не зовсім консеквентне). Отже читаємо тут ось яке закінчене починаючи від місця, де кінчить ся переклад Григорієвого слова :

„Оттим то з огляду, що маємо багато образів сеї тайни, для того живучі там (у Палестині) християни сим обичаєм не образ, але саму правду творять з великою почесцю, щоб і в часах була не забута і многими літами не закрита така велика ласка (божа). Ми чули від богатюх (людей), що кожного року з великою парадю (в оригіналі сь чинномъ чинномъ — характеристичний вислов, як з уст винятий св. Константину, що так любив говорити поетичними висловами та притчами) і піснями похвальними і хвалою божою великою. Ставши над рікою святого Іорданз молитви творять поставлявши свічки на дошках і спустивши їх у ріку. А коли закаламуть ся вода, нараз дошки зі свічками пливуть горі рікою ²⁾. Розуміючи з сего, що ласка святого Духа зійшла на води, в тій самій хвилі і того самого часу з великою радістю починають скакати в ріку, а інші кроплять себе і черпають (воду) на освячене свого тіла і душі і домів і на прогнане всякого зла. Оттим то у всіх народів свята християнська церква в кождім краю землі і місці на подобу (Палестини, в тексті: тѣм ся подобяще) творить те саме кожного року в той сам час. Ставлять гарну посуду посеред церкви наповняють її чистою водою, і запаливши свої свічки співають гарні пісні і читають писаня гідні того празника. І поки єреї святять воду, всі веселять ся тілом і душею, що там тоді були присутні, а потім разходять ся з великими радощами. Таким робом, також перенявши се відтам, і римська церква свячене води і сама держить його й доси і передала всему нашому заходови.

„Від многих людей чули ми таке, що в Єрусалимі всі люди гасять усякий огонь (у страсну суботу). В святій церкві Воскресенія

¹⁾ Див. Андрей Поповъ, Библиографическіе матеріали, випуск II—VII, Москва 1880, стор. 8—9.

Все, що в тексті вьате в скобки, мої додатки для поясненя тексту.

²⁾ Варто зазначити, що ті свічки, як майже очевидно виходить із звязку оповідання, були вже вперед, на березі повасвічвані самими людьми, а потім чудо лежало лише в тім, що свічки на дошках плили против води (в тексті дословно: въ спеть плвоуоть въз-рѣкоу), отже про небесний огонь властиво в тім, очевидно старшим оповіданю нема ще мови. I. Ф.

над гробом Господнім у годині, в якій він воскрес (колись), і в ту саму хвилину свічник запалюється ласкою святого Духа. І від того нового світла розносять усі люди і розпалюють огонь на весь рік“.

Отсе і все оповідане панонського проповідника, властиво, як бачимо, зложене з двох оповідань або епізодів, з яких один відбувається на Йордані, в часі празника Хрещення Ісусового, а другий має місце в ночі перед Великоднем і вповні згоджується з тим, що оповідає наш старий паломник.

Не зайвим буде, думаю, зазначити й ту обставину, що звістки про святий огонь у західній Європі були значно старші від тих, про які згадує проф. Сумцов. А. Попов у своїм згаданім творі згадує ось про які найстарші звістки того рода: за найдавнішу вважається звістка монаха Бернарда Мудрого, про якого знав уже німецький учений і батько старинної бібліографії та наводить його писання в своїй *Bibliotheca latina* (т. I, стор. 217); дехто датував його опис 870 роком, але Попов сумнівається що до сеї цифри і догадується в ній помилюсь о 100 літ, а в таким разі той Бернард був би сучасник солунських братів і особливо Мефодія. Друге свідчення в хронологічнім ряді походить аж із першої чверти XII в. (1122); воно безіменне і вписане на картках одного грецького типика. Трохи вчаснійше, бо роком 1101 датоване оповідане Пульхерія де Шартра, що було видане по французьки разом із книжкою нашого паломника, який таким чином у хронології подорожий до Палестини стоїть на четвертім місці. Розуміється, що панонську звістку, що черпала з устного переказу може навіть про Бернардове паломництво, нема чого ставити в тім ряді.

РОМ. ЯРОСЕВИЧ.**До споминів д-ра Ів. Франка про Мин. Ковалевського.**

Від д-ра Романа Яросевича одержали ми лист:

До Шановної Редакції „Літературно-Наукового Вістника“. Прошу ласкаво дозволити мені місце в цінному журналі для публичного виправдання себе супроти закидів д. Франка, зроблених ним мені в його статті „Микола Василевич Ковалевський“ (Л.-Н. В. кн. I. 1908).

В перших роках зав'язання радикальної партії до часу, про який мова в статті д. Франка, їздив я на його і Павлика припоручене 2 рази рік по році в агітаційних цілях на Україну. Перший раз виїхав я до Києва, а звідси до Одеси і Софії. Цілею моєї поїздки було поінформувати Українців про радикальний рух в Галичині, приєднати серед них прихильників для радикальної партії, а відтак зложити зі всього справоздане пок. Драгоманови та порозумітись з ним в справах, що вязались з радикальним рухом. Другим разом (по році) виїхав я теж до Києва, а звідси з пок. Ковалевським на виразне його бажане до Одеси, де був я потрібний йому як живий Галичанин для поборювання серед одеської української громади ширених протівниками радикалів вістей, що 1) Драгоманів підпомагає своїми письмами москофільство в Галичині та шкодить укр. національному рухови, що 2) він же, на лічене якого збирав Ковал. гроші, зовсім не хорий, а хоробу Др-а видумано нарощно, аби в той спосіб мати змогу збирати гроші не для Др-а, але для радикальної партії.

Кошти першої і другої поїздки зобовязались Франко і Павлик вернути мені з партійних фондів, додаючи виразно перед моїм виїздом, щоби я ніяких грошей від Ковалевського на дорогу не брав. Додам ще, що зобовязання Фр. і П. підчас другої поїздки відносились лише до звороту коштів дороги до Києва, бо тільки до Києва їхав я на їх припоручене.

Перша поїздка тревала 6 тижнів і коштувала мене 800 крон, друга ж 500 к. Першим і другим разом виразно питав мене Ковалевський кільки має мені виплатити за дорогу, на що відповів я, слухаючи д. Франка, що в сій справі маю рахунки з Франком. На покриті коштів першої дороги виплатив мені Павлик, ма-

буть через пок. Драгоманова, щось 100 к. (докладної суми не пригадую собі), на покриття другої дав мені Франко 40 корон, кажучи, що партійні фонди так скупі супроти безконечних потреб партії, що годі більше йому дати.

В рік пізніше був я опять на Україні, сим разом в моїх справах. Зійшовшись випадково з пок. Ковалевським, передав він мені між иншими більшими сумами — за сі три роки перейшло через мої руки кілька тисяч рублів — 100 рублів на „агітаційний фонд“ радикальної партії. Я мав повне право взяти сі гроші для себе та домагати ся ще у Ков. звороту решти коштів обох моїх поїздок. Адже ж сам Ков-ський пізніше казав мені: „було собі все зарахувати, щоби я мав рахунки чисті з тими людьми, від котрих беру я гроші“. Було се за побуту Ков. у Львові вже після того часу, як він в печатанім письмі до Франка писав, „що мені грошей не позичав“ і коли він виразно згодив ся, щоби ті гроші були у мене. Здаєть ся, що про се міг, коли не мусів знати д-р. Франко, бо ж сам був свідком сеї розмови.

Таким чином я позичив гроші, котрі мені належали ся і виставив на них вексель лише тому, що Франко і Павлик не хотіли, аби я прямо зарахував їх у Ковалевського. Тому і писав я в письмі до Франка: „урядово скажіть, що гроші зложені в банку“.

Франко не може уявити собі нічого цинічнішого і брехливішого від моїх листів. А я брехав по наказу його...

Та се тільки один бік фактичного стану справи. Варто згадати й про другий.

Будучи вибраним послом до віденського парламенту, посилав я Франкови по 50 корон місячно більше разів на агітаційний фонд партії. Ті датки квітував сам др. Франко в „Громадським голосі“ в той спосіб „На агітаційний фонд Др. Яр-ч з Відня 50 кор.“ Поквітованя сих датків може кождий сконтролювати. Ну, коли ж мав я той нещасний вексель сплачувати, то чому ж др. Франко не брав моїх датків на його рахунок, бо ж одно й друге становило агітаційний фонд? І чому замовчує се нині др. Франко? Та мало того! Вершком нещирости д-ра Франка є його увага про фіктивність мого фекселя. Здаєть ся мені, що не тільки сам др. Франко, але кожда людина, що чула, що таке вексель, знає, що вексель без дати не тільки не фіктивний, але ліпший від векселя з датою, бо на такім векселі має властитель його кожного разу право дату дописати і казати собі вексель виплатити. Тут, очеви-

дячки, ходило д-ру Фр-у о одно, а саме, щоби представити в опінії загалу в поганім світлі. Чи заслужив я собі на се, котрим Франко і Павлик в часах старої радикальної партії прямо орали — нехай вільно буде мені ужити сих слів, — полишаю се сумліню д-ра Франка.

Що до другого мого листа писаного давніше перед першим печатаним Фр-ом, то не пригадую собі добре, в чім діло. Одно лише певно, що згадка в першім листі „Напишіть, чи дістали давніше гроші“, відносила ся до грошей фактично пересланих. Слова ж „Н-к в Кліві, повелось йому щасливо“, — відносились до поїздки Н-а, котра удалась і мала успіх. Франко або помішав поїздку Н-а з иншою, котра скінчила ся для Н-а дуже нещасливо, бо мало не цілорічною тюрмою, або нарештє так пише, аби знов підсунути якісь нечисті гроші без означеня суми, а Н-а зробити денунціантом без поданя найменшого факту.

Справа була така: Н-к поїхав на партійні гроші з літературою на Україну. Його заарештували і посадили в київську тюрму, а звідси перевезли відтак до Петербурга. Ми, товариші його піддержували його своїми грішми за сей рік, а партія дала мало що. Як же повернувся він змучений тюрмою, стративши рік перед своїми іспитами, зажадали від партії, від нього і від мене звороту тих грошей, які взяв він на дорогу. Тепер же користає д. Франко по тільки роках з натяку в моім письмі до нього про сі гроші, щоби кинути на мене нове підозрінє, а на Н-а просто видумує, що він щось виспівав в тюрмі.

Накінєць приписує мені Франко, що я в дорозі до Відня „взяв“ угроруський фонд. Ну, коли ж я „взяв“, то впав я жертвою свідомого підступу з боку д-ра Франка. Непрошений мною приніс він мені сам до готелю 400 корон і ні словом не згадав, що се гроші з угроруського фонду. Я взяв їх як власні Франка. Ну, але най же хто зрозуміє тепер, як погодити, що Франко вважаючи мене „австрійським невольником, що тіпиться врученими грішми як своїм добрим надбанєм і ще сміє давати міні брехливі інструкції, як маю виправдувати його“, міг 1) нести до мене в готель угроруський фонд, 2) міг не віддати до того фонду 200 корон, котрі прислав я йому з Відня, 3) нічого не відписав мені коли я перед двома роками оправдував ся йому в рекомендованім листі, що не можу віддати йому поки що його власних грошей, котрі при кращих моїх обставинах зверну вже після публичного висвітлення Франком цілої справи, як гроші до угроруського фонду.

Зрозуміти всього того я не вмю, так само як не можу зрозуміти усеї злости Франка до мене коли я ніколи в життю моім не зробив нічого злого, а противно не мало доброго. Ще з 1882 р. був я постійним кольпортером його книжок, то значить, платив кожний транспорт з власної кишені, бо не було їх кому продавати, лічив його і його родину безплатно, та у всьому йшов йому на руку, особливо тоді, коли я був послом і коли він був у мене частим гостем та удержував зі мною навіть дуже інтимні літературні зносини.

Ніколи не снилось мені навіть, що др. Франко шептатиме на вухо усім землякам з України, що до нього заходили, про те все, тільки обширніше, що випечатав в своїй статті про пок. Ковалевського та розповідатиме їм, яка то я птиця.

Добре мені, що він хоч все те випечатав, та що я маю змогу відповісти йому публично. А то приходилось би переконувати кожду людину з особна, хто був щирий визнати, що, мовляв, про вас, радий вас пізнати, довелось мені чувати не конче гарні речі.

А кілька їх не призналось і не буде читати отсих рядків...

До сих пояснень д-ра Яросевича долучає д-р Франко свою замітку:

Що до моїх слів, то я ж не говорив від себе нічогосінько понад те, що говорять самі листи, які чейже не брешуть нічого. Про рахунки д-ра Яросевича з „Народом“ я не маю ніякого поняття, отже й тут мушу брати на віру все те, що каже др. Яросевич, хоч дещо й видасть ся міні неправдоподібним. Про його грошеві присилки з Відня у мене нема ані сліду; тямлю лише одну присилку з Коломиї 50 гульд. за розпродажу моєї книжечки „З вершин і низин“. З Відня прислав міні др. Яросевич лише 100 гульд., які я мусів відробити в „Zeit“ на рахунку д-ра Зінгера. Що до Н-ка протестую проти закиду денунціяції, бож д. Н-к сам по своїм повороті дуже детально описав свої пригоди і розмови з Новіцким і иншими поліційними органами, і тільки сі розмови я мав на думці пишучи свою статю.

Ів. Фр.

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ.

3 українського життя.

Памятник Шевченкові. — Законопроект про польську мову в учительських семінаріях і його похорон. — Проект правих депутатів про українську мову в народній школі.

В однім із наших оглядів українського життя за минулий рік нам довелося обороняти нас од обвинувачування нас в западто великім оптимізмі що до поступу українства. Обороняючись, і доводячи нашим опонентам, що українство останніми часами й справді значно поступило наперед, ми між иншим покликувалися на вчорашню нашу минувшину, коли авторам хроніки українського життя доводилося бродити по газетному й журнальному морю з густим неводом, щоб піймати ним хоч будь які факти, котрі свідчили б, що живчик в нашій суспільній організмі не замер і сяк так ще беться. Тим часом як тепер ми хоч і не дихаємо на повні груди, а про те всеж таки є на що поглянути, є на чім спинити очі, і є про що говорити. Хоч писалося се давненько, здається, тоді, коли на небосхилі не було ще таких чорних хмар, що насунулися з усіх боків потому, про те ми й зараз не зрікаємося своїх слів. В ті недавні часи нам не раз доводилося бувати в ролі хронікера українського життя і почувати себе приміром так, як чував той голуб, що його по первах випустив з віконечка свого ковчега праотець Ной. Не можна сказати, щоб в ті часи не було чого писати про українство. В певних межах, які зазначав „уставъ о цензурѣ и печати“ та особисте „усмотрѣніе“ того чи иншого представника сього інститута, можна було порушати і обмірковувати деякі питання, але все се мало цілком теоретичне значіння, як і земля для Ноевого голуба, що була вкрита водою. Про теперішні часи такого вже не можна сказати. Коли б нас скортіло йти далі шляхом порівнянь, то на нашу думку, теперішнє становище хронікера українського життя можна вже прирівняти до становища другого Ноевого голуба, що вернув ся до ковчегу з віточкою дерева в дзюбі, а може навіть і до третього, що знайшов вже і де сісти, і що їсти. Подаючи що місяця огляди українського життя, відчуваєш, що рамки звичайної журнальної

статі що далі то все стають тісніші, що в їх немає вже змоги вбгати докладного підрахунку різних фактів і явищ нашого життя хоча з деякими коментарями до їх. Що правда, од часу й до часу доводить ся говорити про тіж самі факти і явища, бо поки що життя наше йде занадто повільною ходюю і в значній частині його можна прирівняти до нудного тупканя на однім місці, проте всеж таки воно модифікуєть ся і повертаєть ся до нас різними своїми боками.

Пишучи огляд українського життя того разу ми через брак місця, одіклали до теперішнього часу цілу низку фактів, що треба було зазначити і сказати з поводу їх кілька слів. Так з місяць на місяць ми все одкладали справу про пам'ятник нашому поетови. Україна стоїть на передодні ювілейних свят, що повинні відбутися для вшанованя памяти великого поета: через три роки минає 50 літ од дня смерти, а через 6 літ — наступає століття од дня народження його на світ. Недавнє наше минуле було таке, що й розмови не могло бути про якісь заходи що до ювілейних свят, коли навіть на могилі поета не вільно було поставити нового хреста замість старого деревляного, що вспів струхлявити. Спроба петербурських літераторів року 1899 здобути дозвіл на збиранне жертв на пам'ятники Белінському та Шевченкови, скінчила ся, як відомо, ні на чім: уряд „отклонил“ тоді проханє літератів. По сій невдатній першій спробі нікому не спадало більш на думку знову здійсмати питанє про пам'ятник Шевченкови, бо не було і найменшої надії на можливість посунути справу наперед. І от в осени року 1904, саме в той час, коли на поверхні народнього моря здіймала ся революційна хвиля, невеличкому повітовому Золотоношському земству спало на думку зробити нову спробу порушити справу про пам'ятник Шевченкови. Спроба на сей раз вдала ся, але... *inter arma silent musae*... Вся Росія, а вкупі з нею Вкраїна переживали таку добу, за якої справа з пам'ятником Шевченкови була не на часі. Доволі буде сказати, що до останнього часу широким громадянським кругам зовсім було невідомо те, що дозвіл на збиранне жертв на пам'ятник Шевченкови здобуто, кому дано сей дозвіл і хто саме має право збирати гроші. Тепер вже, дякуючи українській пресі, особливо ж „Раді“, котра впродовж минулого року і сама од часу й до часу здіймала питанє про пам'ятник і охоче давала місце на своїх інпальтах статям і найдрібнішим заміткам сторонніх людей в сій великій і важній національній справі, широкі круги українського і не українського громадянства

мали змогу довідати ся, як стоїть справа з збиранням жертв на пам'ятник нашому поетови, через віщо, окрім причин загального характеру мало не три роки їй судило ся сквіти по канцеляріях усяких громадських інституцій, поки її було виволочено на світ божий. З сього боку чималий інтерес мають: лист члена Київського комітету в справі будовання пам'ятника — д. Щітковського¹⁾ і статя д. Падалки²⁾. Обидва автори, виклавши *sine ira et studio* справу, як вона була, намірили ся віддати її на суд громадянству, перший — щоб реабілітувати київський комітет, а другий — і комітет, і полтавське, і золотоношське земство. До сього вчинку спонукували обох авторів „нарікання, обурення, сум і гнів“ свідомих елементів українства проти тих інституцій, що взялі на себе кермування справою і з першого ж дня занехаяли її. Д. Падалка згожуєть ся, що „по сути той гнів єсть праведний“, але вкупі з сим він каже, що „ні суспільство українське, ні інституції, які мали такі чи інші заходи коло сього діла, не зазедбували його і не зовсім винні в тих гріхах, що виречено їм з поводу сумного стану справи будовання пам'ятника, бо дійсна причина дотеперішнього лихого становища сеї справи лежить, — як каже автор, — в самім первіснім початку її — нескладнім і невдатнім“. І справді, по перечитанню статі д. Падалки, приходиш до висновку, що на справі з будованням пам'ятника Шевченкови справдила ся відома приказка про безоку дитину, біля якої ходить сім няньок. До справи одразу стали причетні три інституції: золотоношське земство, з ініціативи якого в осени 1904 р. порушено було питання про пам'ятник, полтавське губернське земство, котре в грудні тогож таки року, прилучившись до ініціативи золотоношського земства, постановило здобути дозвіл на збирання жертв на пам'ятник по всій Росії і, нарешті — київський комітет як орган міста Київа, в котрім повинно поставити монумент поетови. Міністерство дозволило Золотоношському земству збирати жертви на пам'ятник поетови тільки по Полтавщині, а коли земство вдало ся в початку року 1905 до міністерства за дозволом збирати жертви по всій Росії, то міністерство відмовило йому в тім, натомісць давши тогож таки року право на збирання таких жертв Полтавському земству. Але одповідь з міністерства на своє прохання земство одібрало тільки аж в кінці квітня 1906 року. Що саме повинно було негайно вчинити

1) „Рада“ ч. 35.

2) „Рада“ ч. 52.

полтавське земство, щоб надолужити змарнований даремно час на те, щоб його прохання вилежало ся в міністерських канцеляріях? Здаєть ся, що на се питання може і повинна бути тільки одна відповідь: йому слід би було в ту ж мить, не гаючись, як найширше і як найголоснійше оповістити скрізь об тім, що йому дано право на збиранне жертв на пам'ятник Шевченкови. Але здаєть ся йому й на думку не спало вчинити таку просту річ. Замість того між полтавським та золотоношським земствами, як то видно з докладних хронологічних дат в статі д. Падалки, починаєть ся цілком безплідне канцелярське листуванне, котре тягнеть ся впродовж цілого року — з кінця 1906 і по кінець 1907 рр. Полтавське земство від часу й до часу довідуєть ся, що робить ся в Золотоношським земстві, а Золотоноша з свого боку запитує Полтаву, в яким стані пробуває справа там. Найпасивнішу роль в сій доволі довгій історії відіграв київський комітет, хоча йому повинно належати центральне місце в сій справі. Про те увесь час він стояв якось осторонь від неї. Заходи де яких членів його скликати увесь комітет на раду, що його діяти, здебільшого кінчали ся ніначим. Він тільки аж в кінці минулого року, — як пише член комітета, д. Шітковський, — уяснив собі як слід справу і довідав ся, що „самостійно він не має права ні друкувати в газетах, ні розсилати відозви на збиранне грошей“¹⁾. Але спасибі київському комітетови хоч за те, що він відкрив секрет полтавського Земства, бо від його „Рада“ довідала ся, що полтавське земство має дозвіл на збиранне жертв на пам'ятник поетови по всій Росії і вперше оповістила про се в ч. 215 минулого року.

Нарешті, як повідомляє д. Падалка, всі три згадані громадські інституції вже порозуміли ся між собою і „певний початок організації справи збудовання пам'ятника в Кліві великому Кобзареви положено“.

Ми, признать ся, не бачимо ще такого початку. Поки що справа стоїть і тепер тає само, як вона стійала рік і два тому назад: полтавське земство і тепер як і два роки тому, знає, що тільки воно одне має право збирати гроші на пам'ятник Шевченкови по всій Росії і вдавати ся з сею справою до всіх громадських інституцій і до усього громадянства безпосередно через пресу, щоб воно несло свої жертви на се важке діло чести і самоповаги Українців. Про те ми не бачимо, щоб воно робило се, як що не лічити того,

1) „Рада“, ч. 35.

що воно повідомило деякі земства і міста; золотоношське земство знає, що воно має право збирати жертви тільки по Полтавщині; а київський комітет знає, що він не має права ні на які самостійні вчинки. Всі-ж ці три органи вкупі прийшли до одної думки, що їм треба якось порозуміти ся для спільної акції, але фактично ще для того нічого не зроблено. Відкидаючи на бік усякі розмови про те, хто саме винен у всій сій сумній історії, і дорікання, як безпотрібні вже тепер, бо вони вже зробили почасти своє діло, треба енергічно, не гаючи часу, захожувати ся коло справи з памятником. Треба повернути її так, щоб вона відразу стала справою як найширших мас народа. Як показав трьохлітній досвід, шляхом канцелярського листування не можна нічого вдіяти. Полтавське земство, відібравши два роки тому од міністерства дозвіл збирати жертви на памятник по всій Росії, зробило величезну і непрощенну помилку, що впродовж двох років не догадало ся вийти із рамок сієї канцелярщини, і обмежило ся на тім, що розіслало подекуди офіційальні, під номером, повідомлення органам місцевого самоврядування з поводу збудовання памятника. Органи сі, складаючись здебільшого із людей, або-ж ворожих до українства, або-ж цілком темних, що не розуміють ваги і значіння Шевченкової музи і взагалі його особи в суспільно-політичнім житті не тільки України, а в значній мірі цілої Росії і інших славянських націй, — на превеликий жаль і сором здебільшого навіть не зважили на повідомлення полтавського земства і хоч би чемности ради відповіли щось йому. Здебільшого органи сі поклали діло „під сукно“ і поставили на йому хрест. Принаймні до останнього часу ледве чи можна налічити гуртом десяток мійських дум і земств, що відгукнули ся на заклик полтавського земства. Та й як ще відгукнули ся? Щедрість їх не сягає далі як на кілька сот і що найбільше — тисячі карбованців. А подільське земство, наприклад, не спромогло ся і на таку невелику жертву, мотивуючи свій вчинок тим, що воно, мовляв, не має права витратити земські гроші на речі, „неподлежачія его вѣдѣнію“. Така постанова подільського земства особливо характеристична через те, що більшість повітових земських комітетів на Поділлю, як повідомляє „Подольський Край“, на своїх нарадах згори згодили ся принципіально взяти участь в сій справі, — се одно; а друге те, що більшість членів земської губерніяльної управи на Поділлю, — як пише кореспондент „Ради“ — належала до місцевої „Просвіти“, себ-то вважала себе за Українців, брала безпосередню участь в українським русі, а двоє членів

управи були навіть за радних в „Просвіті“... Що й казати, — ошадне й обережне поведження з земельними грішми дуже добра річ, бо то поперед усього народні гроші, то ті загорьовані його потом і кровю копійки, що марне витрачання їх треба вважати за великий злочин. Але хіба призначення кількох сот чи хоч би й тисячи карбованців народніх грошей на пам'ятник найбільшому народньому поетови можна вважати за марнотратство? Сі самі земські ділячі, уряджуючи останніми часами зїзди та наради з поводу сучасного становища, так щедро, не питаючи народа, витрачають десятки тисяч народніх грошей на організацію шпіонажа по селах, на побільшення поліції, на видання нікому і ні на що непотрібних газет то що.

Ну, та покладати ся на теперішні органи місцевого самоуправовання однаково не можна: се значить згори занастити справу і відікласти збудоване пам'ятника великому нашому поетови ad calendae graecas. Єдина надія повинна в нас бути на народ, на широкі народні маси. До його й повинно вдавати ся на самперед за жертвами на пам'ятник і усякими способами збирати їх. Факти життя на велику нашу радість свідчать, що по найдальших і по найглухїйших закутках, аби тільки знайшла ся хоч одна людина свідомо свого національного „я“ і своїх обовязків, що впливають із сеї свідомости, на поклик до жертв на пам'ятник Шевченкови люде відгукують ся і несуть свої копійки на се велике діло чести української нації. В кореспонденціях „Ради“ за минулий і біжучий роки трапляють ся звістки, що селяне, вислухавши на святкуванню памяти поета, урядженім де — учителем, а де — иншою якою свідомою людиною, біографію поетову і дізнавшись, що на пам'ятник йому збирають гроші, охоче дають і свої копійки. Доволі далі нагадати, напр., про листи до редакції „Ради“ Українців з далекого Харбина ¹⁾ і від засланців з Олонецької губ., котрі прочувши, як мляво посовуєть ся наперед справа з збираннем грошей на пам'ятник Шевченкови, увірвали по кілька копійок від своїх злиденних пайків, що дає їм уряд на прожиток, склали ся гуртом і надіслали до редакції „Ради“ ²⁾ свою справжню „вдовину лепту“ на велике діло, запитуючи, „невже українське громадянство не приложить старання до збирання хоч найменших лепт на сю народню справу на батьківщині поета“. Засланці не хотять няти віри тому, бо на чужині, на далекій Олонянщині, — кажуть вони, — знаходять ся люде, що, не читавши ніколи Шевченкових творів, а тільки наслухавшись про їх з переказів, з спочутем відгукують ся до будовання

1) „Рада“, ч. 234 за 1907 р.

2) „Рада“, ч. 30 за 1908 р.

пам'ятника народньому поетови. Нарешті, доволі уважно переглянути хоча-б в тій самій „Раді“ прізвиська добродетелів і завважити поскільки вони дають, щоб впевнитися, що на пам'ятник великому співцеві народнього горя здебільшого поки що несе жертви справжній народ. І ми певні, що як би справу з збиранням грошей можна було б поставити як слід, давши їй як найширшу огласку, то в короткий час жертви на пам'ятник Шевченкови полилися б не тихим і кволим струмочком, а поважною річкою. Як би се сталося, то ми мали б справжній „мужицький“ пам'ятник поетови „мужикови“ і не просили б в панів ласки, щоб вони відділяли частку здебільшого мужицьких грошей на пам'ятник йому. Пам'ятник, збудований на „мужицькі“ гроші став би і самому поетови за найвищу нагороду і за найсолідшу втіху. Але поки що в нас немає ні потрібної організації, не дано навіть до останнього часу широкої поголоски ділу. Тільки аж тепер під впливом української преси, котра без перестану нагадувала про пам'ятник поетови, особливо ж з початку біжучого року, коли надійшли дні вшанування пам'яті поета, дні святкування роковин його смерті, почуте громадянських обов'язків до імені поета почало хвилею здіймати ся все вгору та вгору. Звідусіль почали доходити звістки про урядженне святкувань для вшанування пам'яті Шевченка і про призначінне грошових прибутків від Шевченкових вечорів на збудованне пам'ятника поетови, і взагалі щедрійше полилися жертви на сю справу під впливом статей як в українській так і російській пресі. Окрім того подекуди свідомим елементам українським спало на думку взяти інших способів для збирання грошей на пам'ятник: там захожують ся коло артистичного видання малюнків, щоб повернути зиск з його на будівлю пам'ятника, там намислили скласти альманах з тією метою і т. инш.

Хвиля сього загального руху докотила ся нарешті і до полтавського земства і подужала зрушити його з позиції байдужості. Принаймні аж тепер земська управа доперва надумала ся вдати ся через пресу з закликом до громадянства нести свої жертви на пам'ятник „найславнішому українському поетови“. Заклик сей надіслано до „Ради“ 7 марця с. р. і надруковано в ч. 61... Не можемо не висловити свого жалю, що полтавське земство і на сей раз спізнило ся; йому слід би було зробити се перед 26 дня місяця лютого. Але... „лучше поздно, чѣмъ никогда“.

Але горе і несвіцький сором нам буде, коли ся хвиля продержить ся не довго на тій високості, на яку вона зняла ся під впливом Шевченкових свят і по відбутку їх — покотить ся назад. Часу лишило ся так небагато до ювілейних свят, а зроблено так мало,

що треба подесятерити нашу енергію коло справи з будованнем памятника нашому великому поетови, бо иноді бере острах, як би ми замість памятника Шевченкови, не збудували власними руками памятника великого безчестя собі.

В огляді за минулий місяць ми занотували перший ступінь третьої думи на шляху лібералізма за чотири місяці її існування, дарма що сей ступінь вийшов зрештою на кривду нам. Ступінь сей — доволі одностайна — більшістю всіх проти крайньої правої — ухвала міністерського законопроекта про виклади польської мови і арифметики в пяти учительських семінаріях польською і в одній литовською мовами. Ухвалу сього законопроекту ми вважаємо за кривду для нас тому, що в числі сих семінарій є дві, що стоять на українській землі — Холмщині і постачають народніх учителів в школи по яких вчать ся діти холмських Русинів-Українців. В думі не знайшло ся й жадної людини, котра б виімнула ся про права на національну школу української людности Холмщини і внесла б в законопроект відповідну поправку. Сей факт особливо кинув ся у вічі, бо незабаром як скликано було третю думу, почали надходити чутки, ніби і в третій думі знайдуть ся чи вже навіть і зараз є поміж послами свідомі українські люде, тільки що вони — щиро чи не щиро — гуртують ся під прапором „правих“. Українська преса, згоджуючись з можливістю існування „правого“ українства, згори предрекля, що покладати багато на його надій, тим менше — симпатій немає а ні найменшої радії, бо воно по самій своїй суті нездатне до справжньої оборони інтересів українського люду і до заступництва за його в думі. І послы з України на першій же справі, що давала їм добру нагоду підняти свій голос за інтереси і потреби українського люду, як не треба й краще довели нездатність „правого“ українства навіть до невеликого діла. А тим часом те, що законопроекту міністерства противила ся крайня права, і противила ся в імя інтересів „православнаго рускаго населенія“ Холмщини, повинно було б, здасть ся, нагадати „правим“ послам з України, коли вже їм самим не спало се на думку, що „православное русское население“ Холмщини і є частка того самого українського народа, за яку треба обізвати ся. „Праве“ українство, очевидно, мовчки обороняло український люд Холмщини від тої кривди, що йому вчинила ухвала законопроекта... Але ще дужче, ніж мовчазна оборона „правого“ українства, нас здивувало в сїм ділі поводжене „лівих“ груп членів думи, як їм не спало на думку встати в оборону правди? Адже оборона

прав українського люду Холмщини на національну школу не тільки не стояла в суперечці до програм різних партій, а як раз навпаки — личила їм і була до речі. І треба ж ще було трапити ся такому випадку, що група партії народньої свободи немов би навмисне, немов би на глум українству, доручила оборону міністерського законопроекта кївському депутатови, Українцеви з роду проф. Лучицькому. І проф. Лучицький палко обороняв польську школу... на українській землі! Ми розуміємо альтруїзм і з великою пошаною і спочутем ставимо ся до його, але се вже якийсь „зверх-альтруїзм“, котрий нагадує нам дуже смішний анекдот, що вигадано, очевидно, для характеристики спеціально-росийського лібералізма, як росийський ліберал, сам сидючи на кілку, гвалтом кричить: „Пробі! дайте конституцію... Болгарії!“

Невдалий сей ступінь третьої думи на шляху ліберальних реформ „поправила“ наша „друга палата“. Державна рада, можна сказати, так що й поховала сей законопроект, постановивши віддати його до комісії. Можна було б порадіти тому, як би се стало ся таким чином, що рада побачила в ухвалі такого законопроекта кривду українському людови і через се не згодила ся ухвалити його. Але трапило ся зовсім инше, і дуже дивне. Законопроект було розглянуто і обмірковано доволі уважно зо всіх боків: фінансового, законодавного і політичного. Окрім де яких цілком слушних уваг з боку законодавного, що зробив відомий юрист Таганцев, законопроект, здавало ся, не зустрів в раді державній ворожого до себе відношеня і похорони його в комісії стали ся з дуже дивної причини. Один із членів Ради висловив тільки бажанне почути, якої думки що до законопроекту теперішнє міністерство, на чолі якого поставлено нового міністра, і в ту ж мить засідає Ради припинило ся, щоб запросити на його представника міністерства освіти. Представник того самого міністерства, що кілька днів перед тим обороняло свій законопроект перед думою, в державній Раді заявив, що передачу законопроекта до комісії він вважає за „найболше удобную и цѣлесообразную“ річ, хоч і з жодного боку дефектів в нім він не бачить. І стала ся вельми дивна річ: в державній Раді не знайшло ся людини, котра завважила б, що той чи инший законопроект треба оцінювати в залежности від того, оскільки він відповідає дійсним потребам життя, а не особистим поглядам того чи иншого міністра.

В заяві представника міністерства освіти треба зазначити також одну дуже цікаву річ. Він висловив ся, що міністерство „не

считало и нисколько не считаеъ себя обязаннымъ въ отношеніи политической стороны вопроса“. Бо як що згодом Холмщину відділено буде від Польщі, то тоді відповідно до того буде змінено і закон що до мови в семінаріях: як що семінарії відійдуть від Царства Польського, то викладів по їх науки по польськи не буде, а як що не відійдуть, то вони залишать ся. З сеї заяви представника міністерства виходить, що виклади науки по школах тою чи иншою мовою ставлять ся в залежність від того, як саме і де на географичній карті впаде адміністраційна лінейка, а не від того, що за народ живе в тій чи иншій країні і якою мовою йому найзручніше побирати науку в школах.

Від похованого в комісії Державної Ради законопроекта про виклади польською мовою деяких наук по учительських семінаріях на Холмщині, перейдемо до законопроекта 33 членів Думи з України, що стосуеъ ся до народної школи на Україні. До сього законопроекта нам, мабуъ, доведеть ся згодом ще раз звернути ся тоді, коли йому прийде черга, — як що тільки прийде! — стати перед лицем третьої Думи. Тоді ми з поводу його може поведемо і докладнійшу розмову. А поки що, через брак тільки місця подаємо кілька коротеньких заміток.

Під першим свіжим вражіннем самого факта появилення законопроекта про народню школу на Україні, що виник серед „правого“ українства, його було зустрінудо доволі прихильно. Але не треба було великих заходів, щоб показати всю нездатність сієї спроби прикласти ліки до величезної рани, що ятрить ся на організмі нашої школи.

По перед-усього ми завважили, що автори законопроекта прибрали йому цілком невідповідне назвище, найменовавши його „предложеніемъ о пользованіи малорусскимъ языкомъ въ начальныхъ школахъ мѣстностей съ малорусскимъ населеніемъ“. Таке „предложеніе“ не видержуе ані найменшої критики ні по сути ні по формі. „Пользованіе малорусскимъ языкомъ въ школахъ мѣстностей съ малорусскимъ населеніемъ“, коли б воно стало і під захист спеціальної законодатної норми, зовсім може не бути викладанем науки по школах рідною мовою. На „пользованіе“ нею і зараз немає заборони в законі. А тим часом се ні краплі не шкодило і не шкодить усяким представникам власти „пользоваться“ найдютійшими способами, щоб викоріняти „хохломанію“ в школах народніх.

Далі, до самого законопроекту, то окрім здивовання він не здатен нічого більше викликати до себе. Бо й справді. Візьмемо

перший пункт його. „Въ мѣстностяхъ съ малорусскимъ населеніемъ — сказано в першій пункті — обучение въ начальной школѣ совершается на родномъ языкѣ населенія“. Початокъ нїби й добрий, тільки він стоїть в гострій суперечці до назвища законопроекта і може викликати суперечки, як треба розуміти „мѣстности съ малорусскимъ населеніемъ“. Але кінець першого пункта псує геть добрий початокъ: „особенно — (навчене рідною мовою повинно відбувати ся) — на первыхъ порахъ со вновъ поступившими дѣтьми“... Формулювати такимъ способомъ закон, що повинен нормувати житє, зазначати права і обовязки, встановляти межу міжъ дозволенимъ і недозволенимъ, можуть тільки люде, якимъ ніколи не доводило ся доторкнути ся до юриспруденції... Взяти хочъ би й те: коли ж саме кінчаєть ся та „перша пора“ і хто буде суддею, що вже їй прийшовъ край? А що загрожує учителеви, коли він не вгадає „пори“, та не дотягне до неї, або перетягне? і т. д. і т. д.

Третій пунктъ законопроекта цілкомъ нївечить увесь законопроектъ. Він гласить: „Въ начальныхъ школахъ малорусскаго района употребляются руководства, приспособленные къ понятіямъ и условіямъ жизни и быта мѣстнаго населенія“. Пристосувати шкільні підручники до „понятій и условій жизни и быта мѣстнаго населенія“ зовсімъ ще не значить завести в школахъ підручники писані українською мовою. З сього погляду третій пунктъ стоїть у повній згоді з заголовкомъ до законопроекта і в повній суперечці до „яснительной записки“, що додано до законопроекта. Записка ся докладно, при світлі історичного і наукового апарату доводить шкодливість московської школи на Україні, а законопроектъ вимагає тільки „пользованія“ українською мовою і то „на первыхъ порахъ“ і нарешті — „употребленія руководствъ, приспособленныхъ къ понятіямъ и условіямъ жизни и быта мѣстнаго населенія“.

Нарешті, чому авторамъ законопроекта не спало на думку внести пунктъ про учительські семінарії і вищі школи, що гарантувавъ би певний контингентъ досвідченихъ учителівъ для української школи і появленне добрихъ підручниківъ в їй? Видима річ, що коли послі з України і справді мають на думці хоч трохи подіппшити становище народньої школи на Україні і вдихнути в неї живий дух, то вони повинні внести поправки до свого законопроекту і по сути його і по формі.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

Вибори до галицького сойму.

Виборча комедія. — Вислід виборів. — „Українсько-руський Клуб“. — „Русській Клуб“. „Погром“ українства і „побіда“ москвофільства в цифрах. — Важке становище українських посів. — Вплив галицьких соймових виборів на уклад галицьких партій в парламенті: заповідь заострення тактики українського клубу; вступлене клубу польських людовців до польського кола. — Наше теперішнє політичне положенє.

Не хочеть ся, просто не сила писати! Бо — все те вже було..

І виборчий закон, що при найсвітлійшій, яку тільки можна собі подумати, побіді нашого народу робить його соймову репрезентацію ледви поважнішою меншістю (навіть не цілою третьою!), здібною що найбільше спинити новий замах на нього, але безсильною усунути хоч одну з заподіяних кривд, — з тих новочасних розбоїв, що доконують ся в білий день, в салі засідань „законодатної“ інституції, звичайним голосованем, без найменшого ризику для розбійника, бо без ніякого права оборони для покритого, — а тим більше безсильного дати нові основи для ліпшого життя свого народу... І переведенє виборів, — від укладу виборчої лісти аж до уневажнюваня голосів при самім виборчим актї, — те плянове пересїванє виборців через сито польсько-шляхотської адміністрації, яке мало на метї дати виборчий результат, потрібний для того, щоб галицький сойм остав і на далї „jedynym polskim sejmem“ з шляхотською більшістю... І результат виборів, уложений задалегідь в намістництві і розісланий до старостів, щоб вони знали, як „вибрати“... І побиванє нас самими-ж нами по політичній рецепті „divide et impera“... І ті сильно роблені повиборчі тріумфи, що виглядають радше на рекламу кепського товару, те викликуванє на всі сторони світа, що наш парід вірить польській шляхті, а не тим, що будять у нїм його людську свідомість... І та повиборча гризня між самими нашими партїями, де кождий хоче звалити вину на свого конкурента, де кожде слово самокритиєнї одної партїї підхапує зі злорадною втіхою її конкурент, щоб укувати з нього капітал для себе, — а всі разом під-

гризають те дерево, на яким сидять... І навіть той труп нещасного Марка Каганця в Коронці бучацького повіту, що впав від жандармського багнету без найменшої „дровини“ проти „закона“, впав як жертва, „як те ягня, поведене на заріз“, а не як герой, не в боротьбі (як жертва, а не як герой, затайте собі ту ріжницю, патріоти!), впав і не викликав своєю смертю нічого більше крім сліз і нарікань, а не запліднив ані одної думки бажанем діла і не насталив її волею виконати своє бажане...

Все те було вже і тепер тільки на ново пересунуло ся перед нашими очима, пересунуло ся без ніяких основних змін.

Маємо знов сойм з такою подавляючою польською більшістю (на 149 послів 127 Поляків), що вона може сміло називати той сойм „polskim sejmem“, а серед тої польської більшості таку перевагу консервативно-шляхотських елементів (73 консерватистів, 29 демократів, 19 людовців, 4 клерикалів і 2 безпартійних) і таку недостачу принципіальних ріжниць між тою консервативно-шляхотською більшістю і її демократичними противниками, що ту польську більшість можна сміло назвати польсько-шляхотською, особливо з огляду на її становище до українського народу, де вся польська соймова більшість визнає польсько-шляхотську національну ідеологію.

А серед того польського моря невеличкий гурток тих, що виступатимуть від імени нашого народу, розбитий, як звичайно, на дві ворожі групи: одна з них зложена з послів, що вийшли проти волі панів краю — польської шляхти, або як *malum necessarium*, проти якого змагати ся коштувало-б за багато; друга, се ті, що вийшли з волі польської шляхти, проти партійних товаришів першої групи, на те, щоб у всіх справах, які мають значіне для нашого народу, було можна „*puścić Rusina na Rusina*“.

До першої групи належить „Українсько-руський Клуб“, зложений з 12-ти членів: 8-и національних демократів, 3-ох радикалів і одного безпартійного. З уваги на читачів з російської України присвячу кождому з сих членів пару слів характеристики. І так його голова — д-р Євген Олесницький, адвокат в Стрию, голова „Руського Клубу“ в попереднім соймі, посол до австрійського парламенту, один з найвизначніших людей в національно-демократичній партії, невтомний робітник на полі просвіти та економічної організації селян в Стрийщині, звідки й вийшов нослом і до парламенту і до сойму. Заступник голови — д-р Кость Левицький, адвокат у Львові, голова „Народного Комітету“ себто

начальної управи національно-демократичної партії, посол до австрійського парламенту, визначний діяч центральних українських фінансових інституцій, вибраний послом в рогатинському повіті. Другий заступник — член начальної управи радикальної партії д-р Іван Макух, адвокат в Товмачи, де своєю дволітню працюю ввів виробити собі таке політичне становище, що вийшов послом з того повіта. Секретар — Захар Скварко, директор фінансової інституції „Народний Дім“ в Мостисках, знаменитий організатор того повіта від імени національно-демократичної партії, посол того повіта до сойму і заступник посла до парламенту. Решта послів з національно-демократичної партії: посол гусятинського повіта суддя Іван Кивелюк в Копичинцях, посол калуського повіта лікар д-р Іван Куровець в Калущі, посол підгаєцького повіта селянин Іван Содомора, посол ліського повіта селянин Антін Старух, член попереднього сойму, і посол бережанського повіта Селянин Тимотей Старух, член австрійського парламенту, — більше або менше визначні діячі на полі політичної, просвітної та економічної роботи в своїх повітах. Останні два радикальні послі: селянин Павло Думка, посол тернопільського повіту, і селянин Іван Сандуляк, посол надвірняцького повіту, те-ж заслужені діячі своєї партії, люди освічені і свідомі. Про 12-ого члена „Українсько-Руського Клубу“, селянина Захара Винничука, знаємо ось-що: В 1895 р. вийшов він послом як урядовий кандидат проти опозиційної української кандидатури, в 1901. р. не кандидував, а при теперішніх виборах знов забав бути послом і виставив свою кандидатуру в тім же станицієвському повіті побіч кандидатів радикальної, національно-демократичної і москвофільської. Після двох безуспішних голосовань прийшло до тіснійшого вибору між ним і радикалом Королюком і тоді він завдяки москвофільським і части національно-демократичних голосів вийшов послом. Москвофіли спершу числили його за свого, але він приступив до „Українсько-Руського Клубу“. Чоловік, як видно з сього, політично непевний.

Друга група, се москвофільський „Русскій Клуб“. При сих виборах польсько-шляхотське правління змінило свою тактику на стільки, що стало виключно на бік москвофілів, коли давніше підпирало також урядових кандидатів Українців. Членам москвофільського клубу присвятимо також по кілька слів характеристики, вказуючи при тім, яким обставинам москвофільство завдякує свою соймову репрезентацію. Справжні політичні діячі в москвофільському клубі — д-р Дудикевич і д-р Король. Дудикевич, ярий „істинно-

руській“, прозваний „російським амбасадором“, при виборах до парламенту провалив ся в трьох округах, а тепер, при виборах до сойму не мав відваги класти свою кандидатуру в Коломиї, де живе адвокатом кільканадцять літ, тільки вибрав собі Броди, один з найтемніших повітів, де від початку конституційної ери виходить урядовий кандидат. Довгі літа уряд „вибирав“ там послом д. Олександра Барвінського, опісля, коли польсько-шляхотське правління почало зближати ся до москвофілів, послував звідти москвофіл о. Ефінович, а тепер на наказ намістника Потоцького староста вибрав послом Дудикевича, — навіть всі Поляки муїли на нього демонстративно голосувати. Д-р Король, адвокат в Жовкві, послуге також довгі літа з того повіту. Він все був більш „старорусином“, ніж новочасним москвофілом, через що мав також симпатії серед уміркованих Українців. Треба було аж пощочини від „истинно-русской“ молодіжи на звісних москвофільських зборах літом 1907 р., щоб навести його на „истинно-руській“ чи там „Владимірській путь“. Щоб запевнити собі на сі вибори поміч польсько-шляхотського правління, на останній сесії попереднього сойму виступив з промовою, в якій запропонував польській шляхті від імені своєї партії союз проти „радикалізму“, себто проти демократичного українства. І „Rada Narodowa“ не поставила проти нього свого кандидата, тільки один польський народово-демократичний селянин на власну руку здобув проти нього пару десятків голосів. Далі йдуть три бюрократи-судовики, типи, захвалювані Поляками як „porządni Rusini“. Коли москвофіли були в опозиції, тоді вони стояли здалека від усякої політики і служили виключно Полякам, тепер же дістали дозвіл бути „руськими“, щоб було ким поборювати українських кандидатів. Один з них, д-р Ганчаковський, вийшов як урядовий кандидат проти нац.-дем. кандидатури селянина в темнім турчанським повіті; другий, д-р Криницький, був урядовим кандидатом проти українського соціального демократа адвоката д-ра • Михайла Новаковського в богородчанським повіті; третій, Трач, вийшов при помочи уряду одним голосом більшости (84 проти 80) в Косові проти радикала селянина Юри Соломійчука, звісного організатора „Січий“. З двох москвофільських послів-священиків один з них, посол з равського повіту о. Колпачкевич; се тип тих священиків-аристократів, що дивлять ся з гори на селянина і живуть як найліпше з польськими поміщиками, і вся польська преса закликала Поляків підпирати його проти нац.-дем. селянської кандидатури; другий, о. Сенік, посол жидачівського повіту, зєднав собі польсько-

шляхотську ласку і мандат тим, що незадовго до виборів виступив з горячою промовою на польських зборах, скликаних з приводу пруських експропріаційних законопроектів, закликаючи наш нарід забути про польські кривди і помагати Полякам у боротьбі з „ворогами славянська“, а Поляків — разом з москвофілами йти проти українства. Коломийський посол, селянин Миронюк-Заячук, здобув мандат у боротьбі з радикальним кандидатом селянином Лавруком лиш завдяки тому, що повітова національно-демократична організація виставленем своєї кандидатури розбила голоси при першій голосованню. В кінці до москвофілів зачислив „Галичанин“ збаражського посла селянина Крисоватого, якого назвав „русько-народнимъ крестьяниномъ-аграріємъ“; се темний сільський богач, якого „вибрав“ староста, щоб повалити українську соціально-демократичну кандидатуру бувшого посла селянина Шмигельського. Але Крисоватий поки-що не рішив ся, до якої з двох названих груп йому пристати.

В попереднім соймі було 6 українських національних демократів, 1 український соціалний демократ, 1 урядовий Українець, 6 москвофілів і 1 урядовий москвофіл. Коли з сям станом порівняємо вислід теперішних виборів, то і Українці і москвофіли мають тепер більше послів. Але різниця та, що в попереднім соймі був один „Руський Клуб“, зложений з 14-ти послів (український соц.-демокр. посол не належав до нього), а тепер є два клуби, один з 12-ти, другий з 8-ми членів (котрийсь з них побільшить ще своє число послом Крисоватим), дві ворожі групи, які розділяє і національне становище і відносини до польсько-шляхотської більшости.

При виборах українські партії, як се було заздалегідь видно, йшли, загалом беручи, солідарно, але все таки не обійшло ся щоб в деяких округах не прийшло між ними до боротьби. В Коломії через національно-демократичну організацію замість радикала вийшов послом москвофіл; в Станиславові, коли-б не вороже для радикальної кандидатури становище нац.-дем. організації, то „Українсько-руський Клуб“ мав би був своїм членом замість політично непевного Винничука інтелігентного селянина Королюка.

Про союз москвофілів з польсько-шляхотським правлінням ми вже говорили в попереднім огляді. Тут тільки зазначимо, що вони консеквентно видержали до кінця на тім шляху, який подієтувала їм сліпа ненависть до українства. А найліпшою мірою тої сліпоти може бути те, що вони вигукують про „блистательную побѣду“ тоді, коли в 26 округах „русскій народъ“ (по їх термі-

нольогії) заступати-муть польські поміщики. Нехай і все забере Польща, коли-б тільки Українцям нічого не дістало ся!..

Польська і москвофільська преса радуєть ся, голосячи про погром українства. При тім Поляки тішать ся, що український селянин обдарував довірем польську шляхту, тай при тім симпатично згадують про успіхи москвофілів; москвофіли знов радують ся своєю побідю тай гордо хвалять ся, що в деяких повітах помогли Полякам повалити українського кандидата. Погляньмо-ж на сю справу в світлі виборчої статистики.

Цифри говорять, що на польських кандидатів впало в сільських округах східної Галичини коло 3550 голосів, на українських коло 3370 голосів, на москвофільських коло 1780 голосів.

Що таке велике число польських голосів не означає нічого иншого, як тільки те, що вибори не були обьявом свободної волі українського селянства, се всім добре відомо. Навіть самі Поляки не роблять собі ілюзії, щоб український селянин міг добровільно голосувати на польського поміщика.

А вже вигуки про погром українства і побіду москвофільства в світлі цифр являють ся свідомою неправдою. Коли візьмемо під увагу, що при виборах до парламенту впало на українських кандидатів коло 376.000 голосів, на москвофільських коло 171.000 голосів, то побачимо, що відношене між сими голосами при теперішних виборах остало майже незмінене, а треба тямити, що вибори до парламенту були загальні, рівні, безпосередні і тайні, а вибори до сойму не загальні, нерівні, посередні і явні, тай ще до того при соймових виборах москвофільських послів підпирало зовсім явно польсько шляхотське правління, так що вони не мали навіть польських контр-кандидатів. Не говорить нічого про погром українства і побіду москвофільства і те, що в округах де вийшли послами Українці, москвофільські кандидати здобули ледви 123 голоси, коли тимчасом в округах, де вийшли послами москвофіли, українських голосів було 507. В кінці і те не може свідчити про силу москвофільства, що в тих округах, де їх кандидати попровалювали ся, дістали вони незвичайно мало голосів, а саме, в 13 округах не дістали ані одного голосу, в 7 округах 1—10 гол., в 5 округах 11—20 гол., в 3 округах 21—30 гол., в 4 округах 31—40 гол., в 3 округах 51—60 гол., в однім окрузі 94 гол. і в однім 105 гол.

Безперечно, коли на 47 українських округів в 26 виходять послами польські поміщики, а в 9 їх союзники москвофіли, то не можна сього назвати побідю українства, але з другого боку нема

чого плескати також про спеціальний погром. Є так, як було все і як буде доти, доки не буде заведено, голосованя на основі чотиричленної формули. Се найліпше показали вибори до парламенту, при яких Поляки вспіли відібрати від Українців ледви один мандат. Але тоді, при заведенню чотиричленної формули, вже сам виборчий закон призначить таке мале число мандатів для українського народу, що вже не треба буде аж виборчих шахрайств і насильств, щоб українських послів зробити безсильною меншістю.

Одним словом, ані українство не втратило своєї сили в народі, ані москвофільство своєї сили не збільшило, тільки вибори не дали силі українства проявити ся, а силу москвофільства штучно збільшили. От і все.

Правда, становище українських послів у соймі буде дуже важке, вони не зможуть внести навіть інтерпеляції, для якої треба 15 підписів, коли тимчасом „Українсько-руський Клуб“ має тільки 12 членів. Але з другого боку чи багато помагали ті внесеня і інтерпеляції українських послів, коли вони мали змогу їх вносити? Щоби щось досягнути через сойм, треба мати силу не тільки поставити інтерпеляцію чи внесенє, але мати більшість в голосованю. А такої більшости українські послы не мали-б. навіть тоді, коли-б вийшли з усіх українських округів.

Вислід виборів рішив, здаєть ся, і справу соймової виборчої реформи, яку попередній сойм полишив до переведеня своему наслідникови. Що такий сойм не згодить ся на загальне, рівне, безпосередне і тайне виборче право, се певне. Коли ходить о рівність виборчого права українського народу з народом польським, то на неї не згодить ся ніхто з польської більшости. Але й поминувши сю справу, виборча реформа затягнеть ся мабуть. Ще перед закінченем виборів кандидати на послів з великої земельної власности в своїх передвиборчих промовах зазначували, що виборча реформа, з огляду на згоду шляхти з людовцями, перестала бути пекучою справою і може бути переведена аж по літах спільної праці партій в новім соймі; себто, як се пояснює консервативний „Przegląd“, аж тоді, коли шляхті вдасть ся переконати людовців, що на селі політичну перевагу повинні мати „поважні господарі, а не пастухи і наймити“. А теперешні людовці, боячи ся впливу польської соціальної демократії на селі, яка не занедбає використати згоду їх зі шляхтою, певне дадуть себе переконати.

Та не тільки на дальше політичне жите в краю мати-муть вплив теперешні вибори до галицького сойму, але не остануть вони

без наслідків і на уклад галицьких партій в австрійським парламенті.

Український клуб в парламенті ухвалив уже загострити свою тактику. Діло в тім, що підчас звісних переговорів клубу з центральним правительством останнє обіцяло, що соймові вибори будуть переведені зовсім легально. Формальним виконанем тої обіцянки було довірочне розпоряджене галицького намістника до адміністративних властей, щоб вони в зносинах з українським народом держали ся закона. Але ані обіцянка центрального правительства ані розпоряджене намістника нічого не помогли: під протекторатом того самого намістника переведено вибори так само, як і всі попередні. Отсе недодержане обіцянки з боку центрального правительства й дало привід українському клубови заострити тактику.

Вплинули також соймові вибори на становище клубу польських людовців в парламенті. Про союз людовців зі шляхтою з приводу галицьких виборів було вже писано в попереднім огляді. Обі сторони додержали слова: людовці вибрали без ніяких перешкод з боку правительства 19 послів до сойму, а за те їх візд ухвалив, щоб їх послі в парламенті вступили до польського кола. Тепер на 106 послів з Галичини 70 належати-ме до польського кола 20 до українського клубу 6 (4 польські 2 українські) до соціально-демократичного клубу, 5 до москвофільського „Русско-Народнаго Клуба“, 3 до жидівського національного (сіоністичного) клубу, в кінці 2 остають ся безпартійними. Ось так знов скріпила ся та сила, що стояти-ме в обороні польсько-шляхотського панованя в Галичині взагалі і з окрема в обороні польського стану володіня на українській землі. Польська демократія, не могучи визволити ся з-під впливу польсько-шляхотської національної ідеології, волить злучити ся з польською шляхтою, зрадити демократизм, ніж щоби через справжню демократизацію політичного життя в Галичині український нарід мав визволити ся з-під польського панованя, ніж щоби через те мав зменшити ся польський стан володіня на українській землі.

І так становище українського клубу в парламенті через скріплене польського кола погіршило ся; становище українських послів в галицьким соймі, як ми бачили, те-ж незвичайно важке. При тім в польських політичних кругах відбуваєть ся дуже швидка еволюція в тім напрямі, щоб для здавлення українства взяти москвофілів, а москвофіли, розумієть ся, на все готові, щоб тільки ослабити ненависний „українській сепаратизм“.

Положене, очевидно, важке, але вже не таке важке, як се видаєть ся тепер нашому загалови. Тільки не треба оцінювати річи поверховно, по зверхнім проявам, як се власне робить наш загал. Коли весною минулого року при виборах до парламенту завдяки чотирохчленній формулі голосованя на 28 мандатів, призначених виборчим законом для нашого народу, українські партії здобули 22 мандати, на галицькій Україні настав загальний підєм духа, — явище зрозуміле, коли взяти на увагу, що се перший раз вдало ся здобути стільки мандатів, вдало ся охоронити українські виборчі округи від виборчих розбоїв. Але рівночасно не треба було забувати, що реальна вартість сеї побіди не може бути велика. Що значать 22 українські послы, навіть уже з 5-и українськими послами з Буковини і навіть з 5-и послами москвофільськими, проти 70 членів польського кола, яке кожду уступку в користь Українців уважає за casus belli з правительством?! А се власне наш загал серед загального підєму духа із за виборчої побіди випустив з уваги. За сим пішли пересадні надії на парламентарні успіхи українського клубу, надії, які не мають відповідної реальної основи, бо, як вказано висше, українські голоси в парламенті в порівнаню з польськими значать так мало, що кожде правительство і кожда парламентарна більшість мусить добре надумати ся, заки рішить ся задля Українців зразити собі Поляків. А що в парламенті нічого не дієть ся з почутя справедливости, тільки все залежить виключно від фактичного укладу політичних сил, — се повинен кождий знати, хто займаєть ся політикою.

Ось-так як пересадний був підєм духа з приводу побіди при виборах до парламенту, пересадний, бо не числив ся з тим, що значить чисельна сила українських послів в порівнаню з иншими силами в парламенті, — так тепер, коли український клуб не словнив тих пересадних надій, наступає пересадна депресія, яка знов не числить ся з тим, що в загалі міг український клуб здобути серед таких обставин. А сю депресію ще збільшує вислід соймових виборів, хоч не було ніяких даних надіяти ся, що вони випадуть богато ліпше. Але загал забув, що соймові вибори зовсім не те, що вибори до парламенту і сподівав ся тепер таких самих світлих результатів, як минулого року.

Се вже треба мати на увазі, щоб оцінити як слід наше теперішнє політичне положенє. Треба тямити, що ще виборча реформа до парламенту засудила нас на політичну меншість на нашій-же землі, віддала нас під політичне панованє польської більшости.

А що ся польська більшість дише на український національний розвиток сліпою ненавистю, що вона стоїть на тому, що наша земля, се земля польська, вічна власність польської держави, — без огляду на те, чи та держава існує, чи ні, — то від неї годі нам сподівати ся чогось иньшого, ніж те, що вона нам підносить. Загалом, коли ходить о сойм і парламент, то тут по старій австрійській рецепті про нас рішають виключно Поляки.

Але нарід не живе виключно парламентом, чи соймом; його доля, його розвиток, його будучність не залежить виключно від парламентарної більшости. Гірші часи від теперішних переживав наш нарід і його живої сили ніщо не вбило. Не вбе її й теперішня польська політична перевага, хоч-би й як їй помагали москвофіли. Треба тільки приложити праці, щоб будити ту живу силу в народі, будити, не оглядаючи ся на вороже до нас становище правительств і законодатних інституцій, будити всіми способами, а тоді та сила швидше чи пізнійше зробить вінець тій тюрмі законів, у якій вороги старають замкнути жите нашого народу.

ВІБЛІОГРАФІЯ.

Мих. Грушевський, *З біжучої хвилі*. Статі й замітки на теми дня 1905—6 р. Київ, 1907. Ст. 126.

„За сі два роки суспільність наша жила бурливим і дуже змінним житєм. Обставини, перспективи, чинники життя змінювалися не місяцями часом, а тижнями. Тому де що з написаного тоді має тепер вже тільки „історичний інтерес“. Так говорить в передмові до своєї книжки автор. З тими словами не можна не згодитися, хоч не без деяких застережень. Безумовно справедливо те, що суспільність російської імперії мала що пережити і справді жила бурливим і змінним житєм. Та чи наша, власне наша, суспільність все те переживала, чи була свідомо тих подій, які відбувалися на її очах, чи розуміла вагу для нашої національної справи питань, поставлених визвольним рухом? Чи, що за тим йде, приймала активну участь в тих подіях з становища своїх культурно і політично-національних справ? В усякім разі, коли що схожого на те і було, то певно обмежилося до дуже невеликого круга людей, а більшість суспільности осталася і надаліше якою була, не відаючи „добра і зла“. Бо щоб могли пережити такі події, треба здавати собі докладно справу з піднесених ними питань, до чого знова треба знання й розуміння таких питань, прилюдної дискусії — одно слово серйозної публіцистики. Публіцистика призначена для нашої суспільности, присвячена висвітленню українського питання в Росії; статі проф. Грушевського на біжучі теми в рр. 1905—6 щомісячно приносив Л.-Н. Вістник. Лихо однак в тім, що статі для публіки російської України були недоступні. І тільки в кінці минулого року появилася збірка, під названим вгорі заголовком, складеній з 15 таких статей, присвячених українським справам по сім і по тім боці кордону.

Тим часом питання загально-російського характеру, а з ними і українські, які приніс з собою визвольний рух, так і осталися в тій самій стадії розвитку, в якій вони появилися, а „біжуча хвиля“ наче те біблійне сонце, стала на однім місці. І коли дивитися хоч би з цього боку, то навряд чи можна сказати, що яка небудь стаття в сім збірнику має тільки „історичний інтерес“. Бо ані „українство й питання дня в Росії“, ані „конституційне питання“, національне, аграрне і т. п. питання ні трохи не посунулися вперед, дарма що минула вже давно не тільки перша а й друга річниця російської конституції. Не прояснилися через той час і „польсько-українські мотиви“, не впав „новий кордон“, як рівнож не зник з горизонту українського життя тип „самоотверженого малоросса“.

Загалом кажучи, статі написані на основі глибокого розуміння сучасного становища українства і його потреб, складені в оден

збірник, дають певну заокруглену цілість, дарма, що написані вони не в однім часі і на різні теми. В збірнику поруч з розгляненням українсько-російських і українсько-польських відносин головна увага звернена на наші чисто внутрішні справи, бо ж статі призначені „для своїх“. Для українського громадянства книжка ся послужить провідником, який допоможе йому розібратися в сучаснім положенню української справи і вваже дороги і напрями, в яких наша національна робота повинна на будуче йти. *Ів. Джиджора.*

Сергій Єфремов. *Марко Вовчок.* Літературна характеристика. У Києві, 1907, 1—68, in 16°.

Остання більша літературна характеристика Марка Вовчка належить Огоновському в його „Історії літератури русскої“, на початку 1890 рр., але як і попередні характеристики (напр. Шелгунова в „Дѣлѣ“ за р. 1870, Скабичевського та інших, вона не дає справжнього аналізу творів сього письменника. В брошурі д. Єфремова ми бачимо справді об'єктивну критику; найбільшу увагу присвячує він аналізу кріпацьких відносин у Марка Вовчка. Він визнає, зовсім справедливо, оповідання з кріпацького побуту за найкращі, бо „з кріпацтвом справа йому (авторови) була ясна; він не тільки бачив факти, але й знав, що робити з ними, як реагувати на саме явище, до чого й як вести розв'язання кріпацького питання“ (стр. 46). За те оповідання, де змальовано долю наймитів („Десять братів“, „Кармелюк“) — далеко слабші, бо автор „добре бачивши факти грубого насильства та експлоатації, не зумів охопити їх широким поривом творчого синтеза, не зумів навіть стати по-над ними“ (45—46). Взагалі, каже д. Єфремов, з протестантами М. Вовчкови не щастило: „одразу видно, що не з живого життя автор вихопив їх, а вихопав у теплиці власної фантазії і не зміг дати їм плоти і крові (стр. 47). І з сим не можна не погодитися, бо згадані оповідання, як се знати з неопублікованих ще листів М. Вовчка, написала вона за границею, через 4 роки по від'їзді з України, одірвана від рідного ґрунту. Надумавши їх писати, вона просить чоловіка у листі щоб він написав їй докладно: „усе що знаєш, що маєш про Кармелюка, усе, усе: і де родився, якого року, як його звали — усе, усе чисто“. І тут таке саме запитує й про Саву Чалого, про Лемерівну та інших історичних осіб. І тут же в листі додає, що „міні мила та робота тим, що наче-б вона мене заносила у степи, гаї і поля українські“. Отож бачимо, що д. Єфремов зовсім правий, говорячи, що оповідання сі вихопані „у теплиці власної фантазії“.

Більш-менш можна пристати й на загальну характеристику М. Вовчка як „гуртового таланта“, „поета юрби“, „співця тих невиразних і в житті, дрібненьких, сірих істот, що дають тільки фон життю, на яким (фоні) вирізняються більші, різко обчеркнуті фігури“ (53). „Кажучи фігурально, автор малює своїх персонажів здалека, схоплюючи більше загальні контури, але в перспективі ті контури дають все-ж таки правдивий і гарний образ життя“. Все се поясняється біографією М. Вовчка — Марії Марковички, що

родила ся в великоруській родині, потім українізувала ся, виступлювала на диво добре українську мову, жила душа в душу з простим людом, а власне, — тими крішачками, що так пишно їх змалювала, але самого життя українського до самого дна, власним досвідом не знала, та й знати не могла, не будши Українкою зроду. То-ж зовсім натурально, що вона „малює своїх персонажів здалека“.

За те зовсім вже не правий д. Єфремов там, де він торкається ся біографії письменника, його „загадочного“ псевдонима. Хоч він і застерігає, що „у критика перед очима об'єктивний факт — твори данного письменника, і суб'єктивне питання про особу автора він може від себе відсунути“ (стр. 10), проте на стр. 3—10 та 57—66 сам не виявляє належного об'єктивизму і, пішовши стежкою, показаною Кулішем та протопаною пізнішими критиками, дійшов до висновків, що фактично розминають ся з правдою та даремно принижують особу покійного автора. Д. Єфремов каже, що „ледви чи зважить ся чоловік, хоч трохи тамущий в справах українського письменства“ сказати коли саме помер М. Вовчок, і хто саме¹⁾ отсе тепер (тобто р. 1907) помер (стр. 3)... „для мого завдання досить буде тієї загальної гіпотези, що Марко Вовчок — спільний псевдоним Опанаса і Марії Марковичів, найкраще, до речі сказавши, уґрунтовано“... (стр. 10). Малюючи далі процес того, що належить одному, а що другому, д. Єфремов каже: „Опанас дає своє глибоке знання народного життя, своєю блискучою мовою, Марія — чистий, ясний дух молоді любячої істоти, свій літературний хист“ (стр. 59). В свій час д. Франко (Л.-Н. В., 1903, т. XXI, стр. 84) зазначив вже абсурдність такого процесу творчости, тепер вже ми маємо й фактичні докази на те, що се суцзя неправда: „Марія“ не тільки знала дуже добре українську мову — маємо її листи писані сією мовою з рр. 1857—1863 та ориґінали більшої половини оповідань, почавши від найперших; єсть навіть де-що з поправками Опанаса Вас., але поправки ті нічого не варті... Як що хто справді попрацював над писаннями М. Вовчка, то се — Куліш, виправивши своєю рукою увесь перший том „Народніх оповідань“ та усе те, що друковало ся в „Основі“. Коли-ж закидають, що мова другого тома „Оповідань“ кострюбата, гірша як в першій томі, то се стало ся через те, що ті оповідання пішли до друку, ніким не поправлені (Се ми будемо бачити й на тих, недрукованих ще оповіданнях М. Вовчка, що мають появити ся у „Л. Н. Вістнику“). Знаючи се, ми не згодимось з д. Єфремовим, що „самоотвержений чоловік оддав (молодій жінці) і свою частку слави“, бо не було чого віддавати; знаючи з листів відносини між подружжєм після того, як вони розійшли ся, ми так само побачимо, що д. Єфремов занадто говорить, кажучи, що „бідаха Опанас“ тяжко поневіряєть ся... тяжко заробляючи на себе й на дружину свою, тільки й думаючи, що про неї, й дожидаючи її так, як уміли дождати тільки героїні Вовчкових

¹⁾ Курсив скрізь мій. В. Д.

оповідань“ (стр. 60). А що до „запеклого еґоїзму“ (вислов Куліша) та „безобразних“ стосунків до чоловіка (вислов д. Єфремова), „колоссальних претензій“ (стр. 62), то про се краще не говорити, не маючи під ногами певного ґрунту: переписка Марковичів свідчить про щось інше.

Про причини того, чому Марія Олександровна залишила українське письменство, а перейшла на російське поле, д. Єфремов говорить (на стр. 61) взагалі правду; тільки, крім перелічених у нього причин, найголовніша була та, про яку він не згадує: вплив російських корифеїв літератури, певність, що й на російській ниві вона матиме не меншу славу і — „презрвнный металъ“, як засіб до життя за границею у-двох з сином, який (метал) щедро давали російські видання та якого не міг дати стільки, скільки треба один-єдиний український орган „Основа“, до того-ж недовговічний.

Взагалі-ж одгинувши з брошури д. Єфремова елмент біографічний, ми маємо в ній найкращу досі літературну характеристику М. Вовчка.

В. Доманицький.

Євген Мандичевський. *Судьба*, ст. 100, in 16°, ціна 1 кор. 60 с.

Не доконче, я би сказав, треба мати талант, щоби писати користні книжки, але в усякім разі треба мати любов до своєї праці і поважати її. Коли ж чоловік пише от так собі, на забісіє часу, і сам не чує ані поваги ані любови до своєї роботи, то мимоволі насуваєть ся питання — на що ж писати?.. От власне до такої категорії письменників і належить, як міні здасть ся, Є. Мандичевський. Його „творчість“ мало того, що не гріє нікого, але не загриває навіть його самого. З холодною кровю одному зі своїх героїв відрубє голову і відкидає у рів, заморожує стару бабу, а старого чоловіка забиває на смерть — і все то так собі, от аби щось написати, аби чим було запхати послужбовий час. Всякі розривки собі чоловік уряджує: один грає „в безика“, другий пересяджує в кавярні, четвертий майструє клітки на канарки, а пятий от собі оповідання пише. Такі річі і таким способом може писати перший-ліпший грамотний чоловік: ні почуття, ні нервів нічого не треба — аби умів букву до букви ліпити. Книжка має 11 оповідань, але прочитавши їх, перегляньте потім заголовки — і ви не знатимете під яким заголовком що криєть ся, все зіляло ся в одностайну сіру пляму; однаково невміло автор пише і про бурю на морі і про те, як молода попадає забагла парасольки. Ще найліпше, я би сказав, виходять у автора річі, де треба механічно перечисляти: от стояла шафа, а над шафом висів годинник, а у вікно сонце світило і т. д. Трошки складніші сюжети автор попросту псує; напр., „Непоправна“: умирає стара проститутка і не хоче „примирити ся з Богом“, себ то іншими словами не хоче слухати утертих попівських фраз. Сеж трагізм і яку повну сили річ могло би дати тут чиясь живе перо, а тут — дреглі якісь. Або, напр., малює автор бурливе море, дощ — і двоє, старий і молодий жеребом рішають кому буде належати дівчина. Випадає щастє ста-

рому, молодий має віддалити ся прич і так робить, але потім не витримує і прибігає в критичну хвилю назад та убиває старого і бере собі любку. А названо те все „акварелька!“.. Не „аквареля“ або „акварелище“, лиш ніжно „акварелька“... Автор бачив, певно, що де які річи в белетристиці називають акварелями, але які саме і коли, то вже менше з тим. Певне, думав собі, де є вода та співацька „реля“, то вже й вийде аквареля, але треба було би знати, що акварельний спосіб мальованя менше надасть ся до річей могутних, бурь, пристрастей; поле акварелі — тиха красота.

Починаєть ся книжка уривком „Судьба“, що є безталанною копією Стефаникової „Дороги“.

Г. Хоткевич.

Юр. Сірий. *Про світ божий.* (Бесіди по природознавству) Видання Є. Череповського. Київ, 1908 року. Стор. 101. Ціна 30 к.

В кожній популярній книжці велике значінне має те — на скільки популярно зроблено її виклад, се-б то наскільки вона може бути доступна своїм змістом для малоосвіченого кола читачів — для селянства, що найбільш потребує такої книжки. Через се кожен популяризатор, складаючи таку книжечку, повинен поставити собі сю вимогу на першій пляні.

Крім того популяризатор повинен яко мога більше надати викладу так званого зацікавлення, що одухотворює найсухішу тему, приваблює до неї читача, і без чого найдоступніша книга здаєть ся нудною й нецікавою.

Велика міра зацікавлення в викладі популярної книги залежить не від способу викладу, не від умілости, а цілком від особистого хисту, що виявляєть ся не в кожного складача популярної книги, а тільки в окремих складачів, що завдяки своєму популяризаторському хисту придбають почесну назву справжніх популяризаторів.

Виходячи з усього вищесказаного і розглянемо популярні бесіди д. Сірого по природознавству.

Природознавство наука сама по собі дуже цікава і дає популяризаторови велику силу матеріалу та багато різних світових прикладів для найкращого й найцікавішого викладу, — вся ж труднація криєть ся в тім, щоб викласти той матеріал, ті наукові досліди в зрозумілій формі і яко мога повно в невеликій брошурі.

Д. Сірий в своїх бесідах по природознавству зачинив усі найголовніші світові явища і дав їм, можна сказати, цілком зрозумілі пояснення, чому багато допомогли влучно наведені приклади та велике число малюнків. Найбільше зупинив ся автор на бесідах про небо і ся частина є найкраща в книзі, бо в ній читач знайде докладне знайомство й поясненне до тих найвидатніших світових явищ, що належать до астрономії.

Друга частина книги присвячена поясненню й знайомству з тими світовими явищами, що належать до фізики, себ то подають ся відомости та пояснення про тепло, воду, повітре, погоду та громовину. Що до повноти сієї частини, то вона мало чим уступає першій, виключаючи останній уступ про громовину, що на наш

погляд, потрібує більше місця в сій книзі. Громовина в наш вік набирає собі все більшого й більшого значіння і тому варта того, щоб на ній зупинити ся більше і подати про неї найдовкладніші відомости та пояснення.

Громовиною люде тепер користують ся у дуже великій мірі, мають з неї багато користи, вона зацікавляє тепер всіх, а в бесідах д. Сірого про се й не згадуєть ся, тоді як відомости та пояснення що до користування громовиною дали б змогу малоосвіченій людині хоч трохи ознайомитись з тими дивовижними для неї явищами, що так часто попадають ся на очі (трамвай, громовинне світло т. ин.). Закінчуючи бесіду про громовину, автор говорить, що ся тема дуже цікава й широка, то її неможливо викласти на 7—8 сторінках. Звичайно се так, але автора, як нам здаєть ся, так уже дуже ніхто і ніщо не обмежували 7—8 сторінками і було б дуже добре, коли б автор прибавив ще кілька сторінок і подав ширші відомости про громовину, що ні трохи не пошкодило б його бажанню поговорити про громовину ще раз в другій книзі. Тоді бесіди по природознавству були б цілком бездоганні по повноті і дали б досить матеріалу для того широкого кола малоосвічених читачів, що мають в найбільшій мірі користуватись книгою д. Сірого.

Визладено бесіди досить просто і зрозуміло, а до того їм надано багато переконуючого змісту, що має дуже велике значінне в популярній бесіді про світові явища, де наукові досліди так часто стоять у великій суперечности з міркуваннями малоосвіченого читача. Наукові терміни по змозі підбрано влучно і коли ще можна зробить де які закиди авторови, то се відносно мови, що иноді отягчена довгими й тяжкими реченнями; подекуди стрічаємо не українські слова: предмет (річ), шершавий (шкарубий, шерсткий), положене (становище), вид землі (вигляд землі), вертикально (сторч) і т. и. Взагалі ж про книгу д. Сірого треба сказати: се значне і цінне придбанне для нашої популярної наукової літератури і тому щиро бажаємо їй найширшого розповсюдження.

Вигляд книжка має гарний, містить в собі 65 малюнків і коштує недорого.

Гр. Шерстюк.

**Календарь „Просвіти“ на 1908 р. У Києві. Стор. 151.
Ціна 25 коп.**

Календарь „Просвіти“ належить до того типу календарів, які по своєму змісту, по роду відомостей мають характер періодичного щорічного органа. В таких календарях, звичайно, у стислій формі зводять ся до купи останні ріжнхарактерні відомости про територію і людей, які на їй живуть, про економічні, культурні і інші здобутки людности, про всякі новини з місцевого, національного, державного і світового життя, з науки, містедтва й умілости, господарства й ремісництва і т. и. Календарі такого типу починають з'являть ся і в Росії і навіть на Україні, напр., „Полтавський Земський календарь на 1908 г.“, який треба вважати зразковим по характеру відомостей і по бездоганнім їх вигляді.

Причисляючи до цієї категорії календарь „Просвіти“, ми мусимо зазначити, що се єдиний календарь на Україні, що по змісту і по формі має національно-український характер, а до того ще й народній, селянський. І справді, один перегляд його змісту дає нам право се сказати. В календарі єсть навіть статі, що можуть служити і для освідомлення де якої частини української інтелігенції, напр. „Україна в межах Росії“, „Про землю на Україні“. Українсько-національний характер мають статі — „Українська громада в Д. Думі“, Грінченка — „Де ми і скільки нас“, Єфремова — „Шевченко про наше письменство“, Доманицького — „Депутати з України р. 1767“, відомости про українські наукові, просвітні, видавничі і інші товариства і їх почесних членів, про музеї, видавництва і українську пресу, про ювілеї й некрологи. Селянський характер надають календарю статі і поради по медицині, ветеринарії, про позичкові і потребительні товариства, про те, як збутись пєсків, як уникнути, щоб не одурили баришники при покупці коней і т. и. Опріч того у календарі єсть ще відомости загальнодержавного значіння — „Про Державну Думу“, „Новий закон про вибори до Державної Думи“, „Про першу і другу Д. Думу“, „Правила про товариства, спілки та збори“, що мають біжучий характер, і трохи основних даних „Про Російську державу“. Дані про весь світ містять ся в таблиці „про землю (статистичні відомости)“, єсть трошки відомостей і „про Европу“. Останне по змісту має звичайний календарний характер (святці і т. и.). Безперечно, що сей календарь своїм змістом і характером відомостей служить для поширення національної свідомости і знаня про Україну. До сього часу (до 1906 р.) зовсім не було українсько-національних календарів не тільки по мові, але й по змісту, бо „памятні книжки тієї чи иншої губернії“ були єдиними місцевими календарями, та й то для місцевих чиновників. „Календарь Андріяшева“, що подавав деякі відомости селянам по хліборобству, вороже відносив ся до українства (в однім з календарів у 90-х роках була статя про те, що „хохломанство“ — се єсть польська інтрига, що вийшла з панських кругів, з легкої руки пана Дужинського?!). І коли хоч трохи спали кайдани з українського слова, молоде товариство київська „Просвіта“ зразу подбало про виданне такої книжки, у якій би Українець побачив головні і сучасні відомости з українського життя. Воно зразу поставило календарь на рівень періодичного щорічного органу. Але видавати календарь такого типу єсть завдання досить трудне і потребує багато праці кількох душ; те пер дуже трудно видавати такий календарь, що освітлював би з різних боків землю, людність і життя України, бо відомости про се розкидані по різних матеріялах і навіть сирих. Через се в календарі єсть чимало хиб і навіть помилок, головніші з котрих ми й зазначимо. — Перш за все в групуваню матеріялу не помітно порядку. Український відділ перериваєть ся порадами по медицині і ин., справочні відомости про залізницю і почту поміщено з початку, хоч звичайно вони поміщають ся в кінці. Статі Єфремова

й Доманицького було б ліпше помістити по середині календаря. — Далі хиби помітні в викладі і навіть в редакції матеріалу. Статі „Україна в межах Росії“ і „Про землю на Україні“ — се переважно таблиці цифр, яким місто в спеціальнім збірнику, а не в календарі, бо вони мають вигляд сирого необробленого матеріалу. До того вони ще й конструтовані несистематично і незручно для читання. Напр. дані про поділ людности по „заняттям“ навіщось поділено на 4 окремих таблиці, хоч вони складають одну таблицю на 4 стор., а 10 таблиць цифр, „про землю на Україні“ торкають 15 різних предметів, через що й вийшло таке, що одна таблиця трактує про три окремі предмети, а однородні дані поділено між 2 табл. Через се без пояснюючих вказівок трудно користуватись сими таблицями, і таким чином вони пропадають для читача. Треба було б конструувати дані по предметам з пояснюючим текстом, як се гарно зроблено в „Полт. Земск. календ. 1908 г.“

Інші дані „про землю“ застарілі. Із груп по віку в календарі показана тільки група 20—59 років (робоча людність), а даних про півробочу людність од 15—20 літ і од 60—70 (Див. Г. Майр. Статистика и обществовѣд. т. II ст. 110), або принаймні хоч про першу — нема. Далі нема загального $\%$ грамотних і абсолютних даних нема, а єсть тільки дані в $\%$ окремо для чоловіків і жінок. В таблицях про заняття людности змішано до купи сільське хазайство і скотарство, лісоводство і рибальство; велика — і дрібна промисловість. До того сі дані не характеризують всієї України, бо приведені по 9 тільки губ. Нема даних про Українців, що на Кубани, у Вороніжчині, Донщині, Курщині, Ставропольщині, Холмщині, Бесарабіі, Гроденщині і ин., одно слово про 5 мил. Українців нема ні словечка. Цікаво, що в примітці на стор. 65 сказано, що „відділити територію, заселену Українцями в иньших губ. з мішаною людністю нема змоги“. Се чудно читати. Чому не можна відділити, коли почати зводити дані по повітам, а не по губерніям? Статистично-географічні відомости про територію і людність на Україні — самі загальні (ст. „Де ми і скільки нас“) і єсть чималі пропуски. Пропущено напр., що Українці живуть в Терщині, Чорноморії і Могилевщині, пропущено великі ріки — Десна і Припеть, не згадані в числі великих городів — Ростов і Миколаїв (торгово-експортні пункти), та й такі як Таганрог, Кременчук, Бердичів, Єлисавет по числу людности не менші од Житомира й Полтави, а таких міст, як Чернігів і Каменець на Україні більше 10. Взагалі про се потрібна більша й докладніша стаття, або кілька статей. На наш погляд потрібно б зазначити приближні межі Російської і Австрійської України, перечислити українські повіти з числом людности, подати список городів на „Соборній“ Україні з числом мешканців, сказати про українську колонізацію в Азіатській Росії і Америці. Для багатьох Українців — се все тега incognita. Не зайві були б відомости про економічне й культурне життя і побут на Україні (просвіта, медицина, кредит, торгівля, промисловість і т. и.), хоч би по деяких губерніях, як приклад. —

Відомости про світ і Европу дуже коротенькі і неповні, — навіть не всі держави занотовані, — не вадило б зазначити головні міста в державах з числом мешканців. Ще мізернійші дані про державу Російську. Нема напр. цінних даних про санітарний стан Росії, народню освіту, про земельну власність, про середній збор хліба і його потребу і т. и. з порівнянням їх з даними по иньшим державам. Такі відомости зручно зведені в календарі для кореспондентів Полтавського Стат. Бюро. — Селянський відділ немов якийсь шербагий: нема ніяких порад по сільському господарству — основному промислі Українців. Опріч сих єсть і инші хиби календаря. Напр. пропущено видавництва „Ранок“, „Череповського“. В неуробозі про Марію Маркович подані непевні біографічні відомости і про авторство її чоловіка в оповіданнях (Див. ст. Доманицького, I кн. ЛНВ. 1908 р.). Назвиська осініх місяців в сім календарі через щось прийняті инші і в сім пункті календарь розійшовсь з інтелігенцією України й Галичини. На наш погляд переіменяти такі річи, як правопис, назвисько місяців і т. и. можливо після того, як рішить се українська наукова інституція і опублікує, а всяка приватна ініціатива в таких річах вносить в суспільність плутанину і свідчить про його дезорганізацію. Приватна ініціатива корисна в формі критичних статей — і тільки...

Нарешті мусимо висловити, що сей календарь по за хибами єсть цікава книга, за яку українська суспільність повинна висловити подяку товариству „Просвіта“ і особливо виорядчикам календаря, що працювали на громадську користь... *В. Ко-ий.*

А. И. Ярошевичъ. *Очерки экономической жизни юго-западнаго края.* Вып. I. *Къ освещенію хуторского вопроса.* Кієвъ, 1908, стр. 61+карта юго-западнаго края, ціна 35 коп.

В ряду паліативів, якими певні кола нашого громадянства хочуть підмінити радикальне розв'язанне аграрного питання, „перехід на хутори“ заступає далеко не останнє місце. Як відомо й як се також потвержує д. Ярошевич, ще в комітетах про потреби сільськогосподарської промисловости, особливо ж в комітетах швід.-зах. краю, хутірське розселенне рекомендувало ся, як найвірнійший спосіб вигоіти болячки селянства. Затим пропаганда сієї ідеї розвила ся іще ширше, причім згадані „певні кола“ не спинялись навіть перед матеріяльними затратами на сю справу. Так, в Могиліві-Под. українською мовою став видаватись тижневик „Світова Зірниця“, де мало не в кожному числі провадить ся проповідь хутірського розселення й комасації селянських земель. Для сієї ж мети використовують ся місцеві земські заклади „куцого“ типу. Гайсинська земська управа видала українською мовою брошурку „Переход на хутори“, написану для читачів із народу. Наятий тією ж управою агроном ретельно пропагує серед селян ідею комасації надділь. Орган подільського духовенства „Подолія“ також присвячує чимало уваги сьому питанню й зовсім не криєть ся з своїми симпатіями до сього „способу“ розв'язання земельного питання.

Така уважність „певних кол“ до хутірського питання має занадто велике значіння, щоб ширші кола могли не звертати на се своєї уваги. Чи є хутірське розселення заходом поступовим, чи є воно заходом реакційним, чи має воно шанси на здійснення, чи ні, у всякім разі, ігнорувати се питання ніяк не можна: занадто вже значним фактором стало воно в економічному житті України. Отже лишається тільки вітати працю д. Ярошевича, яка власне й ставить своєю метою освітлене хутірського питання по можливості зо всіх боків. Сю працю треба вітати тим паче, що виконана вона — як що не рахувати де-яких не дуже важних хиб майже бездоганно; принаймні, в нашій молодій економічній літературі знайдеться небагато подібних.

Встановивши, що найдіяльнішими пропагаторами й прихильниками хутірського розселення являються в нашій краї дідичі, духовенство й уряд, д. Ярошевич тут же подає дуже влучну аналізу тих причин, що спонукають згадані верстви бачити панацею од всякого лиха власне в хуторах. Поминаючи загальну для всіх місцевостей Росії й для всіх посідаючих причину — бажання розв'язати се „прокляте“ питання якомога дешевшою ціною й без значних жертв з свого боку, чому, на думку сих селянських „благодітелів“, в найліпшій мірі відповідає хутірське розселення, — автор констатує ще й причини чисто-місцевого характеру. Для дідичів ролю такої локальної причини відіграє існування в півд.-зах. краї т. з. сервітутів, себ-то сільних у дідичів з селянами дібр-голоки, пасовиськ, ставів, а іноді й лісів. Поки селяне живуть „купою“, розмежувати ся з ними дідичі здебільшого не мають ніякої спромоги, бо селяне дуже цупко тримають ся за своє право; з переходом же селян на хутори, сервітути падають сами собою. Для ілюстрації цього свого погляду, д. Ярошевич наводить уривок з характерної промови подільського дідича й маршалка П. Є. Раковича, який сказав у своїм докладі кам'янецькому комітетові: „З хутірським переселенням саме собою одпадає найпекучіше питання півд.-зах. краю, яке зараз гальмує розвиток більшої половини господарств дідичів... Я говорю про „спільну толоку“ півд.-зах. краю. Спільні селян з дідичами пасовиська позбудуть ся всякого значіння перед величезною перевагою... хутірського господарства. Питання про компенсацію селян з боку дідичів за те, що перших позбавлено цього мітичного (!) господарського придатку, саме собою зникне з кону“ (ст. 5). Або оттакий приклад: один дідич житомирського повіту згожував ся подарувати селянам 30 дес. землі, аби розмежувати ся з ними, але, довідавшись про замір селян перейти на хутори, поміщик залишив свою попередню думку, надіючись, звичайно, що розмежування відбудеться саме собою (Ibid).

Що до духовенства, то, опріч жаху перед виставленням селянами лозунгом відчуження церковних земель, їх спонукають з великими надіями дивитись на хутірське розселення ще й міркування чисто-господарського характеру, обусловлені знов таки чисто-місцевими обставинами. „В буряково-цукроварнім районі, — читаємо ми

на ст. 7, — духовенство надзвичайно зацікавлене в прибутках од церковної землі, ведучи на ній самостійне господарство при допомозі найманої праці... Але тут виникає величезна перешкода для правильної, раціональної експльоатації цієї землі — се її розкиданість, черезполосність“. Звідси серед сільського духовенства виникає цілком природне бажання розмежувати ся з селянами й сконцентрувати всю церковну землю в однім кусні. А що не можна усунути черезполосність самої церковної землі, не усунувши одночасно черезполосности всієї селянської землі, а що се останнє можливо тільки при переході селян на хутори, то ясно, через що наші сільські батюшки так побивають ся за тим, щоб „ощасливити“ селян.

Досить оригінально й цілком правдоподібно явсує автор і симпатію уряду власне до цієї форми „розв'язання“ земельного питання. В сих симпатіях, виявляєть ся, також не мале місце належить льокальному елементу, — власне тому факту, що в наших краї найчастійше зустрічають ся великі села, які, з поліцейського погляду, служать найвдячнійшим ґрунтом для т. з. „смути“. Мимоволі якось винизала й виникає думка, що „смута“ зникне, як тільки зникнуть її „вогнища“, себ-то великі села, й що одкинутий на хутір „пейзан“ стане підпорою порядку й власности.

Одначе, той факт, що прихильниками й пропагаторами хутірського розселення в нашій краї являють ся класи заможні, посідаючі, ще не дає — або дає занадто мало-вичерпуючого матеріялу для об'єктивної оцінки сього заходу з погляду його шкідливости чи корисности для селян і, беручи ширше, для розвитку продукційних сил. Не даючи загальної відповіді на се запитанне, — вона й неможлива, бо нема економічних заходів однаково корисних чи однаково шкідливих для всіх часів і місцевостей, — автор для буряково-цукроварної частини швід.-зах. краю, себ-то для $\frac{9}{10}$ території району, вважає хутірське розселення безумовно шкідливим. Щоб довести се д. Ярошевич вдаєть ся в докладну аналізу географічно-економічних обставин тих місцевостей, де хутірське розселення найширше розвинуло ся, користуючи ся при сім даними й матеріялами, зібраними в працях А. А. Кофода п. з. „Крестьянские хутора на надѣльной землѣ“ та „Борьба съ черезполосицей въ Россіи и за границей“. Одним із найкраще досліджених і близьких до буряково-цукроварної смути районів хутірського розселення являєть ся житомирський (почасти й Володимир-Волинський) з 66 селами й 89.166 дес. надільної землі. От на сім районі д. Ярошевич і сприяєть ся.

Виявляєть ся, що сей район, як і всі інші подібні, має свою цілком своєрідну географічно-економічну фізіономію, свій особливий характер, свої специфічні властивости, яких не мають інші райони, в тім числі й буряково-цукроварний. Насамперед, в житомирському районі існує пільком своєрідний стосунок між ріжними категоріями земельних угодив, причім значний процент $27\frac{3}{4}$ — $35\frac{1}{4}$) ґрунту принадає на ліси. Далі, в районі хутірського розселення пересічні розміри сих дуже невеликі — всього по 10—40 дворів в кожному.

Нарешті, розміри наділів в районах розселення треба вважати досить значними; в житомирському районі, напр., вони досягають 8,₅ дес., причім в поодиноких пунктах повіту (Ушомирська волость) вони досягають 11,₄ і 16,₄ десятин.

Звертаючись до буряково-цукроварного району, д. Ярошевич констатує там цілком инакшу картину. Почати з того, що великий процент лісів в районах хутірського розселення (в житомирському, напр.) безперечно сприяє розвитку дрібних і в тім числі хутірських селищ, тоді як буряково-цукроварний район перебуває з цього боку в дуже невідгіднім становищі: на Поділлі напр. ліси, займають усього 14,7%. Далі, в районах хутірського розселення (хоч би знов таки в житомирському) питання про воду для хуторян не має ніякого значіння — викопав колодязь в 3—4 аршини, й є вода, — тоді як в буряково-цукроварнім районі се питання має величезне, иноді рішачуче значіння. „Щоб добути воду в полі — казав у гайснівському комітеті дідич Ярошинський, прихильник переселення — треба копати землю 12—15 сажнів, і навіть на такій глибині вона не завжди є... при таких умовах копанне колодязів коштує дуже дорого — од 150 до 200 карб.“ (ст. 35). Розміри наділів — а се найголовніше — в буряк.-цукров. районі також незрівняно менші, ніж в районах хут. розселення. По даним автора, вони не перевищують у нас 2—3 дес., а з такою кількістю землі се само собою розуміється — вигоди од концентрації будуть цілком непомітними. Більше того, при 2 десятиннім наділі концентрація частогусто веде до негативних результатів. Нарешті, в буряк.-цукров. районі домінують великі села в кілька сот або й тисяч дворів, що теж треба вважати чималою гальмою для справи розселення, бо легше порозумітись між собою й примирити свої часто протилежні інтереси двом-трьом десяткам селян, аніж сотням та тисячам.

Всі ці міркування, а також багато инших, яких зазначити не можемо за браком місця, приводять автора до висновку, що: 1) „природні обставини не можна вважати прихильниками сьому заходу (хутірському розселенню М. Г.); мізерне земельне забезпечення селянства являється дуже важною перешкодою до розселення; 2) умови хліборобства й весь уклад господарського життя селянства не дають серйозних імпульсів до розселення; 3) в рамках існуючої системи користування землею розвинулись нові господарські фактори, які потребують заохочування з боку громадянської організації й для яких зовсім не треба руйнувати всього укладу життя, опертого на всю суму місцевих обставин і 4) хутірське розселення вимагає з боку людности величезних жертв, непосильних для неї“ (ст. 53).

Хиби праці д. Ярошевича здебільшого настільки незначні, що на них не варто й спиняти ся. Та не можна не зазначити де-яких найголовніших. Так, автор присвятив невідповідно-мало уваги питанню про значіння хутірського розселення для розвитку продукційних сил краю; се питання першорядної ваги й грішно обминати його загальними фразами. Також не варто було-б так загально говорити про ніби-то зростаючий в селянстві індивідуалізм, як се

робить автор на ст. 15. Ще далеко не встановлено, чи сей індивідуалізм зростає, — принаймні, кооперативний рух, що останніми часами охопив селянство, особливо українське, свідчить наче б то про зріст чогось иншого, протилежного індивідуалізму. Та коли б навіть зріст індивідуалізму був фактом, то й тоді треба було б визначити, які саме верстви селянства він захопив, а не говорити огульно. Нарешті, де-яке здивованне викликає карта, яку приложено до книжки й яка ілюструє густоту людности в різних пунктах півд.-зах. краю. Як було згадано вище, д. Ярошевич вважає пересічне число дворів в селах данного району певним моментом в справі розвитку хутірського розселення. Але „певний“ ще не значить „головний“, і дійсно, сей момент ніяк не можна вважати рішачим, чого не каже й д. Ярошевич. Для чого ж було ілюструвати окремою картою один із другорядних моментів, коли сією самою картою можна було б ілюструвати який-небудь важніший і цікавіший момент, — ну, хоч би пересічні розміри селянських наділів в різних повітах півд.-зах. краю? Для справи се було б значно корисніше.

Мусимо, одначе, підкреслити, що великого, а тим паче рішачючого значіння для праці д. Ярошевича ці невеличкі хиби мати не можуть і таким чином, „Очерки“ лишають ся однією з найцікавіших книжок початку сього року.

М. Гештер.

Книжки надіслані до редакції.

Матеріали до української руської етнології Т. ІХ. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка. *Дитина в звичаях і віруваннях українського народу.* Матеріали з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г. Обробив др. Зенон Кузеля. У Львові, 1907. Ст. XXIV+146, 8°. Ціна 4 кор. Зміст: 1) Від впорядчика, ст. IX—X. 2) Про студії над дітьми, ст. XI—XXIII. 3) Про дитину в першій році життя, ст. 1—68. 4) Дитина з року до пастуха, ст. 79—143.

Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка. **Т. XXII.** *Галицько-руські народні мелодії*, зібрані на фонограф Йосифом Роздольським, списав і зредагував Станіслав Людкевич. *Часть II.* У Львові, 1907. ст. 8+208, 8°. Ціна 6 кор.

Українсько-руська Вібіліотека. Видає фільольогічна секція Наукового Товариства ім. Шевченка. **Т. VI.** Твори Тараса Шевченка. *Кобзарь.* Т. I. (1838—1846). Виданий під редакцією Івана Франка. У Львові, 1908. Ст. X+444, 8°. Ціна 3 кор.

Іван Огієнко. *Огляд українського язикознавства.* (Відбитка з „Записок“, т. LXXIX—LXXX). Львів, 1907. Ст. 58, 8°. Ціна 1·20 кор.

Др. Зенон Кузеля. *Причини до народніх віруван з початком XIX ст.* Упирі і розношене зарази. (Відбитка з „Записок“, т. LXXX). Львів, 1907. Ст. 16, 8°. Ціна 30 сот.

Др. Зенон Кузеля. *Про студії над дітьми.* (Відбитка з „Матеріялів до укр.-руської етнології“, т. IX). Львів, 1907. Ст. 14, 8°. Ціна 30 сот.

Володимир Гнатюк. *Як писати заїменник ся при дієсловах?* (Відбитка з „Записок“, т. LXXX). Львів, 1907. Ст. 18, 8°. Ціна 40 сот.

Олександр Грушевський. *По катастрофі 1708 р. Военні роботи.* (Відбитка з „Записок“, т. LXXX). Львів, 1907. Ст. 18, 8°. Ціна 35 сот.

М. Драгоманов. *Листи до Ів. Франка і інших.* Часть II. 1887—1895. Видав Іван Франко. (Літературно-Наукова Бібліотека. Серія I. Ч. 112). Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. Львів, 1908. Ст. VI+440, 8°. Ціна 4 кор.

Твори Степана Руданського. Том I. Друге виданє. У Львові, 1908. Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка. Ст. 192, 16°. Ціна 1 кор. Зміст: 1) Переднє слово М. Комара. 2) Пісні. 3) Приказки: а) Про Жидів. б) На Циганів. в) На Німців. г) На Ляхів. д) На своїх. е) На попів та ксьонзів. 4) Прислів'я. 5) Байки. 6) Бібліографічний показчик творів С. Руданського і знадобів до його житєпися. М. Комара. 7) Перегляд змісту, А. Кримського.

Генрік Ібсен. *Гедда Габлер.* Драма на 4 дії. Переклала Н. Грінченко. Зредагував Б. Грінченко. Київ, 1908 р. Ц. 30 к.

Гергарт Гауптман. *Візник Геншель.* Драма на 5 дій. З німецької мови переклав Б. Грінченко. Київ, 1908. Ціна 30 коп.

В. Грінченко. *Про книги, як їх вигадано друкувати.* З малюнками. Видавництво „Український учитель“. № 10. Київ, 1908. Ціна 10 коп.

Д. Маркович. *По степах та хуторах.* Видавництво „Вік“. Українська бібліотека № 20. Київ, 1908. Ціна 65 коп.

Сергій Єфремов. *Літературний намул.* З сучасного письменства. Видавництво „Вік“. Наші справи № 1. Київ, 1908. Ц. 15 к.

Є. Горбачев. *Гнилець і боротьба з ним у дуплянках та рамкових вуликах.* З малюнками в тексті. Видання часописи „Українське бжільництво“ у Петербурзі 1908. Ц. 3 коп.

Справоздання Товариства „Просвіта“ в Чернигові за 1907 рік. Чернигів 1908.

Грибников Юхтим Сьомченко. *Татові казочки.* — *Як бабуся розказували.* С.-Петербург, 1908. Ц. 25 коп.

Недѣля Образковий календарь на переступний рокъ 1908, ильющій 366 дней. Составиль Мих. Врабель, Рокъ I. Будапештъ, 1908. Ст. 72, 8°. Ціна 50 сот.

Лѣтопись Екатеринославской ученой архивной комиссиі. *Годъ третій.* Екатеринославъ. 1907. Ц. 1 р. 50 коп.

Жертвуйте на пам'ятник Шевченка!

Приймає жертви редакція „Рада“.

„РАДА“

Рік видавни третій

газета політична, економічна і літературна

Виходить у Києві щодня, окрім понеділів

Умови передплати з приставною і пересилкою в Росії:

на 1 рік.	на 11 міс.	на 10 міс.	на 9 міс.	на 8 міс.	на 7 міс.	на 6 міс.	на 5 міс.	на 4 міс.	на 3 міс.	на 2 міс.	на 1 міс.
6-	5-70	5-20	4-75	4-25	3-75	3-25	2-65	2-25	1-75	1-25	65

Редакція і головна контора: Київ, Підвальна 6.

Редактор М. ПАВЛОВСЬКИЙ.

Видавець Е. ЧИКАЛЕНКО.

Принимается подписка

на 1908 г.

НА ЕЖЕДНЕВНУЮ ГАЗЕТУ

на 1908 г.

„Кіевская Мысль“

ЕЖЕНЕДЕЛЬНО ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЯ ПРИЛОЖЕНІЯ.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

Подписная плата съ доставкой или пересылкой.

На 12 мѣс. 11 р., на 6 мѣс. 6 р. и на 1 мѣс. 1 р. 20 к.

Разсрочка для годовыхъ подписчиковъ въ два прома 1-й авансъ 6 р. при подпискѣ 2-й—5 р. въ 1-му прома, или в три прома: 1-й авансъ 4 р. при подпискѣ 2-й—4 р. 1 апрѣля, 3-й—3 р. 1 августа.

Для сельскихъ учителей и сельскаго духовенства (при непосредственномъ обращеніи въ главную контору): 1 м.—85 к., 2 м.—1 р. 70 к., 3 м.—2 р., 55 к., 4 м.—3р. 50 к., 5 м.—4 р. 35 к., 6 м.—5 р., 7 м.—5 р. 70 к., 8 м.—6 р. 45 к., 9 м.—7 р. 10 к., 10 м.—7 р. 80 к., 11 м.—8 р. 40 к. и 12 м.—9 р.

Возь доставки въ Київ—1 р. въ мѣсяць.

Для гг. учащихся въ высш. учебныхъ заведеніяхъ (въ Київ) въ мѣс. 65 коп.

За переѣзду адреса городского и загороднаго на загородній улачивается 40 к. При переѣздіи адреса необходимо сообщать прежній и новый адресъ.

Зміст У чниоуи

Літературно-Наукового Вістника

має бути такий :

Мих. Грушевський: Пам'ятині Шевченку; — **Іван Франко**: Син Остаїна; — **М. Шаповалів**: О рідне слово! Син віри; — **Ол. Грушевський**: Сучасне українське письменство в його типових представниках; — **Л. Пахаревський**: Тоді як акації цвіли; — **Іван Франко**: Новонайдений уривок євангелія; — **Ол. Іванчук**: Смерть; — **Мих. Лозинський**: Польська народова демократія (далі); — **Шені Сафони**, пер. Ів. Франка; — **А. Яковлев**: Аграрні перспективи; — **Айтон Сіклер**: Петри (далі), перекл. М. Левинської; — **Новини нашої літератури**; — **Гр. Шерстюк**: Нариси й оповідання П. Барвінського; — **Сігурд**: Як Петерсон радився з спеціалістами, пер. Ю. Срій; — **М. Цеглиновський**: З чужих літератур; — **Ф. Матушевський**: З українського життя; — **В. Павейко**: За границею; — **Бібліографія**.

Літературно-Науковий Вістник

український місячник

літератури, науки й громадського життя

виходить в двох видах, київським і львівським, книжками по 12—15 арк.

Містить белетристику оригінальну й переклади — повісті, оповідання, драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей знання; огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя; критику й бібліографію.

Редакція і головна контора: Київ, Прорізна 20, кв. 3.

Контора львівська, ул. Супінського, ч. 17.

(Lemberg, Supinski-str. 17, Anzeiger für Literatur und Wissenschaft).

Передплата на видання київське р. 1908:

на рік 8 руб.; для незаможних учнів, студентів, сільських учителів, низших служащих, робітників і селян 7 руб., але тільки коли вони передплачують журнал просто з контори.

За пів року 4 р. 50 н.

Ному трудно відразу, нехай присилає на перше число кожного місяця по 1 руб.

Книгарням і всяким посередникам від передплати 5⁰/₁₀₀, але тільки в тім разі, коли передплата виплачується повна (8 руб.) і вся відразу.

Комплети журналу за попередні роки продають ся по 8 руб.

Ціна сеї книжки особно 90 коп.

